
СОЦІОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОДИ, МАРКЕТИНГ

2020/1
СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Олександр Резнік** (Київ) Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України 5
- Віктор Степаненко** (Київ) До соціологічної реальності цивільної сфери 23
- Джефрі Ч. Александер** (Нью-Хейвен, США), **Карло Тоньято** (Богота, Колумбія) Цивільна сфера та демократія в Латинській Америці. . . . 24
- Гульбаршин Чепурко** (Київ) Стан, проблеми та перспективи модернізації українського суспільства: експертні оцінки 41
- Віталіна Буткалюк** (Київ) Нерівність за умов економічної глобалізації: емпіричний соціологічний вимір 66
- Богдан Бондарець** (Миколаїв), **Лариса Броннікова** (Миколаїв), **Артур Фесенко** (Миколаїв), **Вікторія Чорна** (Миколаїв)
Демоекономічна ситуація на Півдні України крізь призму самооцінок та настроїв мешканців обласних центрів 86
- Kateryna Maltseva** (Kyiv) Bridging sociology with anthropology and cognitive science perspectives to assess shared cultural knowledge . . . 108
- Gábor Scheiring** (Milano, Italy) The foundations of hybrid authoritarian state capitalism in Hungary. 119

ДИСКУСІЇ

- Круглий стіл “Шанси та ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року” 132

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Марія Стуканова (Київ) “Формувати нове покоління” 171

Світлана Лучік-Мусієздова (Харків), Олексій Мусієздов (Харків)

Про традиції та нетрадиційні методи викладання в соціології. 173

Ігор Буров (Київ) Вектор “Схід–Захід” в умовах геополітичних змін .. 176

Соціологічна асоціація України та Соціологічний центр

імені Н. В. Паніної. Оголошення про конкурс 178

ДЕПАРТАМЕНТ АТЕСТАЦІЇ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

МОН УКРАЇНИ ІНФОРМУЄ... 179

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

Сергій Макеев (Київ) Ми в нерівності та нерівність у нас 182

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Анатолію Олександровичу Ручці — 80!..... 191

Вітаємо Миколу Васильовича Туленкова з ювілеєм! 193

Вітаємо Юрія Івановича Яковенка! 195

ПАМ'ЯТІ КОЛЕГІЙ

Пам'яті Ірини Ериківни Бекешкіної..... 197

Пам'яті Анатолія Ілліча Зозулі..... 199

SOCIOLOGY: THEORY, METHODS, MARKETING

2020/1
JANUARY — MARCH

Academic
Journal
Established
by the Institute of Sociology,
National Academy of Sciences
of Ukraine
in July 1997

ISSN 1563-3713

CONTENTS

ARTICLES

- Oleksandr Reznik** (*Kyiv*) The subjects of civil practice as a basis for democratic transit of Ukraine 5
- Viktor Stepanenko** (*Kyiv*) On the sociological reality of the civil sphere. . . 23
- Jeffrey Ch. Alexander** (*New Haven, USA*), **Carlo Tognato** (*Bogotá, Colombia*) Civil sphere and democracy in Latin America. 24
- Gulbarshyn Chepurko** (*Kyiv*) Modernisation of Ukrainian society: The current state, challenges and prospects from experts' standpoint . . . 41
- Vitalina Butkaliuk** (*Kyiv*) Inequality in the context of economic globalization: the empirical sociological dimension. 66
- Bohdan Bondarets** (*Mykolaiv*), **Larysa Bronnikova** (*Mykolaiv*), **Victoria Chorna** (*Mykolaiv*), **Artur Fesenko** (*Mykolaiv*) Demo-economic situation in Southern Ukraine through the regional centers residents' self-evaluation and attitudes prism 86
- Kateryna Maltseva** (*Kyiv*) Bridging sociology with anthropology and cognitive science perspectives to assess shared cultural knowledge . . . 108
- Gábor Scheiring** (*Milano, Italy*) The foundations of hybrid authoritarian state capitalism in Hungary. 119

DISCUSSIONS

- Roundtable discussion "Chances and risks for democracy in Ukraine after the 2019 elections" 132

ACADEMIC LIFE

- Mariia Stukanova** (*Kyiv*) "Forming a new generation" 171

<i>Oleksii Musiyezdov (Kharkiv), Svitlana Luchik-Musiyezdova (Kharkiv)</i>	
About traditions and non-traditional teaching methods in sociology...	173
<i>Ihor Burov (Kyiv)</i> “East–West” vector in the context of geopolitical changes.	176
Sociological association of Ukraine and N. V. Panina Sociological Centre. Competition advertisement.	178
THE STATE ATTESTATION COMMISSION INFORMS...	179
SOCIOLOGICAL EDITIONS: REFLECTIONS, REVIEWS	
<i>Serhii Makeev (Kyiv)</i> We within inequality and inequality within us	182
OUR HEROES OF THE DAY	
Anatolii Oleksandrovych Ruchka is 80 years old!	191
Congratulations to Mykola Vasyliovych Tulenkov on his anniversary!	193
Congratulations to Yurii Ivanovych Yakovenko!	195
IN MEMORY OF THE COLLEAGUE	
In memory of Iryna Erykivna Bekeshkina.	197
In memory of Anatolii Il'ich Zozulia.	199

Підписано до друку 23.03.2020 р. Формат 70 × 108/16.
Ум. друк. арк. 12,5. Обл.вид.арк. 12,4. Тираж 300 прим. Зам. № 5903.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ВД “Академперіодика” НАН України
вул. Терещенківська, 4, м.Київ, 01004
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

*доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів
Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

OLEKSANDR REZNIK,

*Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department
of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of
Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

oleksanderreznik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>

Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України¹

Вступ

Соціальною базою демократичного транзиту посткомуністичних країн стали ті верстви населення, які загалом отримали зиск від перетворень і сповідували модернізаційну та емансипативну систему цінностей як культурно зумовлених стійких уявлень про політичний устрій, роль держави в житті людини та місце самої людини у соціальних відносинах суспільства. Демократичний транзит передбачає утвердження ліберальної демократії, ринкової економіки та інституціональної системи, ґрунтованої на відповідних людських цінностях. Ідеться про індивідуальну відповідальність, відкритість до змін, рівність перед законом, толерантність, взаємодопомогу та самореалізацію — всі ті важливі складові, які прийнято визначати як європейські, модернізаційні цінності [Головаха, 2014].

Зважаючи на популістські настрої населення, слабкість державних інститутів та корупційність політичного класу в Україні, соціальною базою демократичного транзиту залишаються активні представники громадянського суспільства [Резнік, 2019]. У період трансформацій, коли під впливом соціальної аномії “оголюється” нормативний каркас політичної системи, громадянські практики як повторювані та відтворювані дії стають важ-

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф84/183-2019 “Суб'єкти громадянських практик як соціальна основа демократичного транзиту України”.

ливими регуляторами політичного життя [Резнік, 2011]. У структурі політичної інституціоналізації транзитного суспільства формування громадянських практик відбувається за такою схемою: етап спонтанних дій → укорінені та повторювані дії → перетворення практик у норми та правила (політичні інститути). Ідеться як про політичну участь, так і про неполітичні типи поведінки, які можуть бути використані у публічному просторі. Власне практика відрізняється від активності, участі чи просто поведінки тим, що активність, участь чи поведінка можуть бути випадковими, часто зумовленими зовнішніми чинниками, натомість практика — це тривала поведінка, яка з огляду на її відтворюваність зумовлюється переважно внутрішніми чинниками [Резнік, 2008]. Причому ці практики не обов'язково мають втілюватися лише у формі довготривалої залученості у громадські організації чи добровільні асоціації. Як колективна співпраця, так і індивідуальні дії стають ефективними у реалізації навіть короткострокових цілей.

Однак виникає питання: наскільки суб'єкти громадянських практик справді налаштовані на цінності демократії та модернізації? Знання про це дасть змогу зрозуміти межі інституціональних перетворень, вихід за які викликає соціальну напруженість.

У вітчизняних дослідженнях лише частково окреслено наявні відмінності між окремими формами громадської активності під кутом зору сповідування демократичних цінностей. Зокрема, виявлено, що члени громадських організацій порівняно з нечленами вирізняються схильністю до активістських і демократичних цінностей [Бекешкіна, 2008]. Соціологічні вимірювання участі населення України в громадських організаціях демонструють надто малі показники громадянського активізму для ґрунтового статистичного аналізу за змістом діяльності [Резнік, 2018]. Разом із цим виявлено, що суб'єкти громадсько-політичної активності порівняно із суб'єктами контактування з державними установами й організаціями частіше розцінюють демократію як бажаний тип державного устрою, підтримують багатопартійну систему та декларують відповідальність за стан справ у країні та у місці їхнього проживання [Резнік, 2011: с. 272–285]. Однак цей аналіз ґрунтувався на тому, що перелік громадсько-політичних акцій було сформовано з огляду на міру їхньої дестабілізаційності й відтак об'єднано в загальну змінну. Отже, було знівельовано важливу інформацію щодо взаємозв'язку ціннісних компонентів із різними за змістом діями. Головна проблема тут пов'язана з тим, що не всі традиційні (такі, як фінансова підтримка), новітні (дискусії у соціальних мережах) та специфічні для України (волонтерський рух, створення ОСББ тощо) способи громадянської активності були враховані у попередніх дослідженнях.

Таким чином, метою дослідження є аналіз впливу модернізаційних цінностей та орієнтацій на різні за змістом типи громадянського активізму. Звідси — завданнями дослідження є: 1) концептуалізація громадсько-політичної активності як відображення підґрунтя громадянського суспільства; 2) емпіричне з'ясування поширеності різних типів громадянського активізму; 3) виявлення впливу модернізаційних цінностей та орієнтацій на той чи інший тип громадянського активізму.

Теоретичні аспекти

Соціальний досвід існування людей в умовах певного типу інституціональної організації суспільства визначає відповідний тип громадянської культури, який дістає віддзеркалення у специфічних цінностях, нормах та поведінці. У перехідних суспільствах участю у громадських організаціях охоплено невелику частку населення, натомість досить поширеною є громадсько-політична активність іншого типу. Це пов'язане з тим, що інституціональний контекст тривалих соціальних трансформацій та політичної нестабільності висуває на передній план короткострокову громадсько-політичну активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості.

Повноцінне, інституціоналізоване громадянське суспільство, на думку В.Степаненка, передбачає наявність важливого елементу — цивільності (йдеться про сповідування таких принципів, як толерантність, визнання та повага до інакшості, здатність до пошуку консенсусу, інституціональний плюралізм). Власне тому громадянське суспільство не може бути розвиненим лише за вектором громадянської активності, яка може набувати нецивільного, насильницького або антисоціального характеру, коли діяльність об'єднань громадян стає приховуваною, непублічною. Водночас громадянське суспільство не може бути повноцінним, коли нормативні орієнтири цивільності не підкріплені відповідною громадською активністю [Степаненко, 2015: с. 29]. З іншого боку, специфіка інституціонального простору зумовлює національні відмінності у підґрунті громадянської активності. Якщо у стабільних демократичних суспільствах громадська активність може детермінуватися неполітичними чинниками, то у перехідному суспільстві громадянська діяльність організаційного характеру поєднується переважно з політичною участю [Reznik, 2016a].

З часів А. де Токвіля вважається, що чим більше людей залучені у народовладдя, тим демократичнішим стає суспільство. Традиційна оцінка позитивного впливу залученості людей у громадську роботу на розвиток громадянського суспільства знайшла підтвердження у їхній мобілізації до колективних дій, у політичній ефективності та в підвищенні ймовірності політичної участі [Knoke, 1990; Verba, Schlozman, Brady, 1995; Putnam, 2000; Skocpol, 2003; Zukin et al., 2006]. Однак є дослідження, які вказують також на негативні впливи цієї залученості: заохочування до політичної апатії та відволікання учасників асоціацій від колективних дій у політичній сфері [Eliasoph, 1998, 2011; Parvin, 2018]. Результати дослідження у Швеції показують, що лише прямі контакти з місцевими елітами суттєво корелюють із функціонуванням ідеї громадянського суспільства [Wallman Lundesen, 2015]. Зрештою, результати досліджень вказують на відмінності нормативних переконань суб'єктів громадської активності залежно від її змісту, особливо, коли брати до уваги нові форми політичної участі [Theocharis, Deth, 2017]. Тобто ці відмінності полягають не лише у мірі залученості певної частки населення у різні види такої поведінки, але й у стратифікації за способами донесення своєї волі: індивідуальний чи колективний, політичний

чи неполітичний тощо. Виникає питання: які форми громадської активності є реальним відображенням громадянського суспільства?

Скептичне ставлення до масової політичної участі ґрунтується на тезах, що не кожен громадянин володіє навичками прийняття обґрунтованих політичних рішень. Занадто багато активних громадян не мають необхідних рис і навичок для прийняття зважених рішень, що пояснюється обмеженістю ресурсів часу та фінансів. Відтак масова активність піддається маніпуляціям з боку ворожих держав, місцевих спритних політиків та олігархів. У результаті все це нерідко зводиться до охлократичних феноменів, які мало чим нагадують класичне громадянське суспільство.

Участь у дискусіях (у тому числі у соціальних мережах) не потребує особливих організаційних витрат. Такі, переважно індивідуалізовані практики поширюються серед найбільшої кількості людей. Індивідуальні форми громадських практик набувають дедалі більшої ваги і також можуть бути ефективними у просуванні демократичних принципів співіснування держави і суспільства [Quintelier, van Deth, 2014]. Зокрема, бойкотування або купівля певних товарів є доволі індивідуалізованою практикою, яка не потребує якихось організаційних чи колективних зусиль. Водночас такі дії вимагають певних ціннісних та етичних передумов, оскільки такий споживчий вибір здійснюється навіть всупереч раціональній мотивації щодо вигоди в разі придбання дешевшого, але “неприйняттого” товару. Фінансова допомога волонтерам та благодійним організаціям певною мірою показує, що донори також уникають клопотів організаційної роботи і таким чином делегують свою волю “професіоналам”. Натомість збирання підписів чи звернення до офіційних установ потребують організаційних навичок. А вже громадська робота, волонтерський рух чи масові протести обов’язково поряд з організаційними навичками передбачають групову взаємодію. Отже, можна припустити, що ці різні види громадської активності зумовлюються різними детермінантами, в тому числі й нормативними та ціннісними, а наявність у їхньому підґрунті модернізаційних цінностей та норм дає підстави вважати їх громадянськими практиками, які стають основою соціальної модернізації.

У країнах, які часто балансують між утвердженням демократії і відступом до авторитаризму, громадянські практики переважно зосереджені на громадсько-політичній сфері, оскільки саме стан перехідності відкриває новий публічний простір. Навіть залученість у протестні дії супроводжується мимовільним засвоєнням громадянських цінностей. Як свідчить аналіз чинників протестної участі українців за результатами Всесвітнього дослідження цінностей четвертої хвилі (2008–2010), постматеріалістичні цінності стали ключовими чинниками залучення громадян до санкціонованих мітингів та бойкотів [Судаков, 2018: с. 183–184]. На відміну від Помаранчевої революції, соціальною базою якої була нестабільна коаліція противників режиму, учасники Революції Гідності характеризувалися різною євроатлантичною орієнтацією і більшою прихильністю до демократичних принципів врядування та ринкової економіки [Reznik, 2016b]. Власне, виявилось, що учасники Євромайдану за своїми ціннісними прагненнями і мотиваціями були більш подібними до жителів країн Євро-

пейського Союзу, ніж до решти населення України [Sviatnenko, Vinogradov, 2014; Onuch, Sasse, 2016]. Однак не слід забувати, що головним мотивом залучення до волонтерського руху та захисту суверенітету України стали не лише громадянські цінності, а й екзистенційна загроза українській ідентичності. Люди жертвували собою не стільки за ліберальні цінності, скільки заради захисту українського простору від зазіхань політично чужого їм загарбника.

З іншого боку, політичне “заробітчанство”, залучення так званих тітушок або організоване звезення на мітинги людей під адміністративним тиском чи за винагороду формально теж можна віднести до форм громадської активності. Очевидно, що такі “найманці” та “підданці” навряд чи сповідують демократичні погляди на функціонування політичної системи. Таким чином, зростає значення соціального статусу як чинника впливу на політичну діяльність, вимагаючи від учасників організаційних та діяльнісних навичок. Формується замкнуте коло: “політично багаті” громадянські активісти стають ще “багатшими”, а “політично нужденні” зменшують свою представленість у публічній сфері [Dalton, 2017]. Це узгоджується з тезою, що демократичні та ліберальні цінності сповідують люди з матеріальним достатком і високим соціальним статусом [Inglehart, Welzel, 2005]. Звісно, можливості інтернет-технологій здешевлюють витрати та зменшують перешкоди для менш заможних громадян, поступово нівелюючи традиційну нерівність. Однак виникає питання: наскільки ефективним є вплив такої активності? Адже вирішальне слово у політичній трансформації сучасної України мають впливи прямої дії. До того ж, зосередженість на індивідуальних способах активності може не завжди приносити очікуваний громадянський ефект. Принаймні у розвинених країнах Європи “індивідуалісти” меншою мірою підтримують традиційні громадянські норми, натомість серед “колективістів” ці норми проявилися чіткіше [van Deth, 2012]. Подібним чином простежуються ідеологічні відмінності між суб'єктами різних видів політичної поведінки [van der Meer, van Deth, Scheepers, 2009].

Таким чином, концептуалізація громадської активності як підґрунтя становлення громадянського суспільства через громадянські практики вимагала виявлення конфігурації чинників, які нормативно спрямовані на ліберальні цінності та демократичні орієнтації. Адже будь-яка активність може бути конструктивною або деструктивною стосовно розвитку громадянського суспільства. Тож, фіксуючи поведінку громадсько-політичного характеру, мимоволі до проявів громадянського суспільства можна помилково приписати акції, зумовлені фінансовим заохоченням з боку політичних сил або ж адміністративним тиском влади.

Дані

Емпіричний аналіз здійснено на підставі загальнонаціонального репрезентативного дослідження, яке було проведене Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 11 грудня 2019 року в усіх регіонах України за винятком Кри-

му та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Автором було сформульовано запитання для анкети: “У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?” Серед варіантів відповідей було запропоновано перелік громадсько-політичних заходів, які за змістом на момент опитування були найбільш актуальними¹. Змістовний бік цих заходів поєднував спосіб реалізації та об’єкт своїх громадських прагнень та інтересів.

Метод

Зважаючи на широкий перелік різних типів громадської активності та низьку статистичну наповнюваність кожного, було укрупнено залежні змінні шляхом експлораторного факторного аналізу, а саме з використанням методу головних компонент. Цей метод дає змогу визначити сукупності ознак із подібним характером змінювання у разі переходу від одного об’єкта до іншого у перебігу класифікації переліку типів активності за змістом. Раніше таким чином вдалося констатувати певну структуризацію громадсько-політичних практик в українському суспільстві за мірою протестного потенціалу. Зокрема, за допомоги факторного аналізу було виокремлено такі сукупності ознак, як “політичне контактування”, “радикальний протест”, “громадянська непокоря” та “економічний бойкот” [Резнік, 2011: с. 240–253]. Однак подальший аналіз цих сукупностей у вигляді укрупнених залежних змінних не був проведений. Натомість існують дослідження, коли укрупнення змінних у певні типи громадянського активізму використано для подальшого аналізу впливу на них різних детермінант [Pattie, Seyd, Whiteley, 2003; Schulz, Bailer, 2012; Wallman Lundesen, 2015]. Доцільність такого способу укрупнення полягає в тому, що донесення своєї громадянської волі до соціальних інститутів у цьому випадку пов’язане з реалізацією соціально-психологічних можливостей індивідів, а саме з особливостями внутрішньої структури психологічних стимулів громадянської поведінки особистості.

Для виявлення чинників різних типів громадянських практик було застосовано множинну лінійну регресію. Як незалежні змінні використано: 1) демографічні характеристики респондентів (вік, освіта, матеріальне становище сім’ї, тип поселення); 2) судження про демократію; 3) ставлення до ролі держави (пріоритет соціального чи ліберального типу); 4) пріоритет цінностей (“патерналізм ↔ відповідальність”, “добробут ↔ свобода”). Деякі змінні було перекодовано відповідно до номінального чи порядкового розподілів, необхідних для коректного застосування у регресійних рівняннях (детальніше див. Додаток).

¹ Автор висловлює подяку Ірині Бекешкіній, директорці Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, за можливість застосувати показник у загальнонаціональному опитуванні.

Результати

Якщо брати загалом участь у громадсько-політичних заходах, то виявилося, що масив залучених хоча б до одного типу громадянських практик перевищує 40% дорослого населення України (табл. 1). Це начебто досить велика кількість. Однак здебільшого населення здійснює дискусійні практики, а саме ведення політичних дискусій із близькими, друзями чи знайомими, обговорення громадських та політичних проблем у соціальних мережах. До цього типу громадянських практик можна віднести носіння політичної символіки, яке також має індивідуалізований характер, але тут необхідне бажання привселюдно демонструвати свою громадську чи політичну заангажованість, що суттєво зменшує кількість таких суб'єктів.

Таблиця 1

**Розподіл відповідей населення України на запитання
“У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь
упродовж останніх 12 місяців?”, грудень 2019 року**

Громадсько- політичні заходи	N	%
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	398	19,7
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах	203	10,1
Носив символіку політичного характеру	96	4,7
Не купував певні товари з політичних міркувань	229	11,3
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	223	11,0
Брав участь у доброчинних акціях	146	7,2
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в інтернеті	74	3,7
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	61	3,0
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами	86	4,2
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	94	4,7
Брав участь у протестних акціях	41	2,0
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	35	1,8
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	55	2,7
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО, підтримкою переселенців	55	2,7
Інше	21	1,0
У жодному із таких заходів участі не брав	1188	58,8

Примітка. Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

Неабиякої поширеності набули громадянські практики, пов'язані з економічними способами просування своєї позиції. Бойкот певних товарів з політичних міркувань, перерахування грошей волонтерам, армії, благодій-

ним організаціям, участь у добродійних акціях є доволі індивідуалізованими практиками, які, крім фінансових витрат, не потребують якихось організаційних чи колективних зусиль.

Зрештою, значно менше українських громадян залучені в заходи, які потребують організаційних або колективних зусиль. Зокрема, збирання підписів під колективними зверненнями, участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади, звернення до офіційних установ зі скаргами, участь у протестах чи контактування з громадськими активістами, представниками політичних сил — усе це потребує організаційних навичок. А вже участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів та партій, заняття волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО, підтримка переселенців, створення ОСББ обов'язково поряд з організаційними навичками передбачають і групову взаємодію. Мізерна поширеність громадянських практик такого ґатунку вочевиднє певну тенденцію — чим складнішими є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менш вони поширені в українському суспільстві.

Розподіл участі у громадсько-політичних заходах, виявлених у цьому опитуванні, у загальних рисах є подібним до результатів загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у серпні 2019 року, коли автором було вперше апробовано показник різновиду громадянських практик за змістом активізму (докл. див.: [Резнік, 2019: с. 123–127]).

Виявлення диференціації громадянських практик за індивідуальними, колективними чи організаційними зусиллями, їхнього політичного або не-політичного змісту дало підстави висунути припущення про існування спорідненості певних типів громадянських практик. Факторний аналіз позитивних відповідей щодо запропонованого переліку громадсько-політичних заходів (крім відповідей “інше”) дав змогу об'єднати різні вияви громадянських практик у змістовні типи (табл. 2). Показник адекватності вибірки за критерієм Кайзера–Меєра–Олкіна дорівнює 0,744, що свідчить загалом про прийнятність вибірки в контексті застосування до неї факторного аналізу. П'ятифакторна модель уможливила опис 48,8% дисперсії результативної ознаки.

Після проведення факторного аналізу структура участі у громадсько-політичних заходах упорядковується у п'ять типів громадянського активізму. Перший фактор (складає 17% варіації вихідних даних) об'єднує заходи, участь у яких можлива без організаційних чи колективних зусиль, однак потребує фінансово-економічних дій та вербальної комунікації. Такі дії можна визначити як *“індивідуально-економічні практики”*, які дають змогу не йти на прямий контакт із владними інститутами чи політичними активістами.

У другому факторі (8,8% варіації) також простежуються переважно індивідуалізовані дії, зосереджувані у політичній площині — *“індивідуально-політичні практики”*. Ці дії можливі без організаційних чи колективних зусиль через вербальну та візуальну комунікації. Так чи інакше, суб'єкти цих практик є небайдужими до політичного життя, однак уникають контактів з офіційними органами влади.

Таблиця 2

**Факторний аналіз участі населення України
у громадсько-політичних заходах**

Громадсько-політичні заходи	Фактори				
	1	2	3	4	5
Не купував певні товари з політичних міркувань	0,743				
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	0,520				
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	0,479				
Брав участь у доброчинних акціях	0,439				
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил		0,783			
Носив символіку політичного характеру		0,647			
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах	0,408	0,497			
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в інтернеті			0,701		
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади			0,628		
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО, підтримкою переселенців				0,732	
Брав участь у протестних акціях				0,614	
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій			0,454	0,486	
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирного будинку (ОСББ)					0,799
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами					0,622

Примітка. Аналіз головних компонентів; метод обертання: Varimax із нормалізацією Кайзера; перелічено лише ті факторні навантаження, які перевищують 0,4.

У третій фактор (7,9% варіації) потрапили дії, реалізовані в інституційних рамках взаємодії із владою. Такі дії вже потребують хоча б мінімальних організаційних та колективних зусиль. Цей тип активізму можна позначити як *“експресивно-інституційні практики”*, оскільки йдеться про дії, спрямовані на свідоме привернення уваги владних інститутів до себе і своїх прагнень.

Четвертий фактор (7,6% варіації) об'єднує дії, які безумовно потребують організаційних та колективних зусиль для взаємодії з різними людьми,

владними та іншими соціальними інститутами. Участь у протестах та різного роду об'єднаннях, заняття волонтерською роботою можна умовно позначити як *“колективно-громадські практики”*.

У п'ятому факторі (7,2% варіації) об'єднано заходи, які охоплюють самоврядування мешканців у місці проживання та їхню взаємодію з органами місцевої влади. Створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків часто наражається на різні перешкоди, додання яких потребує *“самоврядно-локальних практик”*.

Результати побудови рівнянь множинної лінійної регресії дали змогу зафіксувати впливи певних чинників на різні типи громадянських практик (табл. 3). Зважаючи на невеликі показники коефіцієнтів детермінації R^2 побудованих рівнянь, виявлені частки варіативності впливу всіх предикторів на залежні змінні є недостатніми, щоб вважати побудовані моделі детермінант різних типів громадянських практик прогностичними. Однак зафіксовані стандартизовані коефіцієнти є важливими для розуміння відмінностей у впливі перелічених чинників на кожен тип активізму.

Найбільшим числом впливових чинників вирізняються *індивідуально-економічні практики* (1). Власне кажучи, всі групи предикторів, які були включені у регресійну модель, у даному випадку проявили свій вплив. Імовірність здійснення таких дій збільшується зі зменшенням віку, зростанням рівня освіти, проживанням у великих населених пунктах. Характерно, що рівень освіти є найвпливовішим чинником. Ціннісне підґрунтя політичних дискусій, етичного споживання, доброчинності та фінансової підтримки волонтерів, армії та благодійних організацій включає уявлення про демократію як найбажаніший устрій для України, сповідування ліберальної ідеології щодо ролі держави, вибір особистої відповідальності, а не патерналістських очікувань, та пріоритет свободи, а не добробуту.

Натомість решта практик зумовлюються невеликою кількістю детермінант. Зокрема, *індивідуально-політичні практики* (2) детермінуються зростанням рівня освіти, вибором особистої відповідальності, а не сподіванням на державу і водночас пріоритетом добробуту, а не свободи. На перший погляд, тут дається взнаки певна ціннісна еkleктика, оскільки ліберальні погляди на роль держави у забезпеченні життя людей не мали б поєднуватися з пріоритетом добробуту над свободою. Однак можна припустити, що таке поєднання є результатом тривалого зубожіння населення України за умов досить тривалої наявності свободи, коли її цінність не є вже такою важливою.

Аналіз показав, що ймовірність прояву *експресивно-інституційних практик* (3) збільшується з підвищенням рівня освіти та зменшенням розміру населеного пункту проживання. Можливо, це пов'язане з процесом децентралізації, який пожвавив активність громадян у регіонах.

Парадоксальним чином регресійне рівняння не виявило будь-яких чинників *колективно-громадських практик* (4). Очевидно, що мотиваційно-ціннісне ядро такої діяльності не вдалося виявити наявним інструментарієм щодо чинників, які уособлюють ціннісні орієнтації. Так само не проявився жоден з демографічних чинників.

Таблиця 3

Чинники різних типів громадянських практик, множинні лінійні регресії

Незалежні змінні	Типи громадянських практик				
	1	2	3	4	5
Демографічні характеристики					
Вік (роки)	-0,062*	-0,047	-0,011	-0,036	0,074*
Освіта (1–4)	0,111***	0,070*	0,063*	0,052	0,079*
Матеріальне становище сім'ї (1–4)	0,034	0,003	-0,030	0,008	0,061
Тип поселення (1–7)	-0,060*	0,022	0,079**	-0,014	-0,003
Судження про демократію					
Демократія є найбільш бажаним типом державно-го устрою для України (1/0)	0,149*	-0,006	0,020	-0,030	0,063
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний (1/0)	0,085	0,028	0,072	-0,024	0,067
Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні (1/0)	0,050	0,001	0,002	0,040	0,012
Роль держави					
Держава повинна надавати максимум безкоштовних послуг (освіта, медицина), навіть якщо доведеться збільшити податки для таких людей, як я (1–4)	0,007	0,046	0,032	-0,030	0,040
Потрібно мінімізувати роль держави, зменшуючи податки для таких людей, як я. Краще я сам буду платити за освіту, медицину (1–4)	-0,071*	0,041	-0,077*	0,054	-0,004
Цінності					
Патерналістські настанови vs Особиста відповідальність (1/0)	-0,062*	-0,096**	0,004	-0,038	0,007
Добробут vs Свобода (1/0)	-0,088**	0,070*	-0,016	-0,018	0,013
F	8,929	2,651	2,574	1,490	1,933
R ²	0,076	0,024	0,023	0,014	0,018

Примітка. В таблиці наведено стандартизовані β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Самоврядно-локальні практики (5) зумовлюються віковим та освітнім чинниками. Зокрема, ймовірність участі у створенні та/або діяльності об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та звернень до офіційних представників влади зі скаргами зростає зі збільшенням віку та підвищенням рівня освіти. Тобто такі практики можливі поза сповідуванням відображених у регресійному рівнянні цінностей, натомість вони потребують вікової зрілості та освіченості.

Висновки

В українському суспільстві громадяни здатні відстоювати свої інтереси через дії, які вимагають певних різновидів ресурсів чи вправності та форм взаємодії з політичними інститутами. Найбільш поширеними є дискусійні форми громадянських практик, які мають суто індивідуалізований характер, не вимагають особливих організаційних чи колективних зусиль і не потребують безпосередньої взаємодії з політичними чи владними інститутами. Подібні індивідуалізовані риси мають економіко-політичні практики, однак вони вимагають фінансових витрат чи передбачають вибіркове споживання, тому є менш поширеними. Ще меншу поширеність мають ті громадсько-політичні, цивільно-локальні та протестно-демонстративні практики, які потребують організаційних чи колективних зусиль.

З усіх типів громадянських практик лише індивідуально-економічні практики претендують на те, щоб їхніх суб'єктів вважати соціальною базою демократичного транзиту України. Освічені молоді люди великих міст, які поєднують етику споживання із фінансовими витратами на доброчинність, за умов неефективного державного врядування раціоналізують своє ставлення до опіки держави, обираючи свободу та особисту відповідальність. Причому йдеться не лише про заможних людей, оскільки чинник матеріального становища сім'ї не виявив впливу як у цьому, так і в інших випадках.

Не менш важливим результатом виявилася відсутність прояву закладених у регресійну модель соціально-демографічних характеристик та чинників, які вособлюють цінності модернізації, стосовно колективно-громадських практик. Принаймні у площині класичних ціннісних ідеологем “демократія ↔ авторитаризм”, “патерналізм ↔ відповідальність”, “добробут ↔ свобода” ці практики не знаходять своїх детермінант. Можливо, за умов війни на Сході колективна громадська діяльність і волонтерська робота зумовлюються радше ідентифікаційними чинниками, оскільки власне загроза знищення української ідентичності спровокувала цю діяльність. Або ж така діяльність передусім зумовлюється особливою етикою небайдужості та жертвності, яка не перетинається з певними ідеологемами. Цей парадокс потребує розв'язання в подальших дослідженнях. А поки що все виглядає так, ніби люди, які сповідують цінності модернізації, готові фінансувати безпосередніх втілювачів перетворень, серед яких не простежуються ці цінності.

І останнє, на що слід звернути увагу, — це вкрай низькі показники коефіцієнтів детермінації R^2 побудованих рівнянь, що свідчить про наявність якихось інших чинників, не закладених у вже побудованих регре-

сійних рівняннях. Пошук цих чинників є важливим завданням для виявлення ціннісно-нормативних чи соціально-психологічних джерел детермінації громадянських практик в Україні.

ДОДАТОК

Описова статистика незалежних змінних для аналізованої вибірки¹

<i>Незалежні змінні</i>	<i>%</i>
<i>Вік (середнє значення)</i>	46,3
<i>Освіта</i>	
1. Неповна середня	1,6
2. Загальна середня	20,1
3. Середня спеціальна	40,6
4. Вища або незакінчена вища	37,7
<i>Матеріальне становище сім'ї</i>	
1. Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	9,2
2. Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	33,7
3. У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, уже викликає труднощі	45,3
4. Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	7,6
5. Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	0,1
6. Важко відповісти	4,1
<i>Тип поселення</i>	
1. Місто з населенням від 1 млн і більше мешканців	16,6
2. Місто з населенням від 100 до 999 тисяч мешканців	25,1
3. Місто з населенням від 50 до 99 тисяч мешканців	4,9
4. Місто з населенням від 20 до 49 тисяч мешканців	6,6
5. Місто з населенням менше 20 тисяч мешканців	8,6
6. Селище міського типу	5,9
7. Село	32,4
<i>З яким із наведених суджень Ви згодні?</i>	
1. Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	52,4
2. За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	20,3
3. Для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні	18,8
4. Важко відповісти	8,5

¹ У перебігу перекодування показників варіант відповіді “важко сказати/відповісти” було вилучено з метою створення порядкових або дихотомічних змінних.

Незалежні змінні	%
<i>Держава повинна надавати максимум безкоштовних послуг (освіта, медицина), навіть якщо доведеться збільшити податки для таких людей, як я</i>	
1. Повністю згоден	38,4
2. Радше згоден	32,2
3. Переважно не згоден	14,0
4. Зовсім не згоден	7,7
5. Важко сказати	7,7
<i>Потрібно мінімізувати роль держави, зменшуючи податки для таких людей, як я. Краще я сам буду платити за освіту, медицину</i>	
1. Повністю згоден	7,2
2. Радше згоден	14,9
3. Переважно не згоден	33,0
4. Зовсім не згоден	30,4
5. Важко сказати	14,4
<i>Яке з цих суджень Вам ближче?</i>	
1. Держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним	37,6
2. Держава повинна забезпечити людям однакові “правила гри” у житті, а далі сама людина несе відповідальність за те, як вона ці шанси використовує	54,3
3. Важко сказати	8,1
<i>Яке з цих суджень Вам ближче?</i>	
1. Звичайно, важливими є і свобода і достаток, однак в обмін на власний добробут я готовий поступитися державі часткою своїх прав та громадянських свобод	33,1
2. Звичайно, важливими є і свобода і достаток, однак заради особистої свободи та гарантій дотримання всіх громадянських прав я готовий терпіти певні матеріальні труднощі	42,3
3. Важко сказати	24,7

Джерела

Бекешкіна, І. (2008). Члени громадських об'єднань як особлива соціальна група. В В.Ворона, М.Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* (сс. 382–395). Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є. (2014). Ціннісні засади і бар'єри модернізації в Україні. В *Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: колективна монографія* (сс. 83–96). Київ: ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”.

Резнік, О. (2008). Поняття “практика” в соціології. *Соціальні виміри суспільства*, 11, 32–41.

Резнік, О. (2011). Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, О. (2018). Членство українців у громадських організаціях: кількісне та змістовне представлення у соціологічних дослідженнях. *Соціальні виміри суспільства*, 10 (21), 287–296.

- Резнік, О. (Ред.), (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Степаненко, В. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Судаков, В.І. (Ред.), (2018). Соціальна напруженість в регіональних вимірах: проблеми теорії, методології та методики соціологічного дослідження. Монографія. Київ: Логос.
- Dalton, R. (2017). *The Participation Gap: Social Status and Political Inequality*. Oxford: Oxford University Press.
- Eliasoph, N. (1998). *Avoiding Politics: How Americans produce apathy in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eliasoph, N. (2011). *Making Volunteers: Civic Life after Welfare's End*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knoke, D. H. (1990). Networks of political action: Toward theory construction. *Social Forces*, 68 (4), 1041–1063.
- Onuch, O., Sasse, G. (2016). The Maidan in Movement: Diversity and the Cycles of Protest. *Europe-Asia Studies*, 68 (3), 556–587.
- Parvin, P. (2018). Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era. *Res Publica*, 24 (1), 31–52.
- Pattie, Ch., Seyd, P., Whiteley, P. (2003). Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain. *Political studies*, 51 (3), 443–468.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Quintelier, E., van Deth, J. W. (2014). Supporting democracy: Political participation and political attitudes. Exploring causality using panel data. *Political Studies*, 62 (1), 153–171.
- Reznik, O. (2016a). Determinants of Involvement in Work for Voluntary or Charitable Organisations in European Countries. *SAGE Open*, 6 (1), 1–13.
- Reznik, O. (2016b). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30 (4), 750–765.
- Schulz, T., Bailer, S. (2012). The Impact of Organisational Attributes on Political Participation: Results of a Multi-Level Survey from Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 18 (1), 1–27.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Sviatnenko, S., Vinogradov, A. (2014). Euromaidan Values from a Comparative Perspective. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 1, (1), 41–61.
- Theocharis, Y., van Deth, J.W. (2017). *Political Participation in a Changing World. Conceptual and Empirical Challenges in the Study of Citizen Engagement*. New York: Routledge.
- van der Meer, T.W.G., van Deth, J.W., Scheepers, P.L.H. (2009). The Politicized Participant: Ideology and Political Action in 20 Democracies. *Comparative Political Studies*, 42 (11), 1426–1457.
- van Deth, J. W. (2012). New modes of participation and norms of citizenship. In J.W. van Deth, W.A. Maloney (Eds.), *New participatory dimensions in civil society* (pp. 115–139). London: Routledge.
- Verba, S., Schlozman, K.L., Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Wallman Lundesen, S. (2015). Civil Society and Political Participation: What Type of Political Participation is Influenced by Community Level Involvement in Civil Society? *Swiss Political Science Review*, 21 (1), 140–157.

Zukin, C., Keeter, S., Andolina, M., Jenkins, K., Delli Carpini, M. (2006). *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. Oxford: Oxford University Press.

Отримано 14.01.2020

References

- Bekeshkina, I. (2008). Members of public unions as special social group. [In Ukrainian]. In V. Vorona, M. Shulga (Ed.), *Ukrainian Society 1992–2008. Sociological monitoring* (pp. 382–395). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Бекешкіна 2008]
- Dalton, R. (2017). *The Participation Gap: Social Status and Political Inequality*. Oxford: Oxford University Press.
- Eliasoph, N. (1998). *Avoiding Politics: How Americans produce apathy in everyday life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eliasoph, N. (2011). *Making Volunteers: Civic Life after Welfare's End*. Princeton: Princeton University Press.
- Golovakha, Ye. (2014). Valuation principles and barriers to modernization in Ukraine. *Value component of modernization processes in modern society of Ukraine: collective monograph* (pp. 83–96). [In Ukrainian]. Kyiv: The State Organization "Institute of Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine". [= Головаха 2014]
- Inglehart, R., Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knoke, D. H. (1990). Networks of political action: Toward theory construction. *Social Forces*, 68 (4), 1041–1063.
- Onuch, O., Sasse, G. (2016). The Maidan in Movement: Diversity and the Cycles of Protest. *Europe-Asia Studies*, 68 (3), 556–587.
- Parvin, P. (2018). Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era. *Res Publica*, 24 (1), 31–52.
- Pattie, Ch., Seyd, P., Whiteley, P. (2003). Citizenship and Civic Engagement: Attitudes and Behaviour in Britain. *Political studies*, 51 (3), 443–468.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Quintelier, E., van Deth, J. W. (2014). Supporting democracy: Political participation and political attitudes. Exploring causality using panel data. *Political Studies*, 62 (1), 153–171.
- Reznik, O. (2008). The concept of "practice" in sociology. [In Ukrainian]. *Social dimensions*, 11, 32–41. [= Резнік 2008]
- Reznik, O. (2011). *Civil Practices in the Transition Society: Factors, Subjects, Methods of Realization*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2011]
- Reznik, O. (2016a). Determinants of Involvement in Work for Voluntary or Charitable Organisations in European Countries. *SAGE Open*, 6 (1), 1–13.
- Reznik, O. (2016b). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30 (4), 750–765.
- Reznik, O. (2018). Quantitative and qualitative aspects of Ukrainians' membership in civil society organisations: the social survey findings. [In Ukrainian]. *Social dimensions*, 10 (21), 287–296. [= Резнік 2018]
- Reznik, O. (Ed.), (2019). *Sociological dimensions of civil society in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2019]
- Schulz, T., Bailer, S. (2012). The Impact of Organisational Attributes on Political Participation: Results of a Multi-Level Survey from Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 18 (1), 1–27.
- Skocpol, T. (2003). *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Stepanenko, V. (2015). *Civil Society: Discourses and Practices*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Степаненко 2015]

Sudakov, V.I. (Ed.). (2018). Social tension in regional dimensions: problems of theory, methodology and methodology of sociological research. Monograph. [In Ukrainian]. Kyiv: Logos. [= Судаков 2018]

Sviatnenko, S., Vinogradov, A. (2014). Euromaidan Values from a Comparative Perspective. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 1 (1), 41–61.

Theocharis, Y., van Deth, J.W. (2017). Political Participation in a Changing World. Conceptual and Empirical Challenges in the Study of Citizen Engagement. New York: Routledge.

van der Meer, T.W.G., van Deth, J.W., Scheepers, P.L.H. (2009). The Politicized Participant: Ideology and Political Action in 20 Democracies. *Comparative Political Studies*, 42 (11), 1426–1457.

van Deth, J. W. (2012). New modes of participation and norms of citizenship. In J.W. van Deth, W.A. Maloney (Eds.), *New participatory dimensions in civil society* (pp. 115–139). London: Routledge.

Verba, S., Schlozman, K.L., Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.

Wallman Lundesen, S. (2015). Civil Society and Political Participation: What Type of Political Participation is Influenced by Community Level Involvement in Civil Society? *Swiss Political Science Review*, 21 (1), 140–157.

Zukin, C., Keeter, S., Andolina, M., Jenkins, K., Delli Carpini, M. (2006). *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. Oxford: Oxford University Press.

Received 14.01.2020

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України

У науковій літературі стало аксіомою, що будь-яка громадянська активність сприяє демократичному транзиті та розвитку громадянського суспільства. Однак різні типи такої поведінки можуть мати відмінні детермінанти. Це можуть бути дії, суб'єкти яких мотивовані громадянськими нормами та цінностями, а можуть бути й дії, зумовлені фінансовим заохоченням або адміністративним тиском, особливо у перехідних демократіях. Емпіричним шляхом було виокремлено п'ять типів громадянських практик населення України та перевірено їхній взаємозв'язок з підтримкою демократії та ліберальними цінностями. З використанням методу множинної лінійної регресії виявлено, що лише громадянські практики, які поєднують етичне споживання, фінансові пожертвування та політичні дискусії, претендують на те, щоб суб'єктів їх можна було вважати соціальною базою демократичного транзиту України. Імовірність здійснення таких дій збільшується з підвищенням рівня освіти, зменшенням віку та проживанням у великих населених пунктах.

Ключові слова: громадянські практики, демократичний транзит, цінності модернізації

АЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Субъекты гражданских практик как основа демократического транзита Украины

В научной литературе стало аксиомой, что любая гражданская активность способствует демократическому транзиту и развитию гражданского общества. Однако различные

типы такого поведения могут иметь отличные детерминанты. Это могут быть действия, субъекты которых мотивированы гражданскими нормами и ценностями, но могут быть и действия, обусловленные финансовым поощрением или административным давлением, особенно в переходных демократиях. Эмпирическим путем были выделены пять типов гражданских практик населения Украины и проверены их взаимосвязи с поддержкой демократии и либеральными ценностями. С использованием метода множественной линейной регрессии выявлено, что только гражданские практики, которые сочетают этическое потребление, финансовые пожертвования и политические дискуссии, претендуют на то, чтобы их субъектов можно было считать социальной базой демократического транзита Украины. Вероятность осуществления таких действий увеличивается по мере повышения уровня образования, уменьшения возраста и проживания в крупных населенных пунктах.

Ключевые слова: гражданские практики, демократический транзит, ценности модернизации

OLEKSANDR REZNIK

The subjects of civil practice as a basis for democratic transit of Ukraine

It has become an axiom in the scientific literature that any civic engagement contributes to democratic transit and the development of civil society. However, different types of this behavior may have different determinants. These may be actions motivated by civic norms and values, but may also be actions driven by financial encouragement or administrative pressure, especially in transitional democracies. The purpose of the study was to identify the impact of modernization values and orientations on different types of civic activism. The author created an indicator where among the options for the answers was offered a list of socio-political measures that were most relevant at the time of the survey. The substantive side of these activities combined the way and the object of communicating their public aspirations and interests. The most common are discussion forms of civil practices that are individualized. These practices do not require much organizational or collective effort and do not require direct interaction with political or governmental institutions. Practices that combine economic activities also have individualized traits, but they require financial costs or sample consumption, so they are less common. Socio-political practices, civic-local practices and protest-demonstration practices are even less common because they require organizational or collective efforts. Five types of civic practices of the Ukrainian population have been empirically identified and their relationship with democracy and liberal values tested. By means of multiple linear regression method, there was found that only civic practices that combine an ethical consumerism, financial donations and political discussions claim that their subjects could be considered as a social basis of Ukraine's democratic transit. The likelihood of such actions increases with the increase of education levels, decrease of age and living in large settlements. The paradox is that people who profess values of modernization are ready to fund activists, among whom these values are not traced.

Keywords: civic practices, democratic transit, values of modernization

До соціологічної реальності цивільної сфери

У професійній соціологічній спільноті ім'я Джефрі Александера вже доволі стійко асоціюється не лише з його фундаментальними працями у царині теоретичної соціології, а й із розробленням напрямку культурної соціології та відповідними працями в цій царині, включно з концептуалізацією проблематики громадянського суспільства та цивільної сфери. В останній період соціолог доволі активно розвиває саме ці аспекти культурної соціології. Зокрема, важливим фокусом спрямування цієї активності є реалізація плану щодо підготовки за участі самого Дж. Александера та його колег з різних частин світу шести тематичних збірок, присвячених дослідженням культурних особливостей та проявів цивільної сфери. Наприклад, 2018 року вийшла друком збірка “Цивільна сфера в Латинській Америці”, 2019 року підготовлено розвідки про особливості функціонування цивільної сфери у Східній Азії та в європейському скандинавському регіоні, а також дослідження практичної взаємодії цивільної сфери та політичного радикалізму. Цього року в наміри американського соціолога та його колег входить підготовка збірок про взаємодію цивільної сфери та популізму, а також про особливості функціонування цивільної сфери в Індії.

Мета цього потужного і розгалуженого дослідницького проекту не зводиться суто до популяризації та розвитку Дж. Александером підходів своєї культурної соціології та, зокрема, теорії цивільної сфери. В цих публікаціях, об'єднаних спільною тематикою, дослідники намагаються здолати іманентну дилему розвитку соціологічного знання, а саме розрив між теорією і практикою. І хоча кожне дослідження окреслює спільні теоретико-методологічні підходи, у всіх цих розвідках соціологи фокусують увагу на практичних проявах та особливостях функціонування цивільної сфери у конкретних соціологічних кейсах — від досліджень цивільності у студентському кампусі університету в Колумбії до особливостей моральних кодів та повсякденної цивільності в Китаї, від функцій цивільної інклюзії хіп-хопу у Швеції до презентацій цивільної непокори в Гонконгу, від формування мереж солідарності проти насильства щодо жінок в Аргентині до досліджень медійного дискурсу щодо проблем освіти в Південній Кореї. Ці дослідницькі кейси показують повсякденну соціологічну реальність цивільної сфери, яка поєднує особливості нормативного ідеалу із практичною регулятивною системою взаємин у суспільстві та в інтеракціях між цивільною і нецивільними сферами, зокрема державою, бізнесом тощо. Варто згадати, що такий соціологічно реалістичний підхід Дж. Александер вже застосовував і до громадянського суспільства¹. Нинішнє дослідження цивільної сфери — в різних її аспектах, проявах та особливостях — є певним продовженням цієї методологічної логіки. До того ж у теоретико-методологічних інтерпретаціях Дж. Александера та його колег цивільна сфера, громадянське су-

¹ Alexander, J. C. (Ed.), (1998). *Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalization*. S.I.: Sage Press.

спільство, а також демократія як спосіб суспільної життєдіяльності є функціонально взаємопов'язаними: цивільна сфера є соціокультурним простором для громадянських практик і одночасно символічно інтерпретаційним та нормативно-регулятивним полем повсякденного функціонування демократії в сучасних суспільствах.

У цьому числі журналу ми знайомимо читача з цим дослідницьким проектом американського соціолога, публікуючи адаптовану для журнального формату статті версію вступу Джефрі Александера і Карло Тоньято до збірки “Цивільна сфера в Латинській Америці”, опублікованої в 2018 році. Текст статті у концентрованій формі містить основні теоретико-методологічні положення теорії цивільної сфери, інтерпретовані авторами в соціокультурних та суспільно-політичних контекстах демократизації країн Латинської Америки. І є принаймні кілька аргументів, що роблять латиноамериканський контекст близьким та актуальним для осмислення українських реалій. Чимало латиноамериканських країн, як і Україна, мають багато в чому подібний досвід і досі перебувають у складних процесах поставторитарних суспільних трансформацій, являючи собою разом з іншими подібними кейсами історичну “третю хвилю” демократизації. Як для України, так і для країн латиноамериканського континенту є спільними та й досі актуальними обставини історичної колонізації, боротьба за власну державну незалежність і формування нових політичних націй. Спільними особливостями формування цивільних сфер у цих обставинах є також певні компроміси й незрідка навіть дискредитація цивільних сфер під тиском внутрішніх і зовнішніх політичних, історичних та культурних обставин розвитку, дискредитація демократичних та визвольних досягнень такими ознаками браку цивільності, як корупція держапарату, політичний вплив олігархії, розколи, що підривають соціальну солідарність, медійно-інформаційні маніпуляції тощо. Водночас автори стверджують, що складні трансформації цивільної сфери в Латинській Америці та певні особливості постколоніальної політичної культури з її неусталеністю демократичних інститутів та буцімто схильністю до політичного насильства — це не привід відмовляти країнам цього регіону у здатності їх до успішного розвитку демократичних моделей. Ба більше, на переконання авторів, історичні досягнення та уроки латиноамериканської демократії, яку слід розуміти як спосіб суспільної життєдіяльності, а не лише як форму врядування, є великою мірою приниженими та недооціненими як у світовій теорії, так і в соціальній практиці. Це особливо актуально для реалізації завдань “демократизації демократії” (якщо застосувати слідом за авторами формулу А. Турена), що також передбачає “розширення, відтворення та зміцнення справжніх цивільних сфер”.

Оптимістичний конструктивний пафос Джефрі Александера і Карло Тоньято стосовно перспектив та можливостей латиноамериканського демократичного розвитку є цілком прийнятним та стимулювальним і в межах вітчизняного контексту. Тим паче, що і сам американський соціолог, який є членом редколегії нашого журналу, також робить наголос на цих можливостях для України, висловлюючи щире зацікавлення та своє цілковите сприяння у підготовці публікації цієї статті.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО

DOI 10.15407/sociology2020.01.023

УДК 316.454.3/653

ДЖЕФРІ Ч. АЛЕКСАНДЕР,

професор соціології і співдиректор Центру соціології культури, Єльський університет (New Haven, CT 06520, USA)

JEFFREY C. ALEXANDER,

Professor of Sociology and co-Director of the Center for Cultural Sociology, Yale University (New Haven, CT 06520, USA)

jeffrey.alexander@yale.edu

<https://orcid.org/0000-0003-3600-8023>

КАРЛО ТОНЬЯТО,

професор факультету соціології та директор Центру соціальних досліджень, Національний університет Колумбії (Edificio Uriel Gutiérrez 26-85, Bogotá D.C., Colombia)

CARLO TOGNATO,

Associate Professor at the Department of Sociology and Director of the Center for Social Studies, National University of Colombia (Edificio Uriel Gutiérrez 26-85, Bogotá D.C., Colombia)

ctognato@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0505-4246>

Цивільна сфера та демократія в Латинській Америці¹

Цивільна сфера (civil sphere) є, безперечно, тим демократичним полем у сучасних суспільствах, що забезпечує універсалізацію культурних прагнень та критично-інтерпретаційних організаційних структур щодо таких нецивільних сфер, як економіка, релігія, наука, первинні об'єднання та держави.

На відміну від зазначених вище, більш ієрархічних та більш конкретних царин, цивільна сфера у своєму самовизначенні ґрунтується на солідар-

¹ Статтю підготовлено на основі передмови Дж. Ч. Александера і К. Тоньято до книги: Alexander, J. C., Tognato, C. (Eds.), (2018). *The Civil Sphere in Latin America*. Cambridge University Press. Публікується за погодженням з авторами і з дозволу видавництва.

ності, відчутті братерського та сестринського зв'язку з кожним належним до спільноти. Ті, хто залюднюють цивільну сферу, ідеалізуються як автономні індивіди, які відчувають обов'язок один перед одним.

Цивільна сфера спрямовується потужним дискурсом щодо питань свободи та солідарності, але це більше, ніж форма соціальної комунікації. Культура цивільної сфери інституціоналізується організаціями, які пов'язують її інтерпретативні категорії з конкретними подіями у часі та просторі.

Підживлювана утопічними змістами, цивільна сфера є також складним набором комунікативних та регулятивних інституцій. Ідеальні та матеріальні інтереси незалежних ЗМІ запускають постійний потік суджень щодо цивільного чи антицивільного статусу дій, що відбуваються в певних місцях, тут і зараз. Це складне поєднання ідеальних та матеріальних інтересів визначає ідеалізований критерій цивільної сфери радше в контексті регулювання та примусу — від імперативних вимог відомств до обов'язковості голосування та незаперечності закону, забезпечуваних державою.

Моральні вимоги самоврядування зумовлюють такі цивільні якості, як раціональність, автономність, чесність, відкритість, співпраця, критичність та рівність. Натхненні сторіччям соціальних та культурних рухів, що відбивали ці якості з різних боків, представники цивільних сфер вважають їх непорушними й облагороджувальними.

Смисли завжди є відносними, однак щойно окреслені безперечні якості завжди співвідносяться з антагоністично протилежними їм сенсами, що співвідносяться з відсутністю цивільних якостей. Такі якості, як ірраціональність, залежність, облудність, нещирість, антагоністичність, пасивність, ієрархічність, вважаються не гідними схвалення та пошани. Коли ідеали цивільної сфери втілюються в реальності, коли вони уявляються в часі та просторі й наражаються на крайні вияви культурної та інституціональної протидії з боку нецивільних інституцій, потребуються доленосні компроміси. Клас, раса, гендер, сексуальність, етнічність, релігія та регіон — упродовж історичного процесу демократизації кожна з цих категорій ставала означуваним (the signified) принижованого антицивільного означального. Будь-яка справжня цивільна сфера є тією ж мірою інклюзією, як і ексклюзією, коли йдеться про недопущення тих, хто вважається "нечистими", тобто небезпечно антицивільними, в межі чистих соціальних категорій, що належать до "справжнього" громадянського суспільства.

Якщо через ці суперечності справді фрагментуються реально наявні громадянські суспільства і компрометуються їхні цивільні сфери, це все одно не скасовує остаточно їхні прагнення. Етика незалежної журналістики та судової незалежності, норми альтруїзму та моральні норми соціальної справедливості, дотримання електоральних процедур, розширення правочинності та ідеалів служіння — всі ці демократичні елементи, тією чи іншою мірою, виживають, навіть у пригнічуваних цивільних сферах, чия незалежність від держави, ринку та церкви сильно обмежена. Утопічні ідеали демократичної солідарності проникають у кожне сучасне суспільство.

Суспільні рухи виникають через напруженість між справжніми та ідеальними цивільними сферами. Така мобілізація ініціює навернення до ідеалів громадянської сфери в надії перевести соціальні проблеми, первісно ге-

неровані у глибині нецивільних сфер, на той рівень, де їх можна оцінити виходячи з більш солідаристсько-демократичної перспективи цивільних сфер як таких; тоді замість бути проблемними питаннями, що турбують лише частину суспільства, соціальні проблеми можуть стати предметом серйозного занепокоєння для суспільства в цілому. Якщо суспільні рухи є успішними, вони започатковують процеси оздоровлення суспільства, що посилює вже наявні цивільні сфери, сприяючи визнанню раніше дискримінованих груп; розподіляючи матеріальні ресурси більш рівномірно та справедливо; розширюючи правоздатність; реформуючи владу заради зменшення її уразливості щодо корупції; забезпечуючи ширший доступ до правового захисту та втілення верховенства права. Якщо суспільні рухи є неуспішними і спроби суспільного оздоровлення, загоєння соціальних травм зазнають невдачі, в таких випадках антицивільні категоризації можуть набувати ширшого вжитку. Колись інкорпоровані групи можуть зазнавати ексклюзії, а довго доміновані групи можуть ставати ще глибше стигматизованими, і це означає, що зростатимуть приниження та насилля і вможливлуватиметься фізичне винищення.

Коли нації, що утворюють Латинську Америку, стали незалежними від Іспанії та Португалії на початку XIX століття, вони вважали себе частиною авангарду інтернаціонального лібералізму, відторгнувши монархію, аристократію та рабство і розбудовуючи представницькі форми правління та інститути верховенства права [Larrain, 2000: p. 74–75; Arana, 2013]. Чимало спостерігачів поділяли цей погляд — не тільки у Старому Світі, а й у Новому. Почасти всупереч, а почасти й унаслідок трьох століть колоніального становища та пов'язаних із цим контрреформаційних умонастроїв та спадкоємності устроїв ці нові прогресивні нації були глибоко укоріненими в європейському модерні [Forment, 2003; Dominges, 2008, 2009; Larrain, 2000: p. 43–91] та світовому історичному розвитку з його поступовим віддаленням від “традиційної” культури та “традиційного” суспільного устрою, згідно з принципами раннього гуманізму та ще раніших культурних та соціальних революцій Осьової Доби [Eisenstadt, 1982; Bellah, 2011; Alexander, 2013]. Еліта нової Латинської Америки свідомо моделювалася, беручи за основу надбання Просвітництва та демократичних революцій кінця XVIII століття [Lynch, 1973: 20ff; Lynch, 1985: p. 42–46, 106–107; Arana, 2013].

Уже два століття тому Латинська Америка запровадила дискурс, інституції та прагнення, що підтримують цивільні сфери. Незалежність була досягнута через загальноматериковий, антиколоніальний соціальний рух, що протистояв чинним умовам політичної, соціальної та культурної деградації, надто далеким від ідеалів громадянської рівності. Із перемогою цього величезного суспільного руху нові нації конституювалися, значною мірою, як громадянські солідарності, чиї представники є громадянами, що наділені індивідуальними правами та не обділені повагою; чиї культурні прагнення є універсальними та раціональними; чиї комунікативні та регулятивні інституції — преса, асоціації, суди, виборча система — працюють; і чия громадська думка є впливовою, навіть якщо формально, через голосування, не стає панівною [Bushnell, 1985: p. 110ff, 121ff; Safford, 1985; Forment, 2003: p. 64–67, 192–200, 208–215; Larrain, 2000: p. 73].

Однак іспанська колонізація була надто гальмівною обставиною, а два десятиліття антиколоніальної війни були надто брутальним досвідом і чинником поляризації. Нові нації виявилися не зовсім тим, на що сподівалися їхні фундатори, й невдовзі це обернулося розчаруванням [Lynch, 1973: р. 334–347; Arana, 2013: р. 103, 142–143, 151, 176, 223, 342, 463–464]. Упродовж двох століть справжньої латиноамериканської історії цивільні сфери цих гордих нових націй конкретизувалися в часі та просторі, схиляючись при цьому до компромісів з нецивільними сферами під їхнім натиском, як всередині національних територій, так і перед лицем переважних зовнішніх сил. Були і злами та розвороти, і тривалі періоди авторитарного контролю, але були й вияви реінтеграції та триумфу демократії. Це була доба нерівномірного та неоднозначного розвитку, як свого часу говорив Лев Троцький про російську історію, та асинхронності, як говорив Джіно Джермані про латиноамериканську модернізацію взагалі [Germani, 1981: р. 147–156].

Упродовж усієї латиноамериканської історії суспільствознавці в Європі та Північній Америці не скупилися на зневажливі описи цього континенту. Його суспільства називали такими, що не відбулися, відсталими, антимоdernими, традиційними та роздробленими. Принизливі описи колишніх колонізаторів та колонізованих надавали підстави як для пихатої зверхності (див., напр.: [Huntington, 1997]), так і для безнадійного самокатування (напр.: [Paz, 1961; Veliz, 1994]; порівн.: [Moscareño, Chernilo, 2013]), але і в тому, і в тому разі вони докорінно помилялися, виявляючи й зі свого боку кричущу неповноту. Маятниковими коливаннями відзначалися життя та історія будь-якої цивільної сфери — Півдня та Півночі, Сходу та Заходу. Щойно народжені цивільні сфери в Північній Америці та Європі зазнали випробовувань, подібних до того, що було в Латинській Америці, тож там виникали такі самі антидемократичні компромісні утворення. У Сполучених Штатах рабовласництво не тільки практикували, а й упродовж століть виправдовували як гідне поваги, корінне населення винищували, а всі “кольорові” були позбавлені громадянських прав. В Європі та Сполучених Штатах більшість населення національних територій — найпомітніше жінки та безмайнові робітники — вважалися неспроможними бути громадянами та, як наслідок, були позбавлені юридичних, політичних та соціальних прав. У XIX столітті жодна материкова європейська нація не була спроможна забезпечити демократичну форму правління. У XX столітті європейські цивільні сфери зазнавали розколів через класову боротьбу, антисемітизм і людиноненависницькі тоталітарні диктатури.

У Латинській Америці впродовж усього XIX століття навколишні нецивільні інституції та системи цінностей глибоко компрометували цивільні сфери. Креольські еліти застосовували бінарний дискурс громадянського суспільства задля дискредитації та відчуження значних сегментів національного населення. Корінним народам приписували повинність “безкоштовної праці” у подібних дофеодальних маєтках, а до метисів ставилися як до безвладної середньої страти. Мрії про громадянську солідарність перетворилися на посміховисько, суперечності знесилювали латиноамериканські цивільні сфери зсередини. Олігархія стала правилом, а демократія винятком.

Ситуація змінилася з початком індустріалізації з її суперечностями, що породили міські соціальні рухи на початку та всередині ХХ століття. Обіцяючи реалізувати ідеали цивільних сфер, популістські режими приходили до влади через вибори, перевороти та революції; щоб привернути робітників та, інколи, безземельних селян, вони не шкодували зусиль, обіцяючи матеріальні та символічні блага. Але кроки, спрямовані на дотримання обіцянок в дусі цивільної сфери, часто породжували авторитарні режими, схильні обмежувати свободу. Популізм підживлювався та скеровувався харизматичними демагогами та політичними партіями, які надавали суспільному оздоровленню форму процесів, що розгортаються згори донизу, будучи започатковані елітами.

У таких маятникових коливаннях латиноамериканські цивільні сфери часом переживали оновлення, часом компрометували себе і втрачали самостійність, однак залишалися інституційно й культурно життєздатними, породжуючи нові опозиційні рухи, незалежну журналістику, бунтівних інтелектуалів, електоральні вимоги та критично налаштовані політичні партії. Справді, проблеми розвитку різнобарвної Латинської Америки — відсталість економіки, расові, етнічні та класові стратифікації, релігійні чвари — незмінно “фільтрувалися” крізь нашарування культурних прагнень та інституційних моделей цивільності. У цих проблемах убачався дефіцит цивільності, що виявлявся в корупції держапарату, розколах, що підривають соціальну солідарність, облудній журналістиці, політичних утисках, корисливих ідеологіях, що становлять загрозу універсалістським сподіванням деколонізації. Жертви перетворилися на обурених дисидентів, що застосовують полум’яну мову цивільної сфери для викриття гнобителів в ім’я справедливості. Початок та середина ХХ століття відзначалися чергуванням більш демократичних та більш авторитарних режимів. Прогресивні процеси здебільше були пов’язані з північноамериканськими та європейськими громадянськими ідеалами та їх носіями — лібералами, соціалістами, аболіціоністами, суфражистами; репресивні зміни зазвичай діставали підтримку з боку Сполучених Штатів, чії спецслужби та військові прагнули спроеціювати те, що відповідало, на їхню думку, економічним та геополітичним інтересам нації.

У період 1950–1970-х років Латинська Америка переживала антидемократичний реванш, підбурюваний внутрішніми цивільними силами, а іноді ззовні — зусиллями Сполучених Штатів. Але демократичні прагнення не були остаточно придушені; критичний дискурс, енергія носіїв цивільності та контури цивільних інституцій збереглися. Коли економічні устої цих авторитарних режимів зазнали краху, як у Чилі, коли правлячі військові режими виявилися нездатними протистояти колишнім колоніальним державам, як у разі Аргентини, проблеми розвитку, що здавалися всезагальними для Латинської Америки, — бідність, насилля, занепад, корупція, репресії — були переосмислені як брак демократії. Маятник хитнувся у зворотному напрямку. Почалося відновлення демократії та національних цивільних сфер, комунікативні та регулятивні інституції стали набувати більшої критичності та незалежності [Nagopian, Mainwaring, 2005].

Описуючи ці нові здобутки як частину третьої хвилі відбудови демократії [Mainwaring, Nagorian, 2005], політологи пророкували “воскресіння громадянського суспільства” [Donnell, Schmitter, 1986: р. 48], реабілітуючи термін, що сягав корінням початку доби модерної демократії. Це виглядало цілком зрозуміло, але врешті-решт виявилось фатальною інтелектуальною помилкою.

“Громадянське суспільство” як соціальний факт та інтелектуальна ідея з’явилося в перебігу боротьби проти монархії за часів раннього модерну і розквітло у політичних змаганнях XVII, XVIII та початку XIX століття. Громадянське суспільство було нечіткою, “парасольковою” концепцією [Alexander, 2006: р. 23–36], яка охоплювала практично кожен рух та інститут, які не були державними, — асоціації, економічні підприємства, університети, професійні спільноти, церкви та релігійні секти. У такій широкомасштабній концепції кристалізувався багатовіковий політичний рух проти спадкоємного, аристократичного авторитаризму. Однак концепція наразилася на серйозні інтелектуальні та практичні проблеми, коли увиразнилися інші гострі суспільні проблеми. Із піднесенням промислового капіталізму “соціальні питання” поступилися місцем питанням політичної демократії. Здавалося, великі держави, будь-які — соціалістичні, консервативні, фашистські чи демократичні, ґрунтовані на принципах загального добробуту, — є саме тим, що мало врятувати становище. Соціальний ефект політичної демократії видавався мізерним і неефективним багатом інтелектуалам та громадянам світу — лівим, центристам чи правим. Громадянське суспільство було дискредитовано як синонім інститутів, що спираються на приватну власність та підтримуються антицивільною буржуазією.

Після утворення демократичних урядів, парасольковий підхід до громадянського суспільства став концептуально безпорадним; саме конфлікти та розколи між різними сферами набули найбільшої актуальності, відтіснивши на периферію напруженість між державним та недержавним. Інструментальна раціональність ринкових економік, авторитет релігійних ієрархів, патріархальні засади сім’ї, всілякі, переважно расистського ґатунку клуби та асоціації — всі ті недержавні сили, які раніше, в рамках боротьби за політичну демократію відзначалися як цивільні, тепер дедалі більше піддавалися сумніву з боку представників тої сфери, чий інститути, культура та асоціації тяжіли до ширшої соціальної справедливості. Демократія як форма урядування була досягнута, але залишалася величезна проблема демократизації демократії [Touraine, 1997: р. 180–181] — розширення, відтворення та зміцнення справжніх цивільних сфер. Від середини XIX й аж до кінця XX століття “громадянське суспільство” поступово зникало з мови соціальної теорії.

З відновленням демократії в Латинській Америці та Східній Європі 1980-х років (див.: [Diamond, 1999: р. 22–23]), що чимось нагадувало колишні політичні змагання, першу хвилю боротьби проти авторитарних держав, набули актуальності старі концепції громадянського суспільства. Однак після утворення нових демократичних режимів актуальність “громадянського суспільства”, здавалося, знову нівелювалася. Політологи, які відновили старе поняття “громадянського суспільства”, вважали, що з устален-

ням демократичних політичних структур проблеми та потрясіння, які баламутили латиноамериканські суспільства, мають зникнути (пор.: [Yovanovitch, Rice, 2017: p. 9–10]). Побутувала оптимістична думка, що поставлених процедур “демократичної консолідації” розпочнуть добу суспільного спокою, співпраці та загоювання виразок суспільства [Holmes, 2009].

Натомість насправді суспільний конфлікт у Латинській Америці лише посилювався. Довго “не загоювані” соціальні проблеми, притлумлювані або приховувані авторитарними режимами, вихопилися на поверхню завдяки відновлюваним комунікативним та регулятивним інститутам цивільної сфери — критичній журналістиці, опозиційним осередкам інтелектуалів, лівим політичним партіям тощо. Так, громадянське суспільство у старому його розумінні було сформовано, але бідність, корупція, етнічне та расове відчуження, патріархальні устої та розрив між соціальними класами, здавалося, тільки зростають. На тлі цих проблем і розчарувань латиноамериканські мислителі намагалися знайти якусь нову соціальну мову: від неомарксизму та теорії залежності до теорій постколоніалізму, постмодернізму, гендерної та расової проблематики. Переможне відновлення концепції громадянського суспільства втрачало актуальність, а посилення на неї часто дискредитувалися через логічну непослідовність і термінологічні неточності, а також критику сучасного громадянського суспільства як неліберального, залежного, підлеглого, недосконалого та неконсолідованого [Brysk, 2000; Hawkins, Hansen, 2006; Arias, Goldstein, 2010a; Mallén, Encinas, 2013; Moscareño, Chernilo, 2013] (пор.: [Kurlantzick, 2013]).

Стверджуючи, що “вади демократії всередині громадянського суспільства ставлять під загрозу його здатність належно функціонувати”, А. Бріск [Brysk, 2000] робить, здавалося б, логічний висновок, що “сильне громадянське суспільство ... не обов’язково має бути демократичним”, — уявлення, що набуло багаторазових переспівів (напр.: [Nagorian, 2005; Perez, 2009; Oxborn, 2017]). Надія на те, що Латинська Америка може забезпечити соціальну справедливість, водночас підтримуючи демократію, видається вкрай сумнівною, і в деколоніальному контексті [Mignolo, 1995; 2005] постає питання, чи не є сама ідея демократії просто підступною вигадкою Заходу. Аріас та Гольдштейн [Arias, Goldstein, 2010b] пропонують замінити “парадигму демократії” концепцією “насильницького плюралізму”. Насильство не слід розглядати, стверджують вони, як показник віддалення держави від (імпліцитно Західного) демократичного “ідеалу”; натомість вони припускають, що насильство є “критично важливим для ... підтримання демократичних держав”. Теза про насильницький плюралізм, наразі часто цитована, є виявом не лише ерозії моральних цінностей, а й хибного розуміння соціальної діалектики сучасної демократії (пор.: [Sanchez, 2011; Taylor, 2011]).

Цьому досить великому знецінювальному інтелектуальному рухові слід протистояти. Знову латиноамериканську демократію недооцінюють — навіть тоді, коли проблеми суспільного розвитку Латинської Америки трактуються крізь призму цивільної сфери. Корупція, нерівність, расизм та відчуження стають актуальними та нагальними “соціальними проблемами” не всупереч обіцянкам демократії, а саме через них. Ранньомодерне ро-

зуміння громадянського суспільства варто відкинути. Нам потрібно перейти від парасолькової ідеї “всього поза державою” до більш аналітично диференційованого поняття цивільної сфери, сфери культури та інституцій, що перебувають у напружених відносинах з іншими, нецивільними сферами. Саме тому, що така демократизаційна соціальна сфера справді є суспільно привабливою, а сучасні латиноамериканські проблеми не лише соціологи, а й самі соціальні суб'єкти оцінюють та розуміють як відхилення від демократичних прагнень та підрив їх. Саме в контексті неспроможності втілити утопічні сподівання цивільної сфери засуджують корумпованих держслужбовців, критикують економічну нерівність, невдачі полікультуралізму, порушення принципу верховенства права, прояви насильства та залякування журналістів і т.ін.

Отже, необхідно продемонструвати, що цивільні сфери Латинської Америки є сильними, навіть тоді, коли їх скомпрометовано. Ми розширюємо спосіб теоретизації демократії, концептуалізуючи демократію не лише як форму урядування, а й як спосіб життя [Dewey, [1916] 1966; Tounaine, 1997: p. 185–187]. Безумовно, демократичні утопічні ідеали цивільних сфер Латинської Америки ще далекі від втілення; проте вони вже істотно інституціоналізувалися, утворюючи такого роду противагу антицивільним культурам та інституціям, що дає поштовх до реформування суспільства.

Сам дух цивільних сфер Латинської Америки та її інститути, виплекані століттями модерну — колоніальної та постколоніальної доби, і далі посідають своє місце, навіть якщо вони — як і їхні аналоги в Північній Америці, Європі та Азії — лишаяються тільки частково реалізованими організаційно та матеріально.

Латиноамериканські цивільні сфери історично були скомпрометовані через антицивільний ефект їхнього колоніального походження; територіальні проблеми, зумовлені постколоніальним геополітичним становищем; дисфункції у царинах економіки та релігійної чи етнічної належності, а також через дії влади, яка стає на заваді взаємодіям між цивільними та нецивільними сферами. Такі неузгодженості між громадянськими прагненнями та антигромадянськими реаліями, між ідеальним та реальним громадянським суспільством відстежуються у книзі, що стала приводом для цього есею [Alexander, Tognato, 2018]. Однак пафос книги виходить за рамки застосування теорії цивільної сфери (ТЦС), щоб підкреслити непозбутню актуальність демократичної культури та інститутів Латинської Америки не лише на практиці, а й у теорії. Враховуючи досвід Латинської Америки, ми можемо вдосконалити та переглянути саму ТЦС таким чином, щоб мати кращий інструментарій розв'язання актуальних проблем сучасності. Можна припустити, що теоретизація цивільної сфери в Латинській Америці як емпіричної арени боротьби, критики та рефлексій — це саме те, що необхідно для розвитку та прогресу теоретизування з питань сучасності застосовно до цивільної сфери.

Громадяни Європи та США лише нещодавно збагнули довгострокові наслідки впливу нестримних сил глобального капіталізму не тільки на економічні засади їхніх суспільств, а й на стан демократії в них [de Souza Santos, 2005]. Громадянській солідарності загрожують не лише економічні, а й ра-

сові, етнічні та гендерні обмеження європейської та американської цивільних сфер. Ідеться про приватизацію державної освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення; поглиблення соціальної сегрегації; поширення громад закритого типу; схильність державних органів до застосування подвійних стандартів у правозахисній діяльності щодо своїх громадян; дедалі більшу правову асиметрію в договірних відносинах між громадянами та корпоративними суб'єктами, особливо після приватизації багатьох державних послуг; розширення можливостей щодо уникнення занепокоєння з приводу статусу та відчуття страху, добре відомих широким верствам громадян, що потерпають від згубних економічних наслідків глобалізації та землетрусоподібних ефектів соціальних революцій останніх п'ятдесяти років. Ці часто травматичні розколи та зсуви зробили цивільні сфери Північної Америки та Європи схильнішими до компрометації демократичних стандартів в обмін на більшу безпеку та заклали фундамент для повернення популізму, авторитаризму та надмірної поляризації у політичних та соціальних сферах.

Заповзятливі політичні дієвці знову з'явилися на публічній арені, протиставляючи чесноти звичайних людей порокам, подвійним стандартам та маніпуляціям привілейованих еліт. "Факти" почали втрачати свою привабливість і силу тяжіння для широких верств суспільства, а "почуття" посіли своє місце як авторитетне джерело впливу, здатного безпосередньо зачіпати глибоко закорінені уявлення пересічного громадянина. Поступове витіснення фактів з публічного дискурсу почуттями почало розхитувати підвалини, на яких демократії традиційно збудовують свою державну політику. Натомість популісти використовували "альтернативні" факти для підкріплення своїх емоційно забарвлених ненависницьких та наклепницьких аргументів. Однак державна політика, яка спирається на "альтернативні" факти, не може здійснюватися без харизматичних лідерів, які з огляду на глибокий та прямий зв'язок з масами "простих людей" можуть каналізувати народні уявлення в державну політику. Оскільки між соціальним досвідом та альтернативною реальністю, яка відповідає переконанням цих умовно простих людей, виявляються прикрі розриви, пересічні громадяни стають дедалі більш схильними надавати додаткову свободу дії харизматичним лідерам задля подолання прірви між їхніми уявленнями та дійсністю. Громадянський контроль над політичними та економічними силами переходить у більш комфортне пристосовування; служіння державі витісняється служінням персоналіям; а вірність лідерові загрожує взяти гору над критикою та підзвітністю.

Проникнення популізму та авторитаризму в суспільне життя усталених демократій, яке деінде тільки щойно означилося, адже набуло набагато брутальніших форм, розпочалося після десятиліть прогресивних соціальних трансформацій. Цивільні сфери значно розширилися, мірою того як громадяни, стикаючись із неприйнятними фактами, колективно шукали рішення та нові шляхи колективних дій. Відбувалися розширення солідарності, розроблення нових полікультурних моделей інкорпорації, посилення дорадчої функції цивільних сфер. Реакція проти цих досягнень загрожувала відвернути громадськість від цивільних сценаріїв у бік проявів лояльності та ненависті. Цивільні сфери рухаються за спіраллю вниз до небезпечної поляри-

зації. Нормативні стандарти в публічному дискурсі, які утверджують раціональність, розумність, зваженість, самоконтроль, надійність, прозорість, сумлінність та підзвітність, зазнали обезцінювання в очах широких верств населення. Справедливість таких стандартів дедалі більше піддають сумніву, розглядаючи їх як перешкоди на шляху швидкого здобуття влади для простого народу, а також гальмівні чинники для їхніх харизматичних лідерів. Демагоги вигадують ворогів серед преси — “брехливі ЗМІ”, демонізують опозиційні партії та громадські об’єднання і дискредитують етичну безособовість службових повноважень, зазіхаючи на принцип прямої дії закону, а також незалежність судів.

Ці хмари, що збираються на горизонті європейських та американських демократій, впродовж багатьох десятиліть були невіддільною частиною ландшафту латиноамериканських суспільств. Отже, зіставлення теорії цивільної сфери з демократичними процесами в Латинській Америці може надати нам унікальну можливість збагатити теорію і відповісти на інтелектуальні та політичні виклики, які стоять перед нами сьогодні.

Коли відбувається наступ популізму та авторитаризму, цивільне розуміння легітимності опиняється під тиском альтернативних, антидемократичних тлумачень мотивів, суспільних відносин та політичних інститутів. Наразі чітке розуміння динаміки змагальної взаємодії між цивільним, нецивільним та антицивільним стає особливо важливим, зокрема, стосовно таких явищ, як конкурування дискурсів. Зокрема, конкретні кейси сучасного латиноамериканського суспільно-політичного процесу надають дослідникам широкі можливості для вивчення динаміки й особливостей такої змагальної взаємодії та напружень між різними публічними дискурсами.

Важливо також визнати, що в сучасній Латинській Америці цивільний дискурс разом із комунікативними та регулювальними інститутами цивільних сфер Латинської Америки часто ініціював значне демократизаційне оздоровлення. Хоч як це парадоксально, але цивільна реформа може з’явитися як відповідь на застосування антицивільних ресурсів; а войовничий революційний дискурс може перетікати у цивільне річище завдяки новим видам комунікативних інститутів.

Для розв’язання суперечності між цивільною та нецивільною сферами необхідні емпіричні дослідження меж припустимого у цих відносинах, тоді як досі теоретики цивільної сфери переважно зосереджували увагу на структурних та функціональних ефектах, які посилюють або послаблюють межі цивільного. Водночас аналітична реконструкція змішаних емпіричних фактів щодо реальних розподілів між цивільною та нецивільною сферами дає підстави говорити про “проміжні інститути”, що опосередковують взаємини між цими сферами. Теоретизування стосовно взаємодії цивільних та нецивільних сфер має осмислити регуляторні механізми, якими саме цивільна сфера підтримує суспільний порядок через правові та уречевлені засоби.

Аналітики північноамериканських та європейських демократій пов’язують сплеск популізму та авторитаризму із занепадом середнього класу. У 1950–1960-х роках теоретики модернізації висували аргумент щодо прямого зв’язку між демократією та сильним середнім класом. Невдовзі ця теза за-

знала критики, адже досвід латиноамериканських суспільств, особливо після 1960-х років, неоднораз демонстрував, що співвідношення між середнім класом і демократією навряд чи є прямолінійним. Хоча теорія цивільної сфери відчутно вплинула на уявлення про расові, етнічні, гендерні та релігійні нерівності, вона майже не заторкувала класового питання. Тож для заповнення цієї прогалини необхідно вивчати динаміку середнього класу, спираючись на праці таких істориків культури, як Е.П. Томпсон, дослідження соціальної будови класу тощо. Як доводить досвід латиноамериканських досліджень, уявлення тих чи тих акторів про середній клас є доволі різними, але ці конструкції також можуть використовувати бінарний суспільний дискурс та розбудовуватися через комунікативні та регулятивні інститути цивільної сфери.

Раніше ми припускали, що надзвичайна поляризація стає тривожним чинником суспільного життя у багатьох усталених демократичних суспільствах, зокрема в латиноамериканських демократіях, де це є регулярною рисою їхнього суспільного ландшафту. При цьому теорія цивільної сфери нехтувала впливом радикальної поляризації на її функціонування. Сучасні дослідження латиноамериканських кейсів певним чином заповнюють ці прогалини.

Щоб ліпше зрозуміти реалії та межі популізму та поляризації, дослідникам цивільності необхідно також зануритися у повсякденне життя цивільних громад, більшою мірою залучаючи до теоретизування етнографічний, або “антропологічний” вимір дослідження. Як виявляється, попри руйнівний вплив браку демократії на національному рівні, на локальному рівні потужна спільна ідентичність цивільного штабу, відчуття солідарності, або “сосьєдад”, пронизують життєвий досвід місцевого населення. Наприклад, мексиканці в деяких громадах невеличких міст, незважаючи на свою недовіру до правових процесів, залучаються до активних громадських об’єднань та зорганізують громадські дії, що є доволі ефективним викликом для державної влади.

Осмилення теорії цивільної сфери крізь призму досвіду Латинської Америки реабілітує уявлення про цивільність як буцімто утопічні прагнення, надаючи їм нового й, можливо, набагато потужнішого змісту. Необхідно “деколонізувати” ту зверхність, з якою дослідники Півночі часто підходять до демократичних процесів за межами США та Європи. Щоб дати відсіч популізму, авторитаризму та паралічу цивільного життя, що виникають внаслідок надмірної поляризації, ми потребуємо набагато більшої моральної енергії та глибшої віри в демократію. Латиноамериканський досвід здатен сказати нам щось ґрунтовне у цьому контексті.

Зіткнувшись із викликами, на які наражається демократія в латиноамериканських суспільствах, з розпачем щодо темпів розширення кола соціального включення в них, часто повільного, ба й запізненого, з ендемічними практиками насильства на всіх рівнях і в усіх царинах суспільного життя, аналітики поза межами Латинської Америки та в ній самій періодично піддаються спокусі поспішних висновків, раціоналізуючи відторгнення цивільності в тому сенсі, що буцімто все це є ознакою тільки латиноамериканської демократії. Іноді вони йдуть ще далі, трактуючи заперечення ци-

вільності як особливу ознаку латиноамериканської демократії. Ми не можемо підтримати такі інтелектуальні кроки, хоча розуміємо їх. Відмова від надії та утопії становить кричущу несправедливість стосовно надзвичайних проявів політичної уяви, що їх неодноразово ініціювали латиноамериканські суспільства, знов і знов нагадуючи нам, що цивільна сфера — водночас як реальність і як утопія — залишається цілком життєздатним та дієвим чинником для всього регіону, навіть за найобтяжливіших обставин.

На початку 1990-х Богота була найнебезпечнішим містом у Латинській Америці (див.: [Sommer, 2014]), її громадяни тікали з публічного простору, ховаючись у власних домівках (див.: [Martin-Barbero, 2017]). Коли Антанас Мокус обійняв посаду мера Боготи у 1995 році, він відмовився сприймати публічну агресію як природний факт демократичного життя, засудив її як неприйнятний прояв нецивільності, якому могла би протистояти більш демократична політика. Його адміністрація розпочала зорганізовувати публічно “показові” втручання у повсякденне життя міста. Наприклад, мерія поширила серед місцян тисячі карток із зображенням жестів схвалення чи засудження і запропонувала використовувати їх для публічних виявів свого ставлення до поведінки своїх співгромадян замість прямої агресії або насильства. І справді, такі втручання мали помітний ефект [Gilbert, Davila, 2002; Dundjerovic, Bateman, 2006]. Громадяни Боготи почали виявляти більше поваги до публічного простору, більше дисципліни під час заторів та менше агресії у міських взаємодіях. Ця нібито суто педагогічна вправа в царині демократії дала змогу повсякденні моменти спільного життя перетворити на досвід колективної саморефлексії, зародження публічного обговорення та відновлення цивільної ідентичності [Narvaez-Goldstein, 2002–2003; Oliveira, 2009; Pasotti, 2009]. Цей досвід Мокуса — лише один із багатьох прикладів цивільної творчості та наполегливості, що їх можуть запропонувати латиноамериканські демократії.

Переклад українською М. Роїка-мол.

Джерела/References

- Alexander, J. C. (2006). *The Civil Sphere*. New York, NY: Oxford University Press.
- Alexander, J. C. (2013). The Promise and Contradictions of Axiality. *Sociologica*, 1 (January–April).
- Arana, M. (2013). *Bolívar: American Liberator*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Arias, E. D., Goldstein, D. M. (Eds.), (2010a). *Violent Democracies in Latin America*. Durham, NC: Duke University Press.
- Arias, E. D., Goldstein, D. M. (2010b). Violent Pluralism: Understanding the New Democracies in Latin America. In: E. D. Arias, D. M. Goldstein (Eds.), *Violent Democracies in Latin America* (pp. 1–34). Durham, NC: Duke University Press.
- Bellah, R. N. (2011). *Religion and Human Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brysk, A. (2000). Democratizing Civil Society in Latin America. *Journal of Democracy*, 11 (3), 151–165.
- Bushnell, D. (1985). The Independence of Spanish South America. In: L. Bethell (Ed.), *The Cambridge History of Latin America* (vol. III, pp. 95–15). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- de Souza Santos, B. (2005). *Reinventar la democracia: Reinventar el Estado*. Buenos Aires: Consejo Latino-americano de Ciencias Sociales.
- Dewey, J. ([1916] 1966). *Democracy and Education*. New York, NY: Free Press.
- Diamond, L. (1999). *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Domingues, J. M.. (2008). *Latin America and Contemporary Modernity: A Sociological Interpretation*. New York, NY: Routledge.
- Domingues, J. M. (2009). Global Modernization, 'Coloniality' and a Critical Sociology of Contemporary Latin America. *Theory, Culture, Society*, 26 (1), 112–133.
- Dundjerovic, A., Bateman, I. N. (2006). Antanas Mockus's Cultura Ciudadana: Theatrical Acts for Cultural Change in Bogota, Colombia. *Contemporary Theatre Review*, 16 (4), 457–467.
- Eisenstadt, Sh. N. (1982). The Axial Age: The Emergence of Transcendental Visions and the Rise of Clerics. *European Journal of Sociology*, 23 (2), 299–314.
- Fischer, E. F. (Ed.), (2009). *Indigenous Peoples, Civil Society, and the Neo-Liberal State in Latin America*. New York, NY: Berghahn Books.
- Forment, C. A. (2003). *Democracy in Latin America, 1760–1900*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Germani, G. (1981). *The Sociology of Modernization: Studies on Its Historical and Theoretical Aspects with Special Regard to the Latin American Case*. New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Gilbert, A., D6vila, J. (2002). Bogot6: Progress within a Hostile Environment. In: J. M. David, H. A. Dietz (Eds.), *Capital City Politics in Latin America: Democratization and Empowerment* (pp. 29–64). Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Hagopian, F. (2005). Conclusion: Government Performance, Political Representation, and Public Perceptions of Contemporary Democracy in Latin America. In: F. Hagopian, S. P. Mainwaring (Eds.), *The Third Wave of Democratization in Latin America: Advances and Setbacks* (pp. 319–362). New York, NY: Cambridge University Press.
- Hagopian, F., Mainwaring, S. P. (Eds.), (2005). *The Third Wave of Democratization in Latin America: Advances and Setbacks*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Hagopian, F., Mainwaring, S. P. (2005). Introduction: The Third Wave of Democratization in Latin America. In: F. Hagopian, S. P. Mainwaring (Eds.), *The Third Wave of Democratization in Latin America: Advances and Setbacks* (pp. 1–13). New York, NY: Cambridge University Press.
- Hawkins, K. A., Hansen, D. R. (2006). Dependent Civil Society: The Chrculos Bolivarianos in Venezuela. *Latin American Research Review*, 41 (1), 102–132.
- Hoelscher, K., Nussio, E. (2016). Understanding Unlikely Successes in Urban Violence Reduction. *Urban Studies*, 53 (1), 2397–2416.
- Holmes, J. S. (2009). Democratic Consolidation in Latin America? In: R. L. Millett, J. S. Holmes, O. J. Perez (Eds.), *Latin American Democracy: Emerging Reality or Endangered Species?* (pp. 5–20). New York, NY: Routledge.
- Huntington, S. (1998). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Kurlantzick, J. (2013). *Democracy in Retreat: The Revolt of the Middle Class and the Worldwide Decline of Representative Government*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Larrain, J. (2000). *Identity and Modernity in Latin America*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Lynch, J. (1973). *The Spanish American Revolutions, 1808–1826*. New York, NY: W.W. Norton.
- Lynch, J. (1985). The Origins of Spanish American Independence. In: L. Bethell (Ed.), *The Cambridge History of Latin America* (vol. III, pp. 3–50). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Mallén, A. L., Encinas, M. J. G. (2013). A Rude Awakening: The Underside of Venezuela's Civil Society in the Time of Hugo Chávez. *Politeja — Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 24, 141–162.

Martin-Barbero, J. (2017). Bogotá: *Between the Violence of Chaos and Civic Creativity*. In: C. Tognato (Ed.), *Cultural Agents Reloaded: The Legacy of Antanas Mockus* (pp. 277–292). Cambridge, MA: The President and Fellows of Harvard College.

Mignolo, W. D. (1995). *The Darker Side of the Renaissance: Literacy, Territoriality, and Colonization*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Mignolo, W. D. (2005). *The Idea of Latin America*. Malden, MA: Blackwell.

Moscareño, A., Chernilo, D. (2009). Obstacles and Perspectives of Latin American Sociology: Normative Universalism and Functional Differentiation. *Soziale Systeme*, 15 (1), 72–96.

Narvaez-Goldstein, M. (2002–2003). L'éthique de la discussion au service d'une nouvelle politique de la ville: l'expérience de Antanas Mockus à la mairie de Bogota (1995–1997). *Quaderni: La revue de la communication*, 49, 119–133.

Nogueira de Oliveira, M. (2009). Ethics and Citizenship Culture in Bogotá's Urban Administration. *The University of Miami Inter-American Law Review*, 41 (1), 1–17.

O'Donnell, G., Schmitter, Ph. C. (1986). Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Part IV. In: G. O'Connell, Ph. C. Schmitter (Eds.), *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy* (pp. 1–78). Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.

Oxhorn, Ph. (2017). Civil Society from the Inside Out: Community, Organization and the Challenge of Political Influence. In: G. Yovanovitch, R. Rice (Eds.), *Re-Imagining Community and Civil Society in Latin America and the Caribbean* (pp. 20–46). New York, NY: Routledge.

Pasotti, E. (2009). *Political Branding in Cities*. Cambridge: Cambridge University Press.

Paz, O. (1961). *The Labyrinth of Solitude: Life and Thought in Mexico*. New York, NY: Grove Press.

Perez, O. J. (2009). Measuring Democratic Political Culture in Latin America. In: R. L. Millett, J. S. Holmes, O. J. Perez (Eds.), *Latin American Democracy: Emerging Reality or Endangered Species?* (pp. 21–40). New York, NY: Routledge.

Sanchez, M. R. (2011). Review of E. D. Arias and D. M. Goldstein (eds.), *Violent Democracies in Latin America*. *American Journal of Sociology*, 116 (6), 2042–2045.

Sommer, D. (2017). 'Por Amor al Arte': Haber-Mockus Plays with the Possible. In: C. Tognato (Ed.), *Cultural Agents Reloaded: The Legacy of Antanas Mockus* (pp. 249–274). Cambridge, MA: The President and Fellows of Harvard College.

Taylor, S. L. (2011). Review of E. D. Arias and D. M. Goldstein (eds.), *Violent Democracies in Latin America*. *Perspectives on Politics*, 9 (4), 892–893.

Touraine, A. (1997). *What Is Democracy?* Boulder, CO: Westview Press.

Veliz, C. (1994). *The New World of the Gothic Fox: Culture and Economy in English and Spanish America*. Berkeley, CA: University of California Press.

Yovanovitch, G., R. Rice (Eds.), (2017). *Re-Imagining Community and Civil Society in Latin America and the Caribbean*. New York, NY: Routledge.

Одержано/Received 12.11.2019

ДЖЕФРІ Ч. АЛЕКСАНДЕР, КАРЛО ТОНЬЯТО

Цивільна сфера та демократія в Латинській Америці

Мета статті — продемонструвати, що цивільні сфери Латинської Америки залишаються в силі, навіть перебуваючи під загрозою, а також розширити спосіб теоретизування демократії, осмислюючи її не тільки як державну форму, але як спосіб життя. При цьому завдання авторів виходить за рамки просто застосування теорії цивільної сфери і передба-

чає наголос на актуальності як на практиці, так і в теорії демократичної культури та інститутів Латинської Америки. Це вимагає деколонізації зверхнього ставлення теоретиків Півночі до демократичних процесів за межами Сполучених Штатів і Європи. Звернення теорії цивільної сфери до досвіду Латинської Америки розкриває утопічний і амбітний характер громадянського суспільства на нових і більш сильних підставах. Зокрема, це дає змогу показати, що в сучасній Латинській Америці цивільний дискурс в поєднанні з комунікативними і регулювальними інститутами в латиноамериканських цивільних сферах здатні ініціювати процеси демократизації в дусі цивільності. Таке бачення є конструктивним застосовно не тільки до реалій Латинської Америки, а й до ширшого глобального контексту.

Ключові слова: цивільна сфера, демократія, Латинська Америка

ДЖЕФФРИ Ч. АЛЕКСАНДЕР, КАРЛО ТОНЬЯТО

Цивильная сфера и демократия в Латинской Америке

Цель статьи — продемонстрировать, что гражданские сферы Латинской Америки остаются в силе, даже находясь под угрозой, а также расширить способ теоретизирования демократии, осмысливая ее не только как государственную форму, но и как образ жизни. При этом задача авторов выходит за рамки просто применения теории гражданской сферы и предполагает акцент на актуальности как на практике, так и в теории демократической культуры и институтов Латинской Америки. Это требует деколонизации высокомерного отношения теоретиков Севера к демократическим процессам за пределами Соединенных Штатов и Европы. Обращение теории гражданской сферы к опыту Латинской Америки раскрывает утопический и амбициозный характер гражданского общества на новых и более сильных основаниях. В частности, это позволяет показать, что в современной Латинской Америке гражданский дискурс в сочетании с коммуникативными и регулирующими институтами в латиноамериканских гражданских сферах способны инициировать процессы демократизации в духе гражданственности. Такое видение конструктивно применительно не только к реалиям Латинской Америки, но и в более широком глобальном контексте.

Ключевые слова: гражданская сфера, демократия, Латинская Америка

JEFFREY CH. ALEXANDER, CARLO TOGNATO

Civil sphere and democracy in Latin America

The purpose of the article is to demonstrate that the civil spheres of Latin America remain in force, even when under threat, and to expand the method of theorizing democracy, understanding it not only as a state form, but also as a way of life. Moreover, the task of the authors goes beyond the purely application of the theory of the civil sphere in order to emphasize the relevance not only in practice, but also in the theory of democratic culture and institutions of Latin America. This task requires decolonizing the arrogant attitude of North theorists towards democratic processes outside the United States and Europe. The peculiarities of civil spheres in Latin America are emphasized. It is argued that over the course of the nineteenth century the non-civil institutions and value spheres that surrounded civil spheres deeply compromised them. The problems of development that pockmarked Latin America — lagging economies, racial and ethnic and class stratification, religious strife — were invariably filtered through the cultural aspirations and institutional patterns of civil spheres. The appeal of the theory of the civil sphere to the experience of Latin America reveals the ambitious nature of civil society and democracy on new and stronger foundations. Civil spheres had extended significantly as citizens confronted uncomfortable facts, collectively

searched for solutions, and envisioned new courses of collective action. However when populism and authoritarianism advance, civil understandings of legitimacy come under pressure from alternative, anti-democratic conceptions of motives, social relations, and political institutions. In these times, a fine-grained understanding of the competitive dynamics between civil, non-civil, and anti-civil becomes particularly critical. Such a vision is constructively applied not only to the realities of Latin America, but also in a wider global context. The authors argue that in order to understand the realities and the limits of populism and polarization, civil sphere scholars need to dive straight into the everyday life of civil communities, setting the civil sphere theory (CST) in a more ethnographic, "anthropological" mode.

Keywords: *civil sphere, civility, democracy, Latin America*

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ, Київ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

GULBARSHYN CHEPURKO

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

gichepurko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7540-5174>

Стан, проблеми та перспективи модернізації українського суспільства: експертні оцінки

Концепція модернізації в цілому та окремі аспекти “модернізації суспільства” останніх десятиліть приваблюють багатьох учених, теоретиків та практиків. Більшість наукових праць, присвячених цій проблематиці, розглядають модернізацію як процес, що охоплює сфери технологічної, економічної, політичної, культурної, соціальної (або соціокультурної) модернізації, а також модернізацію свідомості. Отже, йдеться про множинні виміри процесу модернізації, які значною мірою визначаються історико-культурною спадщиною, характером розвитку та впливом груп спеціальних інтересів. Такий комплексний підхід зумовлює міждисциплінарність теоретичних підходів до вивчення широкого спектра проблем модернізації. Звернімося до термінології. Модернізація у соціологічному розумінні означає: а) макропроцес переходу від традиційного до сучасного суспільства; б) взаємозумовлені суспільні процеси та зміни в усіх соціальних інститутах, що супроводжують процес індустріалізації й характеризуються: зростанням спеціалізації та диференціації праці, появою бюрократії, формуванням сучасних політичних інститутів, відкритою стратифікаційною системою, високою мобільністю, ослабленням традиційних цінностей (родини, релігії, моралі), зростанням індивідуалізму тощо. У комплексному соціально-економічному розумінні — організований і скоординований процес, чийм завданням є розвиток економічної структури й політичних інститутів суспільства з метою підвищення його господарської конкурентоспроможності та соціальної привабливості.

Цитування: Чепурко, Г. (2020). Стан, проблеми та перспективи модернізації українського суспільства: експертні оцінки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 1, сс. 41–65.

Для глибшого розуміння сутності модернізації українського суспільства, її стану, впливу на різні сфери життя, тенденцій, ризиків та перспектив у травні 2019 року було проведено експертне опитування серед вітчизняних і зарубіжних науковців. Як експертів було опитано 51 науковця. Відповідаючи на запитання: “Що Ви розумієте під терміном “модернізація суспільства?”” експерти дали різні відповіді, зокрема:

- Це — “осучаснення”, відповідно характеристик, властивих сучасному суспільству, соціокультурних, соціально-економічних, політичних, технологічних, зміни яких сприяють динамічному розвитку, перебудові та пристосуванню до швидко змінюваного світу через структурні перетворення в різних галузях суспільного життя. Модернізація для України — це не лише завдання забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, а й запорука гармонійного розвитку української політичної нації у глобалізованому посткризовому світі.
- Це — процес змін, спрямований на осучаснення відповідних галузей і сфер діяльності, а саме: застосування новітніх форм, методів, інструментів тощо, які відповідають актуальному рівню розвитку науки, культури, техніки й починають відігравати ключову роль у функціонуванні галузей і сфер, де відбуваються ці зміни.
- Це — створення сучасних соціальних інститутів та сучасних культурних норм.
- Це — процес оновлення, осучаснення, удосконалення суспільства (його технологічної бази, соціальних інститутів, цінностей) заради покращення якості життя більшості населення, ефективного функціонування і гармонійного розвитку суспільства.
- Це — трансформація економічної системи та системи соціальних відносин відповідно до тих зразків, які продемонстрували свою ефективність в розвинених країнах.
- Це — цілеспрямований процес всеосяжних змін у всіх сферах життєдіяльності суспільства, що має за мету набуття ним оновленого, якісно розвинутого стану тощо.
- Це — один із чинників реформування суспільства, який спрямований на увідповіднення умов суспільної діяльності вимогам цивілізаційного розвитку. Модернізація суспільства спирається на традиційні цінності, але вимагає зміни тих, що заважають суспільній трансформації та економічному розвитку. Системна модернізація суспільства відбувається за трьома основними напрямками — інституціональним, процесовим та людським.

Якщо узагальнити ці визначення, то на сучасному етапі розвитку України процес модернізації можна визначити як комплекс соціальних, політичних, економічних, культурних, інтелектуальних трансформацій, метою яких є “осучаснення” суспільства, формування цінностей, що мотивують зміни у суспільній свідомості та культурі, а також інноваційну діяльність — розроблення, створення та впровадження нових технологій і генерування нових соціально-економічних відносин. Також ми погоджуємося з висловленням одного з експертів, що “системна модернізація суспільства відбу-

вається за трьома основними напрямками — інституціональним, процесовим та людським”, але ми уточнюємо, що за напрямками — соціальним, інституційним і технологічним.

Модернізацію часто уявляють як лінійний прогресивний розвиток. Але однозначно оцінювати модернізацію не можна — наприклад, вона може мати позитивні наслідки в економічній сфері, але негативно впливати на соціальну сферу [Михненко та ін., 2011: с. 13].

Модернізоване суспільство має комплекс взаємопов’язаних ознак, котрі часто розглядають окремо як вияви процесів економічної, політичної, соціальної та культурної модернізації.

Економічна модернізація передбачає структурні, технологічні та інституціональні зміни в національній економіці, спрямовані на підвищення її конкурентоспроможності на міжнародному рівні; політична — створення певних політичних інститутів, які мають сприяти реальній участі населення у владних структурах та впливу мас на прийняття конкретних рішень; соціальна модернізація — формування відкритого суспільства з динамічною соціальною структурою. Таке суспільство виникає і розвивається на підґрунті ринкових відносин, правового регулювання відносин власників і демократичної системи урядування, хоча б не дуже досконалої. Демократія такому соціуму необхідна для того, щоб достатньо швидко вносити зміни у правила гри за мінливих обставин і стежити за їх дотриманням [Алимарин, 2003]. Зрештою, культурна модернізація передбачає диференціацію культурних систем і ціннісних орієнтацій, секуляризацію освіти й поширення грамотності, різноманіття філософських і наукових течій, релігійний плюралізм, розвиток новітніх засобів поширення й передання інформації, залучення населення до досягнень культури.

Разом із тим модернізація в Україні є *відображувальною й частковою*. Перше пов’язане з тим, що наша країна лише нещодавно стала на шлях самостійної державності, тому їй доводиться використовувати (відображати) досвід тих, хто цим шляхом вже пройшов. Друге вказує на те, що наразі в суспільно-політичній та економічній системах переплетено доволі суперечливі елементи, які гальмують рух уперед. Наприклад, досить важко поєднуються такі речі, як активна соціальна політика та лібералізація економічних відносин [Ващенко, Корнієнко, s.a.].

Модернізація може бути визначена як успішні перетворення, що зумовлюють прогресивний розвиток. Водночас слід зазначити, що перетворення в сучасній Україні часто не мають чіткої спрямованості. Залишається відкритим питання про мету/завдання необхідних змін.

Головними завданнями модернізаційних перетворень у різних сферах суспільного життя в Україні, на думку майже половини експертів, є дотримання гарантованих Конституцією прав і свобод людини; рівність перед законом (26 експертів) і розвиток ефективної інноваційної економіки (25 експертів). Трохи менше експертів головними завданнями модернізації вважають формування відповідального суспільства (21 експерт) і зниження рівня корупції (20 експертів). Менш важливими завданнями модернізації в Україні, на думку третини й менш ніж третини експертів, є розширення можливостей вільного підприємництва і розвиток конкуренції (17 експер-

тів), розвиток інноваційних технологій (13 експертів) і забезпечення соціальної справедливості (11 експертів) — на кожну з цих ознак вказали не більш як третина експертів. Завдання, які стосуються соціокультурної складової, є, за оцінками експертів, ще менш значимими — сприяння національно-культурному розвитку зазначили 7 експертів, свободу ЗМІ — лише 2 (див. рис. 1).

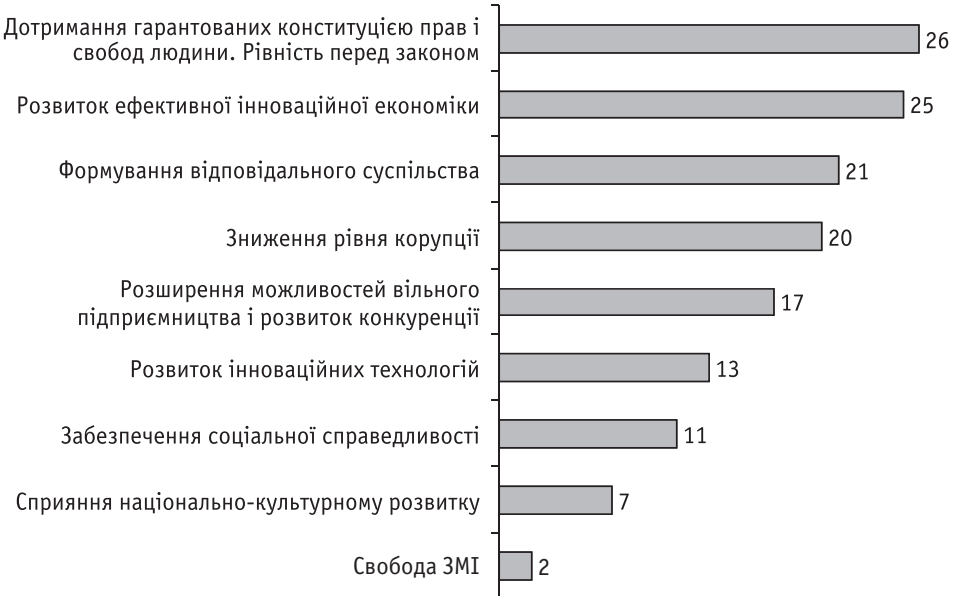

Рис. 1. Оцінка експертами головних завдань модернізаційних перетворень у різних сферах суспільного життя (N = 51)

Пріоритетом для будь-якої держави має бути *дотримання прав і свобод людини*. У 1991 році Україна, ставши незалежною державою, зробила перший крок на шляху до ствердження демократії та верховенства права. Так, у Конституції України окремий розділ присвячено правам і свободам людини та громадянина. Стаття 21 Конституції України визначає, що всі люди є вільними та рівними у своїй гідності та правах. Проте, на жаль, права людини в Україні найчастіше залишаються вивіскою української держави, за якою приховано не зовсім привабливий фасад та “кухню” функціонування державного апарату та діяльності так званих професійних правозахисників. Загалом прав стало більше, але захищають їх гірше.

Права людини в Україні стали заручниками складних процесів державотворення, об’єктом системних політичних спекуляцій з боку практично всіх політичних сил, що значною мірою нівелювало в суспільній свідомості й саму цінність прав людини. При цьому саме права людини мають (і тільки вони можуть) бути міцним фундаментом новітньої України — її справжньою, не видуманою національною ідеєю, що має об’єднати всіх громадян в український народ і соціум, в якому комфортно жити кожній людині, а громадяни пишатимуться своєю державою.

У сучасних умовах невіддільним елементом модернізації є *інноваційний розвиток економіки*. Варто зазначити, що така важлива для суспільства складова функціонування національної економіки, як інноваційно-інвестиційна активність, має стимулюватися державою. Саме в цьому закладений найбільший потенціал рушія прогресу людства. Без системного та масового запровадження конкурентоспроможних технологій виробництва вітчизняна економіка не зможе конкурувати в жорсткому глобальному світі.

Також важливим завданням модернізації є формування відповідального суспільства, формування соціальної відповідальності та позитивного соціально-психологічного клімату. Без соціальної відповідальності, суб'єктами якої є держава, продуктивний бізнес і громадянське суспільство, яке репрезентує населення, всі трансформації неминуче провокуватимуть подальше посилення корупції, економічної та правової нерівності, маргіналізації та утриманських настроїв у суспільстві.

На жаль, у масовій свідомості нині укорінилася тільки ідея соціальної відповідальності держави, хоча через фінансові труднощі це не завжди можна реалізовувати повною мірою. Соціальну відповідальність бізнесу в найкращому разі підміняє благодійність. А соціальна відповідальність населення поширюється лише на сферу поточних заробітків — люди переважно не сприймають необхідність дбати про майбутні доходи (наприклад, про свою ж пенсію), про диверсифікацію ризиків втрати доходів (наприклад, шляхом страхування майна), навіть про власне здоров'я (через дотримання здорового способу життя, запобігання інфекційним захворюванням шляхом вакцинації тощо). Досягти бажаних змін одними тільки гаслами не можна — необхідні нові гуманітарні технології, спрямовані на інтенсивне використання людського потенціалу [Лібанова, 2011].

Модернізація українського суспільства впливає на різні сфери життя населення — економічну, політичну, соціокультурну, соціальну. За оцінками експертів, найбільшою мірою (за 5-бальною шкалою від 1 — “найнижча” до 5 — “найвища”) модернізація українського суспільства впливає на такі соціокультурні показники, як розвиток емансипаційних цінностей людини, індивідуальна/особиста відповідальність, а також на показники конкурентоспроможності країни і сприяння розвитку нових технологій:

- розвиток емансипаційних цінностей людини (самовизнання, самовизначення, самоствердження) — 3,34;
- світова конкурентність / конкурентоспроможність країни — 3,16;
- індивідуальна / особиста відповідальність — 3,15;
- сприяння розвитку нових технологій — 3,06.

Дещо меншою мірою, за оцінками експертів, модернізація впливає на такі параметри:

- активізація інноваційного розвитку країни / економіки / народного господарства — 2,98;
- інвестування в людський капітал / розвиток людського капіталу — 2,94;

- раціональне використання людського капіталу / потенціалу — 2,86;
- створення умов для розвитку нових виробництв — 2,86;
- стимулювання нарощування економічного капіталу — 2,86.

На інші аспекти суспільного життя, такі як залучення / активізація трудових ресурсів, активне використання наукового потенціалу та збереження природного середовища, модернізація впливає ще менше (середній бал коливається від 2,59 до 2,69 бала) (див. рис. 2).

Рис. 2. Оцінка експертами впливу модернізації українського суспільства на різні сфери суспільного життя ($N = 51$, середній бал за 5-бальною шкалою)

Отже, за оцінками експертів модернізація українського суспільства першою чергою впливає на зміну ціннісних орієнтацій людини, сприяє розвитку емансипаційних цінностей, зростанню індивідуальної / особистої відповідальності людини. Таким чином, соціокультурні зміни є наслідком успішних процесів модернізації, а не лише причиною. Успішна модернізація є запорукою динамічного та демократичного розвитку країни. Такий розвиток має привести до скорочення відставання України від розвинених країн світу та закласти підвалини до постійного оновлення в майбутньому.

Історія доводить: неможливо встановити відкриті економічні та політичні інститути без поширення модерного мислення — раціонального, логічного, критичного [Пекарь, 2016].

Закриті економічні та політичні інститути не стимулюють таке мислення, натомість елітам так вигідніше тримати маси у полоні патерналізму, популізму і невігластва. Але всіх так тримати неможливо: хтось мусить опанувати новітні технології, щоб заробляти для еліт гроші. Так формуються перші соціальні групи з модерним мисленням.

Модернізація охоплює всі царини життя, але в деяких вона відбувається ефективніше і швидше, а в деяких гальмується. На думку експертів, найбільш високою — трохи вищою за середній рівень — є модернізація у сфері фінансів (середній бал — 2,71 за п'ятибальною шкалою) та у сфері культури (2,63). Трохи нижчою за середній рівень експерти оцінюють ступінь модернізації у сфері освіти (2,41) та у сфері економіки (2,39). Ще нижчим є рівень модернізації у царинах медицини та науки (відповідно 2,29 і 2,27 бала), а також політики й державного управління (2,22 і 2,04 бала) (рис. 3).

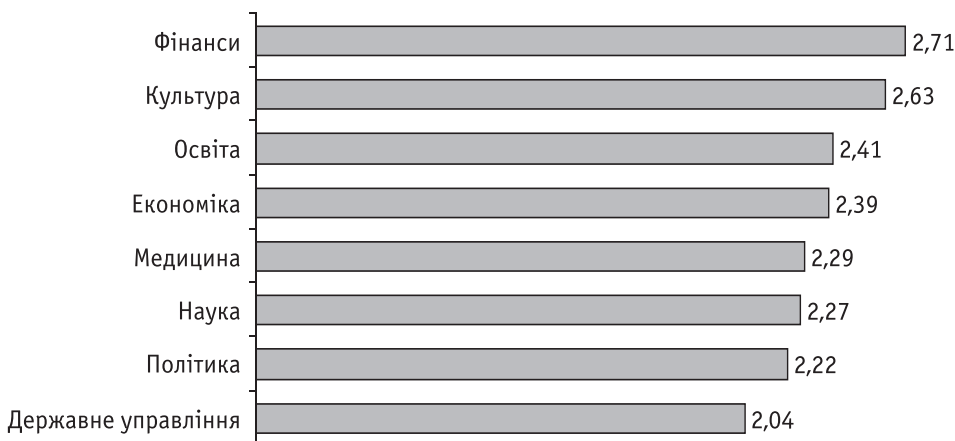

Рис. 3. Оцінка експертами ступеня модернізації в різних сферах/галузях суспільного життя ($N = 51$, середній бал за 5-бальною шкалою)

Щодо фінансової сфери варто відзначити, що в Україні відбувся досить болісний, але необхідний перехід від штучно стабільного до гнучкого обмінного курсу гривні, який в розвинених країнах визначається фундаментальними чинниками ринку — попитом та пропозицією [Клименко, 2015].

На превеликий жаль, бізнес-спільнота та населення не отримали гідних компенсаторів курсової волатильності, бо комплексного реформування

всіх секторів економіки не відбулося. Зауважимо, що Україна не перша з тих країн, що змінювали монетарний режим за умов жорсткої економічної кризи, але жодна з них ще не вдавалася до таких рішучих дій за умов військового конфлікту. Відхід від штучної стабільності гривні був вимушеним, але єдино слушним та виваженим кроком у критичних умовах, що склалися. Звідси — потреба в негайному оздоровленні банків, поліпшенні якості державного регулювання, підвищенні довіри до фінансових установ [Клименко, 2016].

Україні потрібен реальний новий економічний курс, адже тільки узгоджена національна модель регулювання як усієї економіки, так і фінансової системи зокрема має бути не тільки створена, а й запроваджена. Адже модернізація національної фінансової системи є необхідною, але не достатньою умовою для переведення всієї економіки на нові “рейки”. Тому створення фінансової системи, здатної забезпечувати сталий економічний розвиток за рахунок ефективного перерозподілу фінансових ресурсів в економіці, є необхідною передумовою для розбудови повноцінного ринкового конкурентного середовища згідно зі стандартами Європейського Союзу.

Що стосується культурної сфери, то Україна справді має доволі високі показники не тільки грамотності населення, а й питомої ваги тих, хто здобув вищу освіту, тому стартові умови для здійснення модернізації освіти доволі сприятливі, значно кращі за ті, з яких починали “азійські тигри”. Для цього потрібна лише політична воля держави та готовність суспільства, щоб забезпечити можливість освітянам здійснити саме такі реформи, які не імітували б модернізацію освіти, а наповнили її реальним змістом. Проведений аналіз дає змогу дійти висновку, що модернізація системи освіти в Україні за умов сучасних глобалізаційних процесів спрямовується на розвиток фундаментальної науки, опанування як українських, так і світових культурних цінностей, орієнтацію на ідеали демократії і гуманізму, необхідні для існування та розвитку громадянського суспільства. Освіта є інструментом впливу на цінності та пріоритети людей з урахуванням цілей довгострокової і поточної соціальної практики. Освіта має реагувати на головні виклики глобалізації, оскільки сучасна соціальна реальність, сприйняття якої характеризується в найзагальнішому вигляді крахом системи цінностей, відсутністю жорстко структурованих нормативних моделей, потребує нових орієнтирів. І цими орієнтирами мають стати створення високотехнологічної економіки знань та формування конкурентоспроможного фахівця.

Оцінка експертами *ступеня модернізації у сфері економіки* як нижчого за середній пояснюється необхідністю зміни економічного курсу країни. Для цього необхідно, щоб держава на якісно нових засадах посилила свою економічну функцію за багатьма напрямками науково-технічного та інтелектуального розвитку, забезпечила ефективне управління власністю незалежно від її форми. Необхідні також великомасштабні заходи щодо створення надійної фінансово-кредитної системи, формування інвестиційної інфраструктури, забезпечення модернізації економіки.

Метою (і результатом) модернізації є побудова соціально ефективної (у широкому розумінні цього слова) економіки. Основними тенденціями модернізації економіки України мають бути:

- перехід до інноваційної моделі розвитку економіки;
- переорієнтація економічного зростання та зміна його джерел;
- відновлення промислового машинобудування як провідної галузі в модернізації всієї економіки;
- розроблення програм ефективної економічної політики держави;
- створення у визначальних галузях економіки вертикально-інтегрованих корпоративних структур;
- державна підтримка визначальних інноваційних проектів.

Складовими модернізації економіки є обґрунтована макроекономічна політика, макроекономічна стабільність і економічне зростання. Але їх у жодному разі не можна трактувати як завдання модернізації — кінцевою метою є забезпечення економічних можливостей розвитку людського потенціалу.

Що стосується *ступеня модернізації у сфері медицини*, то оцінка його експертами як нижчого за середній викликана: 1) недоліками законодавства, пов'язаними з визначенням напрямів подальшого реформування галузі охорони здоров'я та переглядом поняття “медична послуга”, 2) відсутністю нормативного врегулювання розрахунку тарифів на платні медичні послуги, 3) неієздатністю системи контролю якості медичних послуг та виробів. Повноваження місцевих органів виконавчої влади щодо встановлення тарифів на оплату медичних послуг не відповідають вимогам Закону України “Основи законодавства України про охорону здоров'я”. Зазначені проблеми внеможливають ефективне функціонування системи охорони здоров'я, в результаті чого виникає нагальна потреба в розробленні нових сучасних підходів до модернізації системи охорони здоров'я.

За результатами експертного опитування найменшою мірою модернізація відбувається у сферах політики (2,22 бала) і державного управління (2,04 бала) (рис. 3). Саме в цих сферах і найвищий ступінь ризику того, що в наступних сферах модернізація не відбудеться — в політиці (2,36 бала) та в державному управлінні (2,20 бала) (рис. 4).

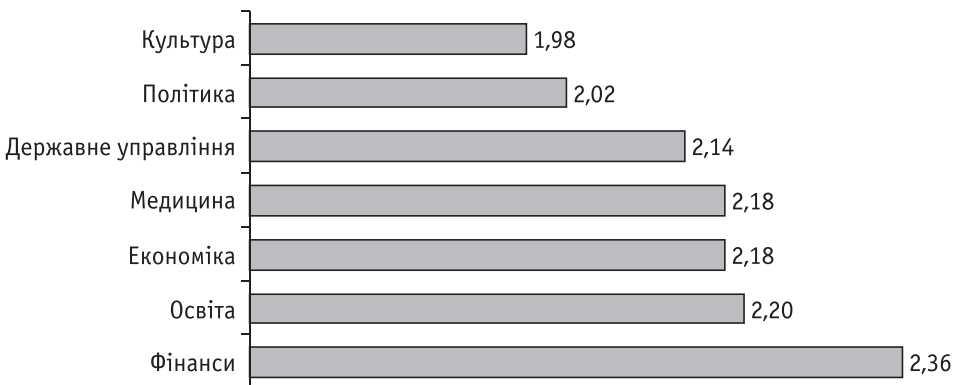

Рис. 4. Який, на Ваш погляд, ступінь ризику, що модернізація в наступних сферах не відбудеться? (N = 51, середній бал за 3-бальною шкалою)

Ефективна модернізація є реальною за умови взаємної і злагодженої участі держави й суспільства в інноваційних трансформаціях і гальмується чи зупиняється, якщо одна із ланок ланцюга випадає із нього.

Модернізація практично ніколи не супроводжується стабілізацією чинних політичних структур, тому саме у сфері політики, за оцінками експертів, є найбільший ризик, що модернізація не відбудеться. Українська модернізація наражається на безліч спричинюваних політичним патерналізмом та клієнтелізмом перешкод на шляху зростання рівня політичної участі зокрема та розвитку системи в ширшому соціально-історичному значенні загалом. Слабкість інфраструктури громадянського суспільства і брак каналів самовираження окремих верств компенсуються формуванням багатьох елітних груп. Замість розвинутого суспільного плюралізму швидкими темпами формується елітний корпоративізм.

В Україні не існує всезагальної згоди стосовно мети політичного розвитку, і це найсерйозніша перешкода на шляху демократичної модернізації. Щоб зупинити дезінтеграційні та деградаційні процеси й розпочати кардинальні перетворення, важливо стабілізувати політичну ситуацію і таким чином розширити модернізаційні можливості політичної системи.

Політична модернізація, як і модернізація взагалі, натрапляє в Україні на перешкоди і пастки. Найбільш поширені з них:

- крайнощі технократизму, який ігнорує соціальні потреби суспільства;
- популізм, що приносить в жертву соціальній політиці ефективність економічного розвитку;
- нездатність або небажання політичної влади поширити імпульс модернізації з елітарного на масовий рівень;
- різна міра зацікавленості, сприйняття та розуміння модернізаційної мети, а також наявного потенціалу для її втілення серед політичної еліти;
- неглибоке, радше формальне сприйняття сучасних політичних цінностей і норм на тлі фактичного домінування традиційної політичної культури [Семченко, 2016].

Ці тенденції простежуються і в характері сучасного політичного розвитку, який в Україні має амбівалентний характер — модернізаційний та антимодернізаційний водночас.

Перша тенденція виявляється у включенні в політичне життя соціальних груп та індивідів (в усіх сферах суспільного життя створено інститути громадянського суспільства) та в послабленні традиційної політичної еліти.

Друга тенденція виражається у специфічній формі здійснення модернізації. Ця специфіка полягає в авторитарних методах діяльності та менталітеті політичної еліти, які визнають тільки одностороннє — згори вниз — спрямування команд при закритому характері ухвалення рішень. Політичний режим в Україні виявився різновидом гібридизації, яка ґрунтується на поєднанні демократичних інститутів, норм і цінностей з авторитарними [Ващенко, Корнієнко, s.a.].

Таким чином, проблема способів реалізації та перспектив модернізації українського суспільства потребує, перш за все, оцінки його щодо здатності до самоорганізації. Навіть побіжне ознайомлення з історією нашого суспільства переконує в тому, що воно має недостатню відкритість, а його розвиток переважно відбувався за умов закритих систем — від жорстких авторитарних форм до хаотичного стану.

Змінити цю тенденцію можна, лише якщо впроваджувати відкритість на всіх рівнях суспільної системи. Це потребує перш за все формування громадянського суспільства як механізму самоорганізації та саморозвитку кожної особистості та соціуму загалом.

Важливим напрямом дій нової політичної еліти стає вироблення ідеології модернізації, оформлення доктрини, на підставі якої має сформуватися ідейний взаємозв'язок “верхів” і “низів”, що стане джерелом суспільної згоди, активізатором суспільної волі, мотивом утвердження суспільних цінностей, зумовлюючи своєрідну “революцію свідомості”. Ідеологія модернізації має бути прагматичною, раціональною, конструктивною, інтегративною і спиратися на досягнення світової суспільної думки, на духовні й культурні традиції, зокрема національні, і водночас має забезпечувати зміну попередніх ідеологічних парадигм.

Результатом політичної модернізації в Україні мають стати реальний поділ влади, створення правових та інституціональних гарантій діяльності опозиції, незалежність суду і ЗМІ, демократизація влади, реальне дотримання принципів правової держави. Політична система повинна забезпечувати стабільний розвиток і динамічну рівновагу між інтересами всіх політичних груп. Вона має бути здатною до реагування на імпульси, що виходять як зсередини, так і ззовні, за рахунок прямих і зворотних зв'язків між керівниками і керованими. Природно, що держава, якій вдається ефективно виконувати завдання політичної модернізації, здобуває позитивний імідж — як в очах власного населення, так і з погляду міжнародної громадськості. Як відомо, суб'єкти та органи демократичної влади існують для задоволення потреб громадян. Тому при прийнятті стратегічних рішень вони мають брати до уваги думку громадян. Унаслідок цього реалізація масштабних державних і локальних муніципальних програм багато в чому залежить від рівня їх підтримки широкою громадськістю, суспільно-політичними організаціями, групами інтересів та ЗМІ.

Щоб модернізаційні ініціативи та програми були сприйняті українцями, необхідно з'ясувати, що саме населення розуміє під модернізацією і як воно уявляє її цілі та завдання в Україні. Тільки програми, що відповідають запитам українців на модернізацію в цілому і певну роль держави в цьому процесі зокрема, зможуть отримати підтримку населення, а отже, поліпшити внутрішньополітичний імідж України. Забезпечення цієї підтримки — перше завдання інституту комунікацій органів влади (government relations, GR) як специфічної форми політичної комунікації. Соціальні суб'єкти підтримують або засуджують дії влади, зокрема виходячи зі своїх уявлень про ідеальну владу. Зміст же образу чинної влади залежить першою чергою від інструментальної та комунікативної діяльності конкретних суб'єктів і органів влади. Формування позитивного іміджу

влади й відповідно позитивної громадської думки про владу — друге завдання [Недбай, 2008: с. 168].

Отже, щоб політична модернізація була успішною, необхідний широкий суспільний консенсус із найважливіших питань політичного життя. З огляду на ефективність функціонування громадської думки як соціального інституту, здатного ініціювати чимало змін у практичній політиці держави, можна оцінювати і сам рівень розвитку демократії. Громадська думка є індикатором усталення політичного ладу, виразником суперечностей і очікувань, що стосуються стану демократії в Україні.

Проте в Україні склався такий тип суспільної системи, в основі якого лежить ефективність влади, а не ефективність власності. Слабко розвинене партнерство між державою і суспільством, ще не склалися механізми громадського контролю над владою. Як наслідок зберігається, а часом наростає відчуження влади від суспільства і суспільства від влади.

Важливим елементом модернізації держави як інституту є докорінна зміна формату спілкування держави та громадян як передумови реалізації ключового завдання модернізації — забезпечення раціональної організації державних інститутів. Така раціоналізація, своєю чергою, створює умови, за яких суспільство отримує реальні можливості впливати на формування політичної, управлінської та судової еліти, а відтак і покращувати державну політику та розвиватися. Саме тому реформа інституційної організації держави/державного управління та територіального самоврядування є найважливішим інструментом реалізації Стратегії модернізації України як такої.

Як відомо, каталізатором модернізаційних процесів є людський потенціал. Рушійними силами цього процесу виступають, з одного боку, правляча еліта та поєднана з нею вища бюрократія, а з іншого — соціально зрілі, дієздатні та активні представники різних суспільних груп — середнього класу, страт інтелектуалів (knowledge class) та професіоналів, бізнесових кіл, окремих політичних сил та широких мас, участь яких є одним з “вузьких місць” модернізаційних процесів.

На заваді модернізації стоїть слабка прихильність власників і керівників підприємств до певних її значущих принципів, зокрема щодо довгострокового стратегічного бачення. Це пов’язане з відсутністю інвестиційної, податкової, кредитної політики, яка б стимулювала інвестиції підприємств, а також зі ставленням до знаннєвого і творчого потенціалу людини, внаслідок чого не стимулюється інноваційна діяльність, а підвищення кваліфікації працівників хоч і вважається одним із чинників продуктивності праці, розглядається радше як витрати, ніж як інвестиції.

Головними рушіями модернізації в Україні, за оцінками більшості експертів, є малий та середній бізнес (26 експертів) і бізнесові осередки/представники бізнесу (21 експерт) (див. рис. 5).

Слід зазначити, що на сучасному етапі мале підприємництво як самотійний елемент ринкової економіки істотно впливає на структурну перебудову в економіці країни, робить вагомий внесок у збільшення загальних обсягів виробництва, створює сприятливе середовище для розвитку конкуренції, забезпечує вагомі стимули до інноваційної та високоефек-

тивної праці. Мале підприємництво становить найбільш гнучку, динамічну і масову форму організації господарської діяльності. Саме в цьому секторі створюється та перебуває в обігу переважна частина національних ресурсів, які є живильним середовищем розвитку економіки будь-якої країни. Саме цей сектор економіки впливає на структуру економіки та розширює сферу свободи ринкового вибору, характеризується раціональними формами управління, забезпечує більш швидку реалізацію нових бізнес-ідей.

Рис. 5. Оцінка експертами владних структур та соціальних інститутів як чинників модернізації українського суспільства (N = 51, кількість експертів)

Малий та середній бізнес є тією рушійною силою на шляху раціоналізації, модернізації виробництва та як наслідок — процвітання держави в майбутньому. Ефективна політика розвитку малого підприємництва, з одного боку, сприяє створенню нових робочих місць, а з іншого — розв'язанню такої важливої соціальної проблеми, як безробіття, залучаючи громадян до підприємницької діяльності.

Важливу роль у сприянні модернізації українського суспільства відіграють, на думку значної кількості (22) експертів, вітчизняні громадські організації та асоціації. Концентруючи вагомий інтелектуальний потенціал, громадські організації як носії певних настанов та ідей справляють суттєвий вплив на різні сфери життя суспільства і держави. При цьому вельми актуальним є те, що за умов розвиненості громадських організацій це стає на заваді домінуванню вузько класової, націоналістичної чи кланової ідеології. Ідейні настанови суспільства в такому разі зорієнтовуються на реалізацію положень загальносоціального характеру. В період розбудови демократич-

ного суспільства саме громадські організації стають певною альтернативою державній владі, й у переважній більшості випадків ця альтернативність не набуває характеру конфронтації, тобто, з одного боку, забезпечує відносну стабільність, а з іншого — поступальний розвиток суспільства.

У процесі політичної модернізації в Україні окремі сфери суспільного життя з різних причин можуть або взагалі залишатися поза увагою держави, або регулюватися нею недостатньо. За таких умов громадські організації, володіючи різноманітними ресурсами (в тому числі й фінансово-матеріальними), своїми діями забезпечують процес оптимізації функціонування соціальних інститутів. Зокрема, ключового значення нині набувають благодійницька діяльність, підтримка найменш соціально захищених категорій населення, міжнародні зв'язки, наукова і просвітницька робота тощо.

Меншою мірою, за оцінками експертів, сприяють модернізації вітчизняні вчені та Національна академія наук (15 експертів), міжнародні громадські організації (12 експертів) і Кабінет Міністрів України (11 експертів).

Стосовно ролі вітчизняних учених у модернізації суспільства слід зазначити, що в опитуванні, проведеному 2016 року командою науковців Інституту соціології НАНУ¹, вітчизняні експерти зазначили, що модернізація сучасного суспільства без розвитку науки неможлива, оскільки наука та освіта формують суспільство, забезпечуючи його зміни зі знаком “плюс”. Виробляючи та поширюючи наукові знання, наука дає суспільству нові технології, нові джерела енергії, нові можливості для підвищення рівня життя і переходу на якісно новий щабель існування. Але як зазначив один з експертів: “наукових доробків є достатньо, але цей досвід, як на мене, не враховується в державній політиці модернізації”. Проте внаслідок поглиблення негативних трендів у сфері науки остання просто не здатна ефективно виконувати свої функції і відчутно впливати на розвиток суспільства². Не випадково експерти зазначили, що виконувати свою ключову, вирішальну для модернізації українського суспільства роль вітчизняна наука здатна лише за певних умов: нормального фінансування і докорінної зміни ставлення з боку чинної влади [Вітчизняна наука, 2017: с. 50].

Дуже низько оцінюють експерти роль політичних партій та блоків і Президента в модернізації українського суспільства (відповідно 6 і 2 експерти). До цього часу українська політична еліта не спромоглася чітко сформувати своє бачення модернізаційних реформ. Як засвідчили події останніх років, поведінку української політичної еліти визначають кон'юнктурні інтереси та цілі, причому владу розглядають як інструмент їх лобіювання. Відсутній механізм зворотного зв'язку між владою та суспільством, що суттєво зни-

¹ Експертне опитування щодо стану, проблем та перспектив науки в Україні було проведено восени 2016 року серед вітчизняних (38) і зарубіжних (25) учених.

² На підставі аналізу динаміки наукометричних показників розвитку науки та індексу розвитку людського потенціалу молдавські науковці доводять суттєвий взаємозв'язок / взаємовплив соціально-економічного і наукового розвитку в суспільстві [Дикусар, Кужба, 2015]. Як наголошувалося раніше, розраховувати на економічну віддачу науки можна тільки за умови її фінансування на рівні не менш як 1,7% ВВП.

жує ефективність влади і дієвість громадянського суспільства. За таких умов саме науково-експертна спільнота мусить формувати громадську думку щодо необхідності та напрямів модернізації, тоді як громадянське суспільство має тиснути на владу, аби не дозволити девальвувати саму ідею модернізації.

Серед викликів модернізації українського суспільства головними є, на думку більшості експертів: корупція (26); неготовність більшості населення до підтримки та залучення до процесів модернізації (23); неспроможність влади та політичних сил результативно ініціювати цей процес (20 опитаних) (див. рис. 6).

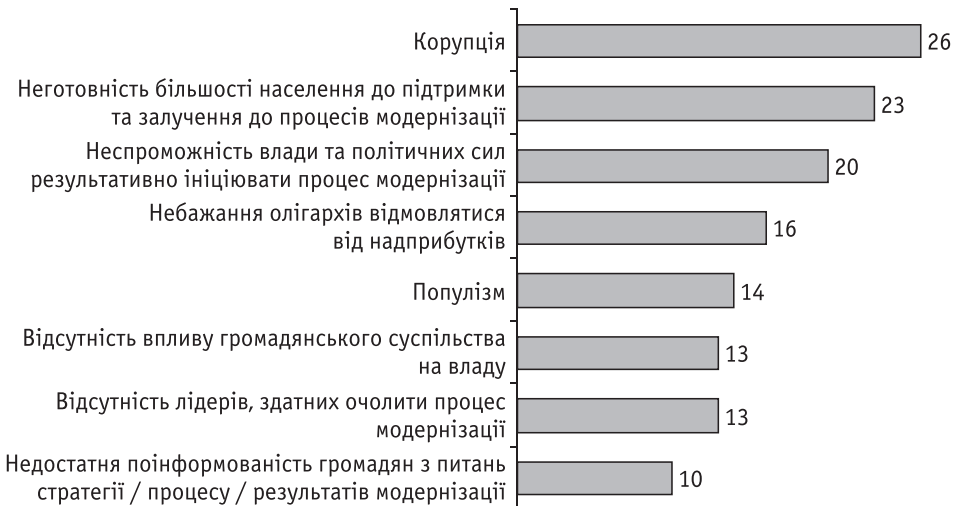

Рис. 6. Оцінка експертами перешкод, які заважають модернізації українського суспільства ($N = 51$, кількість експертів)

Корупція, її масштаби, специфіка і динаміка є наслідком загальних політичних, соціальних та економічних проблем країни. Слід зазначити, що корупція завжди збільшується, коли країна перебуває у стадії модернізації. Україна переживає зараз не просто модернізацію, а докорінні перетворення громадських, державних, економічних, соціальних і психологічних підвалів. Тому не дивно, що ми спостерігаємо вияви загальних закономірностей розвитку суспільства, в тому числі — негативних. Зв'язок між корупцією та проблемами перехідного періоду двосторонній. З одного боку, ці проблеми посилюють корупцію, а їх розв'язання може сприяти зменшенню корумпованості. З іншого боку, масштабна корупція консервує і загострює відповідні проблеми, заважає їх подоланню. Звідси випливає, що, по-перше, зменшити та обмежити корупцію можна тільки за умови, що одночасно розв'язуватимуться проблеми, які її породжують; а по-друге, розв'язанню цих проблем сприятиме протидія корупції з усією рішучістю та в усіх напрямках.

До загальних проблем, породжуваних корупцією, належать такі, що властиві не тільки Україні, а й більшості країн на стадії модернізації; першою чергою ті, що переживають перехід від централізованої економіки до ринкової. Ось деякі з цих проблем.

Труднощі подолання спадку тоталітарного періоду. Це передусім надто повільне подолання закритості й невідконтрольності влади, які, безумовно, сприяли процвітанню корупції.

Економічний занепад і політична нестабільність. Зубожіння населення та неспроможність влади забезпечити державним службовцям гідне утримання підштовхують і тих, і тих до порушень, що втілюються у масовій низовій корупції, підкріплюваній спадком радянських традицій блату.

Нерозвиненість і недосконалість законодавства. У процесі перетворень оновлення фундаментальних засад економіки та узвичаєнь економічної практики істотно випереджає законодавче забезпечення їх. Досить нагадати, що в Україні приватизація (її партійно-номенклатурний етап) відбувалася поза чітким законодавчим регулюванням і жорстким контролем.

Неефективність інститутів влади. Тоталітарні режими будують громіздкий державний апарат. Бюрократичні структури є досить стійкими й добре пристосовуваними до виживання за найважчих потрясінь. Чим енергійніші перетворення, тим більше винахідливості застосовує апарат для власного збереження. У підсумку навколишнє життя стрімко змінюється, а бюрократичні інститути й система загалом управління відстають від цих змін. У пізньому Союзі і “ранній” Україні було чітко видно, як реагувала система управління на дедалі складніші та серйозніші проблеми: плодила свої системні вади, збільшуючи апарат, вводючи додаткові ієрархічні рівні управління, створюючи силу-силенну безвідповідальних координаційних структур.

Слабкість громадянського суспільства, відрив суспільства від влади. Демократична держава у змозі розв’язувати проблеми тільки в кооперації з інститутами громадянського суспільства. Погіршення соціально-економічного становища громадян, що завжди супроводжує початкові стадії модернізації, є пов’язаними із розчаруванням, що йде на зміну колишнім надіям, і все це сприяє відчуженню суспільства від влади, ізоляції останньої. Тим часом ані низова, ані верхівкова корупція не можуть бути подолані без зусиль громадських організацій.

Неукоріненість демократичних політичних традицій. Проникненню корупції в політику сприяють: несформованість політичної культури, що відбивається, зокрема, на процесі виборів, коли виборці віддають свої голоси за дешеві подачки чи під впливом явної демагогії; нерозвиненість партійної системи, коли партії не в змозі брати на себе відповідальність за підготовку і просування своїх кадрів і програм; недосконалість законодавства, яке надміру захищає депутатський статус, не забезпечуючи реальної залежності обраних осіб від виборців та провокуючи порушення при фінансуванні виборчих кампаній. Тим самим подальша корумпованість представницьких органів влади закладається ще на етапі виборів. Зрештою, тільки реальна політична конкуренція слугує противагою й обмежувальником для корупції у політичній сфері, з одного боку, і для політичного екстремізму — з іншого.

Успіх або невдача модернізації економіки визначається не тільки (і навіть не стільки) ефектом інноваційних процесів, наявністю необхідних

інвестицій тощо, а й адекватною реакцією соціогуманітарного середовища, здатністю і готовністю до трансформацій широких верств населення та еліти. Певна ж частина населення, прагнучи кращого (головним чином, в економічному сенсі) життя, водночас абсолютно не бажає змін. Аналізуючи минулі провали модернізації, О.Богомолів слушно зазначає, що “річ не тільки у браку коштів і відсутності у підприємств та працівників необхідної матеріальної зацікавленості. Не було створено сприятливі умови за межами економіки, яка є невіддільною від політики, державного устрою, духовного розвитку суспільства, панівної ідеології, стану суспільної свідомості, впливу на неї ЗМІ” (див.: [Богомолів, 2012: с. 64–69]). А як свідчить світовий досвід, за відсутності адекватних громадських і державних зусиль ринки і бізнес вкрай погано розв’язують суспільно важливі завдання, такі як підтримка належного стану довкілля, безпека країни, розвиток освіти та охорони здоров’я тощо [Human Development, 2010].

Для забезпечення підтримки населенням процесів модернізації, зокрема в соціальній сфері, необхідне створення цілісної внутрішньо несуперечливої системи державних соціальних гарантій та функціональних обов’язків держави. Першочергову увагу щодо модернізації суспільства необхідно приділяти програмам інтеграції знедолених груп населення. Держава, економічна, політична і наукова еліти мають готувати суспільство до необхідних змін, досягати розуміння, позитивного сприйняття і підтримки реформ, а не створювати перешкоди на користь окремих груп. Нагальною є потреба у зниженні надмірної нерівності, подоланні бідності, запобіганні соціальному відторгненню та маргіналізації [Лібанова, s.a.].

Усвідомлення сучасних викликів та соціально-економічних проблем логічно підводить до висновку, що соціокультурній модернізації належить ключова роль серед “пускових механізмів” та чинників перебігу модернізації загалом. Трансформація ціннісних орієнтацій стає важливою складовою сучасних модернізаційних процесів. Отже, держава, яка має на меті досягнути високого рівня добробуту та сталого суспільного розвитку, повинна забезпечити умови для позитивних змін одночасно в економічному, політичному та ціннісно-нормативному аспектах. Система цінностей може бути і чинником, який пришвидшує розвиток, і бар’єром на його шляху. Інституціональні перетворення стають по-справжньому незворотними лише тоді, коли вони сприйняті суспільством і закріплені в системі цінностей, на які це суспільство орієнтується.

Тож чому гальмуються реформи? Насправді причин кілька. Перша — неідеатність українського парламенту, де немає більшості для законодавчого забезпечення реформ. Друга — постійна критика реформ гальмує їх. Це означає, що будь-яку реформу треба 6–7 років обговорювати й тільки потім потроху реалізовувати. Принаймні наразі суспільство у нас не хоче реформ, а кожен, хто працює в бізнесі, знає: немає попиту — немає пропозиції [Пекар, s.a.]. Отже, важливою умовою модернізації є готовність громадян до реформ, сприйняття їх населенням. Небажання змін може призвести до зриву процесу модернізації, до цивілізаційного відставання України у своєму розвитку, доки в суспільстві не буде достатньо повної картини модернізаційного процесу (див.: [Кравченко, s.a.]), щоб громадяни сприймали рефор-

ми, усвідомлювали їхній сенс, вигоди та переваги, а також знали, як подолати їхні негативні наслідки, оскільки зворотним боком будь-яких трансформацій є певні втрати.

Переважає більшість (40 із 51) експертів вважають, що процес модернізації українського суспільства відбувається дуже повільно. Взагалі заперечують наявність цього процесу (6 експертів), і лише одиниці (3 експерти) вважають, що процес модернізації відбувається дуже швидко (рис. 7).

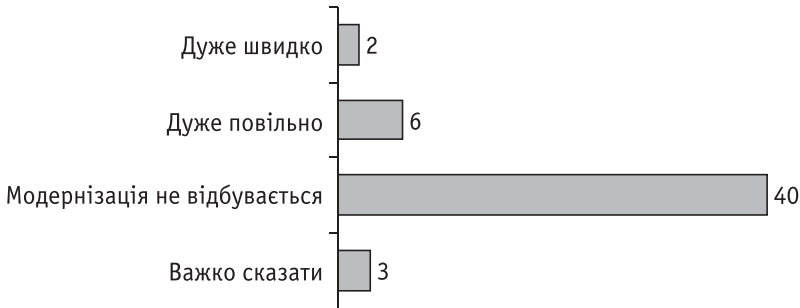

Рис. 7. Оцінка експертами темпів процесу модернізації в Україні (кількість експертів, що обрали певний варіант відповіді)

Головні причини того, що процес модернізації в Україні відбувається повільно, за оцінками більшості експертів, майже ті самі, що загалом заважають модернізації українського суспільства: корупція; відсутність лідерів, здатних очолити цей процес; небажання олігархів відмовлятися від надприбутків; відсутність розмежування влади і бізнесу; неготовність значної частини суспільства до підтримки та залучення до процесу модернізації; високий рівень розшарування суспільства; брак соціальної справедливості, рівних можливостей та відсутність ефективних соціальних ліфтів; забюрократизованість; слабка участь громадянського суспільства.

Поряд із цими причинами окремі експерти зазначили також: брак культури у політичній, економічній та ціннісній царинах; відсутність конкурентного середовища; відсутність належної послідовності та комплексності у здійсненні перетворень в усіх сферах життєдіяльності суспільства; відсутність чітко визначених цілей, низький рівень компетенції влади; брак фінансів; війна на Сході країни; спротив олігархів, політична корупція, патерналізм; не вигідність модернізації для правлячого класу України; відсутність ротаций правлячого класу; незацікавленість, небажання та неготовність олігархії й великого бізнесу до процесів модернізації, за якої механізми отримання прибутку лежать у площині, відмінній від тієї, до якої вони звикли; ригідність суспільної свідомості та брак відповідальності громадян, схильність до незважених рішень та невміння раціонально мислити; повільні темпи модернізації; вплив “совкового” минулого тощо.

Експерти вважають, що одна з причин того, що модернізація в Україні відбувається повільно — відсутність чіткої стратегії модернізації України та продуманих шляхів реалізації комплексу системних реформ. Є достатньо наукових напрацювань, вважають вони, але цей досвід не враховується в державній політиці модернізації. Проте окрім політичної волі до її втілення

має бути ще воля до змін з боку громадянського суспільства. Модернізацію гальмують не лише старі еліти (політичні, економічні, медійні, релігійні, військові тощо), які намагаються забезпечити собі збереження закритих екстрактивних систем — монополізму в економіці, корупційних схем, закритості політики від нових людей тощо. Модернізацію гальмують також мільйони пересічних громадян — продаючи свій голос на виборах, підтримуючи популістів, відтворюючи корупцію у вигляді хабарів та в інші способи, а також дотримуючись принципів імперської культури та радянського мислення [Пекарь, 2016].

Отже, головним завданням на сьогодні є формування емансипаційних цінностей. Свобода, гідність, патріотизм, чесний добробут, громадянська активність, самозайнятість, самосвідомість, критичне мислення, соціальна відповідальність, довіра, любов до освіти та пізнання, здоровий спосіб життя, повага до інших, толерантність, відкритість — цей перелік можна продовжувати. Важливо, що без поширення таких цінностей у суспільстві процес модернізації буде й далі гальмуватися.

Відповідаючи на відкрите запитання “Як Ви вважаєте, досвід яких країн у впровадженні модернізаційних процесів варто було б врахувати в Україні?”, експерти мали можливість на власний розсуд назвати такі країни і досвід. Загалом від 51 експерта було отримано 110 відповідей, які було згруповано за країнами.

Головними країнами, чий досвід слід взяти до уваги в Україні у впровадженні модернізаційних процесів, на думку експертів, є Польща, Китай, Сінгапур, Швеція і Канада.

На думку більш як третини (20) експертів, Україні у впровадженні модернізаційних процесів варто було б врахувати досвід Польщі (перше місце за рейтингом), особливо що стосується таких аспектів та напрямів: реформа місцевого самоврядування; модернізація економіки; децентралізація; перехід від планової економіки до ринкової; боротьба з корупцією; розвиток підприємницького духу; вільний ринок землі; усунення обмежень для розвитку бізнесу; створення робочих місць; розвиток ефективної інноваційної економіки; розвиток інноваційних технологій; розширення можливостей вільного підприємництва і розвиток конкуренції; формування відповідального суспільства; залучення населення до процесу модернізації; відповідальність влади; патріотизм бізнесу; соціально-політична модернізація; модернізація в духовно-культурній сфері; шоківі реформи; економічні реформи; ринкові реформи; політична модернізація та євроінтеграція; структурна модернізація економіки; модернізація державної служби; публічне управління; оновлення моделі державного управління; розвиток малого бізнесу.

Друге місце посідає досвід Китаю і Німеччини (по 9 експертів). Отже, більш як удвічі менше (9) експертів зазначили, що досвід кожної з цих країн варто врахувати Україні у здійсненні модернізаційних процесів, акцентуючи увагу на таких складових: державницький підхід; інновації в економіці; поєднання влади; планування та бізнес-ініціативи; рівність перед законом; громадянська відповідальність; розвиток інноваційної економіки; скорочення бідності; поєднання ринку і планів інвестування в пріоритетні наукомісткі галузі; розвиток науки; створення корпорацій, які належать дер-

жаві; концентрація ресурсів; розвиток сільського господарства та легкої промисловості; органічний синтез національних соціокультурних традицій та сучасного іноземного досвіду організації виробництва; плановий, стратегічно обґрунтований характер реформ; консенсус влади та широких верств населення (як у Китаї) щодо напрямів економічної трансформації, механізмів реалізації та очікуваних результатів модернізації. Зокрема, один з експертів зазначив, що саме “високоцентралізована система державного управління сприяє реалізації соціально-економічних реформ та відповідає традиціям китайського суспільства”. Водночас із досвіду Німеччини важливим прикладом для України є: реалізація моделі соціально зорієнтованої ринкової економіки; розвиток різноманіття і свободи самовираження особистості; подолання тоталітарного минулого; розвиток бізнесу; денаціоналізація; економічні реформи; підтримка розвитку і активне використання наукового потенціалу; безпосередній зв’язок / співпраця між царинами освіти, науки і розвитку бізнесу.

На третьому місці за рейтингом Сінгапур та Швеція (по 8 експертів вказали на досвід цих країн). Але якщо стосовно Сінгапуру для України було б варто врахувати першою чергою досвід боротьби з корупцією; взяти за приклад планувальні технології; дисципліну й відповідальність, освіченість і професіоналізм влади; експортну орієнтацію економіки; розвиток науки, освіти, технологій; розвиток інноваційних технологій; розширення можливостей вільного підприємництва і розвиток конкуренції; то з досвіду Швеції варто було б врахувати систему шведського соціалізму; розвиток сфери соціальних відносин; національно-культурний розвиток; довіру до влади; соціальну справедливість в суспільстві; освіту; практично відсутню бідність; забезпечену повну зайнятість; розвиток статистики (органів статистики, систем обліку, баз даних); боротьбу з корупцією.

На четвертому місці досвід Канади. Отже, 7 експертів акцентували увагу на державному управлінні; розвитку інноваційних технологій; толерантності у стосунках між людьми; змішаній американо-англійській системі науки та освіти; соціальному підприємництві; екологічній інфраструктурі; співпраці органів влади різного рівня з громадянами; відкритості та прозорості влади; соціальному захисті населення.

На п’ятому місці досвід Японії та США (по 6 експертів). У разі Японії варто врахувати досвід цієї країни щодо розвитку інноваційних технологій поряд зі збереженням традицій і цінностей, культури, пам’яток минулого, що не завадило стати їй надзвичайно високотехнологічною, інноваційною, проґресивною державою. Так, експерти звернули увагу на управлінський досвід і систему стимулювання та мотивації праці, концентрацію науки й виробництва на пріоритетних напрямках; осучаснення всіх сфер, революцію Мейдзі; обмеження військових витрат. З досвіду США важливими для України є рівність перед законом, політика сприяння створенню інноваційних кластерів в проривних сферах для розвитку; організаційно-економічна форма бізнесу; лібералізація; побудова політичної системи; інноваційний розвиток; боротьба з корупцією; державне регулювання безробіття.

Зрештою, на шостому місці досвід Ізраїлю, Естонії, Фінляндії (по 5 експертів). Отже, 5 експертів зазначили важливість досвіду модернізації в

Ізраїлі в умовах відбиття зовнішньої агресії та обмежених природних ресурсів, а також досвіду в царинах безпеки, армії, оборони. Стільки ж експертів зробили наголос на врахуванні досвіду Естонії щодо запровадження атрибутів цифрової держави-суспільства та електронного врядування; розвитку ефективної інноваційної економіки; розвитку інноваційних технологій; розширення можливостей вільного підприємництва і розвитку конкуренції; формування відповідального суспільства. А з досвіду Фінляндії важливим для України є: реформування освіти, зокрема реформа шкільної освіти; національна система науки та освіти; інноваційне підприємництво; соціальна держава; сталий екологічний розвиток; гідний рівень життя.

Ще менш значимим для України є досвід таких країн, як Велика Британія, Словаччина, Південна Корея, Австралія, СРСР, Уругвай, Туреччина, Франція, Нова Зеландія, Грузія, країни Балтії (крім Естонії). Кількість експертів, які вказали, що варто звернутися до досвіду цих країн, коливається від 4 до 1. Основні аспекти, які варто взяти до уваги Україні, це: поєднання консерватизму та інноваційності (Велика Британія); залучення інвестицій та економічна стабільність (Словаччина); сильна політика з модернізації системи освіти для модернізаційного розвитку та інноваційна економіка (Південна Корея); модернізація державного управління (Австралія); організація планової системи суспільного відтворення (СРСР); регулювання цін (Уругвай); принцип “все для людей і заради людей”; розбудова інфраструктури, розвиток освіти (Туреччина); націоналізація промисловості, система економічного планування, боротьба за права громадян (Франція); реформа державних фінансів (Нова Зеландія); інтеграція технологій блокчейн у земельний реєстр (Грузія); відхід від патерналізму, розвиток та орієнтація на національну ідею (країни Балтії).

На наш погляд, прагнення постійного запозичення “кращого” досвіду є також одним із чинників низької ефективності модернізаційних реформ. У процесі здійснення різного роду трансформацій часто виходять з тези про те, що запозичення наявних зразків разом з урахуванням помилок і негативного досвіду має забезпечити можливість країні-реципієнтові діяти більш ефективно та раціонально. Утім, за словами Р.Мертон, модернізація є досить суперечливим соціальним процесом. Він висловив думку про суттєву обмеженість системних запозичень при трансформації систем: елементи однієї системи не можуть бути екстрапольовані на іншу систему без попередньої суттєвої зміни співвіднесення рівнів розвитку системи-реципієнта і запозичуваного елемента (невідповідність рівнів призводить до дисфункції адаптивних, соціотвірних, самовідтворювальних можливостей). Тобто перед запозиченням попередню трансформацію має здійснити система-реципієнт. Це змусить новий елемент, який потрапив у її середовище, діяти за її власними правилами та законами. Якщо цього не відбувається, то система-реципієнт потрапляє у смугу внутрішнього напруження, соціальної аритмії; припускається помилок, зазнаючи структурних та функціональних втрат (див.: [Модернізація, 2009; Горбатенко, 1999]). Саме така ситуація і складається в Україні. І якщо імпорт технологій та капіталів проходить доволі плавно, то інші складові зазнають значних метаморфоз у структурі запозичення. Так було з приватизаційними реформами, монетарною політи-

кою тощо. Підставами ж ефективної модернізації мають бути не лише прагнення застосовувати чужий досвід для проведення власних реформ, а й аналіз, моделювання та прогнозування, а також активне використання — поряд із глобальними — регіональних і національних чинників розвитку [Кантиш, 2013].

Висновки

Таким чином, аналізуючи результати експертного опитування щодо стану, чинників та проблем здійснення модернізаційних реформ в Україні, можна дійти висновку, що амбітні наміри швидкого та системного здійснення їх залишаються просто намірами. Незначні точкові зрушення в окремих сферах також не дають підстав говорити про ефективне здійснення модернізації, оскільки загальна тенденція виявляється у низьких показниках і повільних темпах перетворень.

Головними проблемами у процесі здійснення модернізації є, на думку експертів, корупція, неготовність більшості населення до модернізації, неспроможність влади та політичних сил ініціювати цей процес. Заважає процесові модернізації також відсутність загальнонаціональної стратегії та ідеології модернізаційних змін, їхніх чинників та кінцевих результатів, нерозуміння необхідності їх комплексного здійснення з урахуванням усіх сфер суспільної життєдіяльності. Оскільки, як доводить досвід певних розвинених країн і країн, що розвиваються, для врівноваження процесів суспільної життєдіяльності необхідне одночасне перетворення економічної, соціальної, політичної, культурної та інших складових життєдіяльності суспільства, між якими має зберігатися органічна єдність і підпорядкованість. Тобто модернізація можлива лише тоді, коли зміни одночасно відбуваються в усіх означених сферах (або ж вплив учиняють на них одночасно). Без розуміння їх комплексності, складності, взаємозалежності модернізація відбутися не може.

Ще одним чи не найважливішим питанням модернізації є пошук механізмів налагодження конструктивного діалогу між владою і суспільством, окремими соціальними групами і верствами. Такий діалог може стати справжнім стимулом для реального запровадження дієвих модернізаційних реформ на спільній платформі, яка так чи інакше охоплюватиме коло інтересів більшості, а не окремих груп інтересів, політиків чи представників влади та великого капіталу.

Саме ці проблеми мають бути об'єктом наукового дослідження у процесі теоретико-методологічного та практичного осмислення шляхів розвитку національного господарства на довгострокову перспективу.

Джерела

- Алимарин, С.И. (2003). Социальная эволюция и идеология. *МОЛ (Московская Организация Литераторов)*, 1. Одержано з: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-21892
- Богомолов, О.Т. (2012). Социально-гуманитарные аспекты модернизации России. *Вестник Российской Академии наук*, 82 (1).

- Ващенко, К.О., Корнієнко, В.О. (2011). Політологія для вчителя. Одержано з: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmib/13vashenko_politologiya_dlya_vchitelya/183.htm
- Вітчизняна наука у соціологічному вимірі* (2017). За ред. Т. Петрушиної. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Горбатенко, В. (1999). *Стратегія модернізації суспільства: Україна та світ на зламі тисячоліть*. Київ: Видавничий центр "Академія".
- Кавтиш, О.П. (2013). Модернізація економіки України: теорія і практика здійснення реформ. *Ефективна економіка*, 1. Одержано з: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1737>
- Клименко, К.В. (2015). Актуальні проблеми модернізації фінансової системи України. *Ефективна економіка*, 7. Одержано з: <http://www.economy.nayka.com.ua/?Op=1&z=4190>
- Кравченко, М. (2013). Основні напрями модернізації державної політики у сфері соціального захисту населення України. *Вісник Національної академії державного управління* Одержано з: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2011-4-33.pdf>
- Лібанова, Е.М. (2011). Модернізація економіки в контексті соціальних викликів. *Демографія та соціальна економіка*, 1, 24–38.
- Лібанова, Е.М. (2012). *Соціальні проблеми модернізації української економіки*. Одержано з: <https://dse.org.ua/arhchive/17/1>
- Михненко, А.М., Макаренко, Е.М., Макаренко, Н.Г. (2011). *Інституалізація суспільного розвитку: навч. посіб.* Київ: НАДУ.
- Модернізація суспільного сектору економіки в умовах глобальних змін* (2009). За ред. А.Ф. Мельник. Тернопіль: ТНЕУ "Економічна думка".
- Недбай, В.В. (2009). *Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект*. Одеса: Астропринт.
- Пекар, В. (2016). Юбилейное. Что происходит и почему так медленно. *Украинская правда*. Одержано з: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2016/08/25/7118662/>
- Пекар, В. (2018). *Як Україні стати модерною і до чого тут цінності*. Одержано з: ZBRUZ/<https://zbruc.eu/node/77050>
- Семченко, О.А. (2016). *Політична модернізація як чинник державної іміджевої політики*. Одержано з: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2921/Semchenko>
- Human Development Report - 2010 (2010). *The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*. UNDP.

Отримано 14.01.2020

References

- Alimarin, S.I. (2003). Social evolution and ideology. *MLO (Moscow Literature Organization)*, 1. [In Russian]. Retrieved from: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-21892. [= Алимарин 2003]
- Bogomolov, O.T. (2012). Socio-Humanitarian Aspects of Modernization in Russia. [In Russian]. *Bulletin of the Russian Academy of Sciences*, 82 (1). [= Богомолов 2012]
- Concepts, causes, consequences and legal basis of preventing corruption* (2016). Handbook of Anti-Corruption Policy in Ukraine. National Academy of Internal Affairs. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://arm.naiua.kiev.ua/books/atikorruption/lectures/lecture_1.html. [= Концепти 2016]
- Human Development Report - 2010 (2010). *The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*. UNDP.
- Gorbatenko, V. (1999). *Society Modernization Strategy: Ukraine and the World at the Turn of Millennium*. [In Ukrainian]. Kyiv: Academia Publishing Center. [= Горбатенко 1999]

Kavtysh, O.P. (2013). Modernization of Ukrainian Economy: Theory and Practice in Reforms Implementation. [In Ukrainian]. *Effective Economy*, 1. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1737>. [= Кавтиш 2013]

Klymenko, K.V. (2015). Topical problems of modernization in Ukrainian financial system. *Effective Economy*, 7. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?Op=1&z=4190>. [= Клименко 2015]

Kravchenko, M. (2013). Main directions of modernization of state policy in the field of social protection of Ukrainian population. *Bulletin of the National Academy of Public Administration*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2011-4-33>. [= Кравченко 2013]

Libanova, E.M. (2011). Economy modernization in context of social challenges. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economy*, 1, 24-38. [= Лібанова 2011]

Libanova, E.M. (2012). *Social Problems of Modernization of the Ukrainian Economy*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://dse.org.ua/archive/17/1>. [= Лібанова 2012].

Modernization of Public Sector of Economy in Context of Global Change (2009). A.F. Melnyk (Ed.). [In Ukrainian]. Ternopil: TNEU. Economics Thought. [= Модернізація 2009]

Mykhnenko, A.M., Makarenko, E.M., Makarenko, N.H. (2011). *Institutionalization of Social Development*. [In Ukrainian]. Kyiv: NADU. [= Михненко, Макаренко, Макаренко 2011].

National Science in Sociological Aspect (2017). T. Petrushyna (Ed.). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NASU. [= Вітчизняна наука 2017]

Nedbay, V.V. (2009). *Modern Political Communications: Media-Technological Aspect*. [In Ukrainian]. Odesa: Astroprint. [= Недбай 2009]

Pekar, V. (2016). Jubilee. What is happening and why it is so slow. *Ukrainska Pravda*. [In Russian]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/eng/articles/2016/08/25/7118662/>. [= Пекарь 2016]

Pekar, V. (2018). *How Ukraine Can Become Modern and What About its Values*. ZBRUZ. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/77050>. [= 2018]

Semchenko, O.A. (2016). *Political Modernization as a Factor of State Image Policy*. [In Ukrainian] Retrieved from: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/2921/Semchenko>. [= Семченко 2016]

Vashchenko, K.O., Korniyenko, V.O. (2011). *Political Science for Teacher*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmib/13vashenko_politologiya_dlya_vchitelya/183.htm. [= Ващенко, Корнієнко 2011]

Received 14.01.2020

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Стан, проблеми та перспективи модернізації українського суспільства: експертні оцінки

У статті проаналізовано вплив модернізації українського суспільства на різні сфери суспільного життя, ступінь модернізації в різних сферах/галузях, сприяння владних структур та соціальних інститутів модернізації, перешкоди, які заважають модернізації українського суспільства, досвід країн, який доцільно враховувати в Україні у впровадженні модернізаційних процесів. Водночас констатовано, що перетворення в сучасній Україні часто не мають чіткої спрямованості. Залишається відкритим питання про мету/завдання необхідних змін. Показано, що ознаками модернізації можна вважати успішні перетворення, що зумовлюють прогресивний розвиток.

Ключові слова: модернізація суспільства, економічна модернізація, політична модернізація, соціальна модернізація, культурна модернізація, корупція, патерналізм

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Состояние, проблемы и перспективы модернизации украинского общества: экспертные оценки

В статье анализируется влияние модернизации украинского общества на разные сферы общественной жизни, степень модернизации в разных сферах/отраслях, содействие властных структур и социальных институтов модернизации, препятствия, мешающие модернизации украинского общества, опыт стран, который следует учитывать в Украине при внедрении модернизационных процессов. Вместе с тем констатируется, что преобразования в современной Украине часто не имеют четкой направленности. Остается открытым вопрос о цели/задачах необходимых изменений. Показано, что признаками модернизации можно признать успешные преобразования, обуславливающие прогрессивное развитие.

Ключевые слова: модернизация общества, экономическая модернизация, политическая модернизация, социальная модернизация, культурная модернизация, коррупция, патернализм

GULBARSHYN CHEPURKO

Modernisation of Ukrainian society: The current state, challenges and prospects from experts' standpoint

The paper provides a deeper understanding of the modernisation-driven processes taking place in Ukraine nowadays. Answers to the following questions have been analysed: a) What is the impact of these processes on the economic, political and socio-cultural domains of Ukrainian society? b) How well are different areas / aspects of social life in this country modernised so far? c) How significant is the contribution of different power structures and social institutions to modernisation in Ukraine? d) What seems to impede this process the most? The data of an expert survey conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (May–June 2019) constituted the empirical basis for the analysis. The survey participants were also asked to reflect on a country (-ies) whose experience in implementing modernisation-oriented reforms Ukraine might draw upon. The author notes that transformation processes occurring in our country often do not follow a consistent pattern. What will be the goal / tasks of necessary change remains an open question. Finally, it is suggested that the attribute of modernisation should be defined as a successful transformation facilitating progressive development.

The main problems in the process of modernization are corruption, the unwillingness of the majority of the population to modernize, the inability of political forces to initiate this process, lack of understanding of the need for integrated implementation of these reforms, taking into account all spheres of public life. A very important issue of modernization is establishing a constructive dialogue between the authorities and the society, and between individual social groups and layers. These problems should be the object of scientific research to reflect on ways of developing the national economy in the long run.

Keywords: modernisation of society, economic modernisation, political modernisation, social modernisation, cultural modernisation, corruption, paternalism

ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01012, Київ, вул. Шовковична, 12)

VITALINA BUTKALIUK

Candidate of Historical Sciences, Leading Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vbutkalyuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1339-6393>

Нерівність за умов економічної глобалізації: емпіричний соціологічний вимір

Останнім часом соціологічний та політологічний дискурси дедалі більше зосереджуються на обговоренні причин та сутності соціально-економічної нерівності, а також проблем, викликаних її зростанням внаслідок неоліберальних трансформацій у всьому світі.

Актуальність і важливість наукового дослідження цієї проблематики зумовлена зростанням нерівності, що дедалі більше впливає на поширення негативних трендів у життєустрої сучасного глобального суспільства, стає каталізатором відтворення багатьох гострих соціальних проблем, що виявляються в погіршенні добробуту людства і свідчать про явне нехтування принципами соціальної справедливості як в багатих, так і в бідних країнах.

Виходячи з цього, не можна не погодитися з висновком авторів відомої “Доповіді про нерівність у світі-2018”: “Економічна нерівність дуже поширена, багатогранна і, певною мірою, неминуча. Проте ми впевнені в тому, що в разі, якщо посилення нерівності не будуть належним чином відстежувати і для боротьби з нею не будуть вживати відповідних заходів, вона може призвести до найрізноманітніших політичних, економічних та соціальних катастроф” [Доклад, 2017: с. 4].

Глобальний вимір нерівності в час неолібералізму

Упродовж останніх десятиліть світовій спільноті вдалося досягти відчутного прогресу в розв’язанні деяких глобальних проблем, зокрема в скороченні кількості людей, що перебувають у стані крайньої бідності, тобто

Цитування: Буткалюк, В. (2020). Нерівність за умов економічної глобалізації: емпіричний соціологічний вимір. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 1, сс. 66–85.

живуть на 1,9 дол. США на день згідно з класифікацією Світового банку. Це дало багатьом людям надію, що подальше економічне зростання сприятиме пришвидшеному прогресу як у плані подолання бідності, так і в досягненні інших Цілей людського розвитку ООН.

На жаль, ці надії не виправдалися. Пов'язано це, першою чергою, з тим, що для розв'язання означених проблем важливим є не тільки і не стільки економічне зростання, а більш справедливий розподіл суспільних благ. У цьому контексті відомий дослідник проблем бідності Дж. Сибрук справедливо зазначає, що “створення багатства без його перерозподілу підсилює нерівність” [Сибрук, 2014: с. 100]. Отже, саме по собі економічне зростання не веде до розв'язання глобальних проблем людства, а навпаки, часто-густо загострює і пришвидшує їх, робить їх бустером соціальної незадоволеності й соціального напруження, що виникають в суспільстві через поглиблення нерівності.

Як довели результати низки досліджень останніх років, левова частка приросту суспільного багатства сьогодні осідає в кишенях найбагатших осіб, тоді як більшість населення планети і далі ледь зводить кінці з кінцями, а глобальні проблеми людства залишаються неподоланими.

В останній доповіді Credit Suisse за 2019 рік “Global wealth report” зазначається, що за рік світове багатство зросло на 9,1 трлн дол. США (або на 2,6%). При цьому зараз нижній за статками половині населення світу в сукупності належить менш як 1% світового багатства, тоді як найбагатші 10% володіють 82% всього багатства, а топ-1% належить майже половина усіх світових активів [Global wealth report, 2019: p. 14].

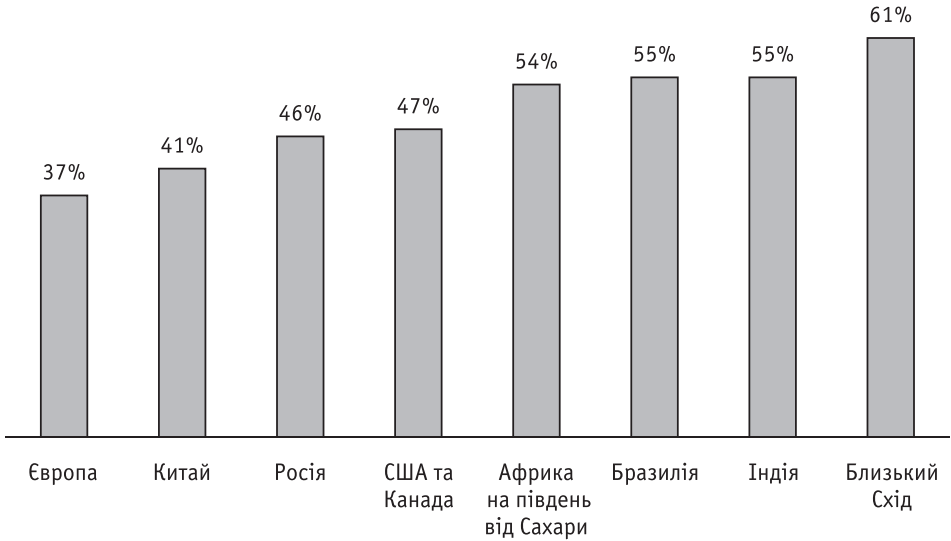
За даними, наведеними в Доповіді про нерівність-2018, на 1% осіб, що отримують найвищі доходи, припадає вдвічі більша частка світового зростання доходу після 1980 року, ніж на 50% найбідніших верств населення [Доклад, 2017: с. 9].

Дослідження свідчать не тільки про зростання нерівності, а й про концентрацію багатства в руках дедалі меншої кількості людей. Згідно з даними, оприлюдненими в доповіді Oxfam-2019 “Public good or private wealth?”, багатство світових мільярдерів лише за минулий рік збільшилося на 900 млрд дол., тобто зростало на 2,5 млрд дол. на день. За останні 10 років кількість мільярдерів збільшилася вдвічі, й зараз вони мають більше багатства, ніж будь-коли раніше. У період з 2017 по 2018 рік кожен два дні у світі ставало на одного мільярдера більше [Public good, 2019: p. 12].

Понад те, реалізація неоліберальних реформ у всьому світі призвела до того, що сьогодні найбагатші платять найнижчі за останні десятиліття податки. Експерти стверджують, що збільшення податків для 1% найбагатших людей на 0,5% могло б дати кошти, необхідні для забезпечення освіти для 262 млн неписьменних дітей або фінансування медицини для порятунку життя 3,3 млн людей [Public good, 2019: p. 13].

Нерівність у доходах сильно відрізняється у різних регіонах світу — її рівень є найнижчим у Європі й найвищим — на Близькому Сході. У 2016 році частка національного доходу, яка припадала на 10% осіб з найвищими доходами, становила 37% у Європі, 41% — у Китаї, 46% — у Росії, 47% — у США та Канаді й близько 55% — в Африці на південь від Сахари, у Бразилії

та Індії. На Близькому Сході було зафіксовано найвищий рівень нерівності, коли верхня дециль отримує 61% національного доходу (див. рис. 1).

Джерело: [Доклад, 2017: с. 5].

Рис. 1. Частка в національному доході 10% найбагатших у різних регіонах світу (2016)

Експерти фіксують зростання останніми десятиліттями нерівності за доходами практично в усіх регіонах світу, проте темпи зростання різняться. Після 1980 року цей різновид нерівності досить швидко зростав у Північній Америці, Китаї, Індії та Росії і помірно — в Європі [Доклад, 2017: с. 5].

Як зазначають експерти, тенденція зростання нерівності за доходами особливо помітна між Західною Європою та Сполученими Штатами Америки: рівні її в цих регіонах були приблизно однаковими у 1980 році, але сильно відрізняються сьогодні. Якщо у 1980-му частка верхнього за доходами 1% становила близько 10% в обох випадках, то до 2016 року в країнах Західної Європи вона зросла до 12%, тоді як у США — аж до 20%. Водночас у Сполучених Штатах Америки частка нижніх за рівнем доходів 50% населення скоротилася з більш як 20% 1980-го до 13% 2016 року [Доклад, 2017: с. 6].

Не викликає подиву зростання стурбованості людей таким станом справ, що фіксується багатьма опитуваннями громадської думки.

За результатами опитування Міжнародної Конфедерації профспілок (ITUC 2017 Global Poll), проблема зростання нерівності посідає перше місце у списку найбільш значущих проблем людства (опитування проведено в 17 країнах, $N = 15728$). Свою стурбованість цією проблемою висловили найбільше респондентів (74%). Занепокоєння тим, що люди втрачають роботу, висловили 73% опитаних. Проблема зміни клімату замикає трійку проблем, що найбільше турбують людей сьогодні [Global Poll, 2017: р. 17] (рис. 2).

Проблема зростання нерівності є вкрай чутливою для всіх країн, проте тут є деякі регіональні відмінності. Наприклад, у Південній Кореї стурбо-

ваність цією проблемою висловили 87% респондентів, у Бразилії — 82%, у Гватемалі — 80%, в Індії — 80%, у ПАР — 80%, в Японії — 79%, у Німеччині — 79%, у Франції — 78 % [Global Poll, 2017: p. 20].

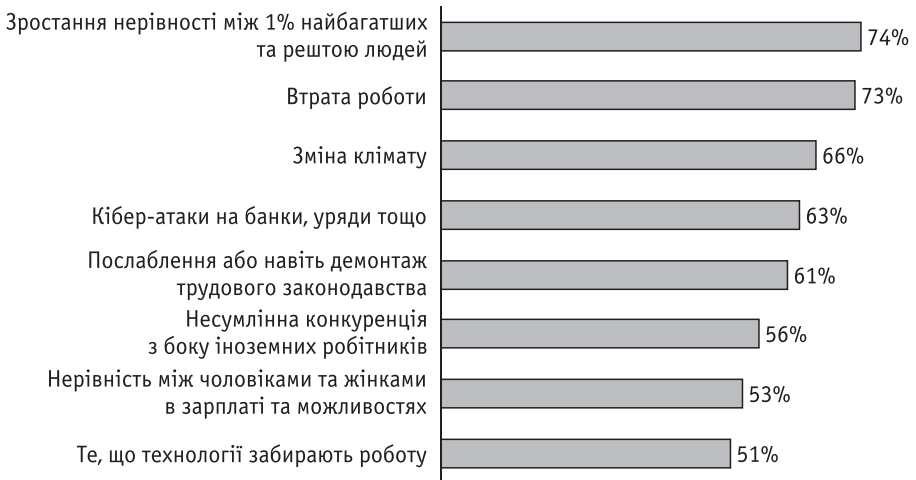

Рис. 2. Проблеми, що найбільше хвилюють людей (2017, N = 15728)

Гострою в сучасному світі є проблема *нерівності між чоловіками та жінками*. Стурбованість нею виказали 53% респондентів.

Незважаючи на деякі зрушення у справі підвищення матеріального добробуту, розширення можливостей у сфері зайнятості, реалізацію та імплементацію прав жінок у XX столітті, першою чергою внаслідок їхньої організованої боротьби за свої економічні та політичні права, жінки в усьому світі досі відчувають дискримінацію у багатьох аспектах життя. Цей висновок підтверджують статистичні дані та соціологічна інформація. Як наголошує Дж. Сибрук, “жінки — як і раніше найбідніші з бідних; серед тих, хто живе в абсолютній бідності, жінок — 70%. Жіноча праця становить дві третини всього робочого часу у світі, вони виробляють половину продуктів харчування у світі, але отримують лише 10% світових доходів і володіють 1% власності. На сьогодні у світі живе близько мільйона неписьменних дорослих; дві третини з них — жінки” [Сибрук, 2014: с. 30].

За останніми даними ООН, розрив в оплаті праці жінок і чоловіків становить 24% на користь останніх. Навіть виконуючи ту саму роботу, що й чоловіки, жінки отримують за неї меншу заробітну плату. Як правило, розрив в оплаті праці найбільший серед висококваліфікованих фахівців. При цьому, як наголошується в доповіді Всесвітнього економічного форуму (2016), останніми роками розрив в оплаті праці продовжував зростати на користь чоловіків. За підрахунками експертів, за нинішньої динаміки економічних показників знадобиться приблизно 170 років, аби зарплати жінок зрівнялися із зарплатами чоловіків [The Global Gender Gap Report, 2016].

У більшості регіонів світу жінки частіше працюють у царині незахищеної зайнятості, де заробітки непостійні, а захист трудових прав і соціальне забезпечення мінімальні або зовсім відсутні. Жінки непропорційно мало

представлені у вищому керівництві бізнесу, на них припадає лише 22% керівних посад вищої ланки, а в 32% підприємств взагалі немає вищих керівників-жінок [Труд, 2015: с. 12]. Через виконання непропорційно високої частки робіт по дому у трудящих жінок залишається менше часу, ніж у чоловіків, для іншої діяльності, зокрема для оплачуваної праці та освіти, а також відпочинку та дозвілля. У країнах з низьким рівнем людського розвитку чоловіки витрачають на спілкування та дозвілля майже на 30% більше часу, ніж жінки. У країнах з високим рівнем людського розвитку ця різниця становить 12% [Труд, 2015: с. 13].

Аналізуючи становище жінок у сучасному світі, експерти ООН відзначають: “У всіх державах Європи та Центральної Азії саме жінки сильніше страждають від наслідків бідності, гендерної дискримінації, стійких розривів в оплаті праці між жінками і чоловіками, експлуатації та обмежених можливостей кар’єрного зростання. Жінки ледве виживають на низькооплачуваних і незахищених робочих місцях, які не дають їм змоги забезпечувати себе та свої сім’ї на належному рівні. Обмежені економічні можливості жінок негативно впливають на все суспільство і обмежують економічний потенціал для всіх” [Расширение, 2019]. Експерти ООН вважають, що інвестиції в розширення економічних прав та можливостей жінок приведуть до більшої рівності, скорочення бідності та економічного розвитку.

Неоліберальні реформи, що спричинилися до зростання нерівності в усьому світі, знаменували собою не просто кінець егалітарних режимів, які існували в різних формах після Другої світової війни, а й, після руйнування СРСР і торжества капіталізму в його неоліберальній формі, — кінець усього повоєнного світового порядку. Зростання нерівності і, як наслідок, конфліктності та напруженості у світі, радикалізації та загострення політичної ситуації, — все це є, мабуть, однією з ключових особливостей сучасного неоліберального порядку.

За таких обставин вивчення громадської думки з питань соціальної нерівності, ролі держави в розподілі суспільних благ, а також соціальної справедливості становить вагомий науковий та практичний інтерес. Ми сконцентруємо увагу на аналізі ставлення до цих питань жителів США (привідної економіки світу), а також жителів нашої країни.

Нерівність у США: стан справ та ставлення населення

Як зазначалося, США належать до країн із найвищим рівнем економічної нерівності. За даними, викладеними в Доповіді про людський розвиток–2019, Індекс Джині (2010–2017) у США становив 41,5, що означає належність їх до країн з одним із найвищих рівнів нерівності у світі. Втрати в людському розвитку в результаті нерівності сягали 13,4% [Beyond income, 2019: p. 308].

Сьогодні проблема нерівності є досить болючою для США, про що можна судити хоча б зі збільшення кількості публікацій цієї тематики як у науковій літературі, так і в популярних тижневиках. Зокрема, відносно недавно відома американська газета “New York Times” опублікувала матеріал, присвячений нерівності в США з інформацією про те, що за останні десяти-

тиліття (1980–2014) зростання доходу нижніх 50% населення США було практично нульовим, натомість зростання доходу верхніх 1% становило майже 300% [A Bigger Economic Pie, 2016].

Економічний історик П. Ліндерт узагальнив велику кількість джерел, що пояснювали зростання нерівності в доходах у США. В результаті виявилося, що зростання зумовлене складним поєднанням економічних, політичних і соціально-демографічних чинників. До них належать ослаблення сили профспілок, технологічні зміни, що вимагають висококваліфікованих працівників, аутсорсинг робочих місць та імміграція. Крім того, на зростання нерівності вплинули зміни державної політики податків і доходів, а також зростання кількості неповних сімей. Аналогічні чинники були застосовані для пояснення тенденцій нерівності в інших промислово розвинених країнах ОЕСР з урахуванням мінливості відносної важливості чинників [Og-wang, 2008: p. 2].

Що стосується *нерівності багатства*, то її рівень перевищує нерівність за доходами. Багатство значно більш сконцентроване, ніж дохід: у 2017 році світові топ-10% (найбагатші 10% людей у США, Європі та Китаї) володіли понад 70% загального багатства, а верхньому 1% належало 33%, тоді як нижні за багатством 50% володіли менш як 2% власності [Beyond income, 2019: p. 131].

Що стосується США, то 2014 року 1% найзаможніших людей США володіли 39% суспільного багатства [Доклад, 2017: с. 13].

Такий різновид нерівності зростав у всьому світі після 1980 року, однак у США цей процес був дуже відчутним. У Міжнародній енциклопедії соціальних наук читаємо, що частка багатства у власності верхніх 5% за період з 1983 до 2004 року збільшилася з 56,1% до 58,9%, а частка верхніх 20% за означений період зросла з 81,3% до 84,7% (див. табл. 1).

Таблиця 1

Еволюція розподілу багатства та доходів у США (1983–2004)

Рік	Коефіцієнт Джині	Частка верхніх 5%	Частка верхніх 20%
1. Чисті активи (Net Worth)			
1983	0,799	56,1	81,3
1989	0,832	58,9	83,5
2004	0,829	58,9	84,7
2. Дохід			
1982	0,480	26,1	51,9
1988	0,521	30,0	55,6
2003	0,540	32,0	57,9

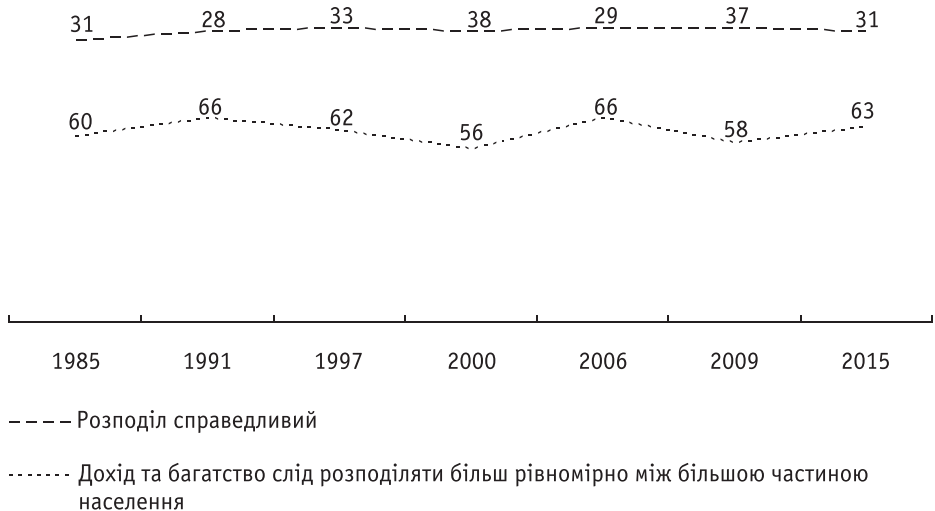
Джерело: [Wolff, 2008: p. 10].

Крім того, у країні залишається актуальною проблема расової нерівності та дискримінації за расовою ознакою. Було зафіксовано зростання нерівності багатства між білими сім'ями і сім'ями темношкірих та латиноамериканськими сім'ями. Цей різновид нерівності почав зростати ще до

кризи 2008 року, однак криза її ще більше посилила. Зокрема, якщо у 1984 році темношкіра сім'я була в середньому біднішою, ніж біла сім'я, у 12 разів (латиноамериканська — у 8 разів), то 2009 року — у 19 разів (латиноамериканська — у 15) [Дорлінг, 2014: с. 137].

У 2016 році середня темношкіра сім'я володіла лише 2% багатства середньої білої сім'ї (що оцінювалось у 3,5 тис. дол. США проти 147 тис. дол. США середньої білої сім'ї). А середня родина латиноамериканців — 4%. Інакше кажучи, середня біла сім'я володіла багатством, яке в 42 рази перевищувало багатство темношкірої та в 22 рази — латиноамериканської сім'ї [The Racial Wealth Divide, 2019].

Серед жителів США домінує думка про несправедливість чинної системи розподілу благ, а також про те, що гроші та багатство в країні слід розподіляти більш рівномірно серед більшої частини населення. Такої позиції, за даними соціологічного опитування 2015 року, дотримуються 63% громадян США. Водночас справедливою чинну систему розподілу вважають в два рази менше опитаних — 31% (див. рис. 3).

Джерело: [Newport, 2015].

Рис. 3. Ставлення жителів США до чинного в країні розподілу доходу та багатства

Упродовж тривалого часу таке ставлення жителів США до системи розподілу є майже незмінним (вперше опитування було проведено у 1985 році). Деяке підвищення справедливості розподільчої системи в очах американців було зафіксовано у 2000 (коли 38% опитаних назвали її справедливою) та 2009 роках (коли так вважали 37% респондентів).

Цікаво, що в дослідженні (опитування 9–12 квітня 2015 року) виявився зв'язок оцінки справедливості/несправедливості розподільчої системи із політичними поглядами та рівнем доходу респондентів. Наприклад, розподіл благ назвали справедливим 56% республіканців і лише 12% демократів. А з нижньої за доходами групи респондентів (менш як 30 тис. дол. США на рік) лише 20% вважали розподіл справедливим, тоді як 74% з цієї групи висловилися про доцільність ширшого та рівномірнішого розподілу.

Варте уваги й те, що серед найбагатшої групи респондентів (понад 75 тис. дол. США на рік) справедливим чинний розподіл назвали 41% респондентів, однак при цьому 54% цієї групи дотримувалися думки щодо необхідності переходу до системи більш рівномірного розподілу (див. табл. 2).

Таблиця 2

**Ставлення до системи розподілу респондентів з різним рівнем доходу
(квітень, 2015, %)**

<i>Як Ви вважаєте — розподіл доходу та багатства в нашій країні є справедливим чи дохід та багатство мають розподілятися більш рівномірно серед більшої частини населення країни?</i>	<i>Розподіл справедливий</i>	<i>Дохід та багатство мають розподілятися більш рівномірно серед більшої частини населення країни</i>	<i>Важко відповісти</i>
Менш як 30 тис. дол. США на рік	20	74	5
30–74 тис. дол. США на рік	31	62	6
Понад 75 тис. дол. США на рік	41	54	5

Після закінчення великої рецесії 2008–2009 років “Roper research organization” і журнал “Fortune” запитали американців про збільшення податків з багатих як метод розподілу багатства і з’ясували, що третина жителів (35%) погодилися з тим, що держава повинна це робити. Соціологічна служба Gallup ставила таке саме запитання у 1998 році (тоді рівень підтримки такого рішення становив 45%). За час дослідження (до 2015 року) ця цифра змінювалася і 2015 року досягла свого максимуму (52%).

У тому ж дослідженні було виявлено залежність між ставленням до такого способу перерозподілу багатства і партійністю, ідеологічною позицією, віком, доходом громадян. Його підтримали 75% демократів і лише 29% республіканців, 76% лібералів, 32% консерваторів, 59% молоді і 47% старшої вікової когорти (55+), 61% людей з групи з найнижчим доходом і 42% респондентів із найбільш забезпеченої групи (див. табл. 3).

Недавнє опитування соціологічної служби Gallup (2019) показало, що сьогодні американці очікують більшого від уряду й хочуть бачити уряд із більшими повноваженнями, ніж 2010 року. Зокрема, на 11% збільшилася частка жителів США, котрі вважають, що уряд повинен робити більше для розв’язання проблем країни (так вважають 47%), зросла частка тих, хто вважає необхідним вжиття урядом активних заходів для покращення життя людей (42%).

За означений період збільшилася частка жителів США, які виступають за необхідність посилення регулювання бізнесу з боку держави. Так, сьогодні 53% американців (проти 45% 2010 року) погоджуються із твердженням, що бізнес здатен шкодити суспільству, якщо його не регулюватиме держава.

Зафіксовано зростання частки американців, котрі вважають зменшення розриву між багатими й бідними сферою відповідальності уряду (з 34% до 42%) [Saad, 2019].

Таблиця 3

Розподіл думок жителів США щодо ролі держави в розподілі багатства (2015, %)

<i>Як Ви вважаєте, наш уряд повинен/не повинен вводити більш високі податки для багатих із метою перерозподілу багатства?</i>	<i>Уряд повинен перерозподіляти багатство шляхом підвищення податків для багатих</i>	<i>Ні, не повинен</i>	<i>Важко відповісти</i>
За вибіркою загалом	52	45	2
<i>За партійністю</i>			
Демократи	75	23	2
Незалежні	50	47	3
Республіканці	29	70	1
<i>За ідеологічною позицією</i>			
Консерватори	32	66	3
Помірні	56	42	2
Ліберали	76	23	1
<i>За віком</i>			
18–34	59	38	3
35–54	52	46	1
55+	47	50	2
<i>За доходом</i>			
Менш як 30 тис. дол. США на рік	61	35	4
30–74 тис. дол. США на рік	55	44	1
Понад 75 тис. дол. США на рік	42	57	1

Джерело: [Newport, 2015].

Можливо, наявні в сучасному американському суспільстві проблеми спонукатимуть людей до перегляду свого ставлення не тільки до ролі держави в капіталістичній економіці, а й до самого капіталізму як системи. Як показують соціологічні опитування, дедалі більша частка молоді розчаровується в капіталізмі, тоді як соціалізм набуває дедалі привабливішого іміджу в очах молодого покоління США.

Що стосується населення в цілому, то позитивно соціалізм сприймають 39%. Суттєвих відмінностей порівняно із 2010 роком у наведених оцінках не виявилось (тоді так вважали 36% респондентів). Однак є суттєві відмінності серед різних вікових груп опитаних. Соціологічною службою Gallup 2018 року було зафіксовано тенденцію до вирівнювання числа прихильників капіталізму та соціалізму серед молоді.

У результаті нового дослідження службою Gallup (1–13 жовтня 2019 року) було виявлено, що 49% молодих дорослих американців (18–39 років) позитивно сприймають соціалізм. Приблизно така ж частка респондентів

цієї вікової когорти виказала своє позитивне ставлення до капіталізму (51%). Таке вирівнювання стало наслідком, першою чергою, зменшення кількості молодих респондентів, котрі позитивно ставляться до капіталізму (частка їх знизилася з 66% у 2010 році до 51% у 2019-му) [Saad, 2019]¹.

Отже, у США, де зафіксовано один із найвищих рівнів нерівності, існує досить потужний запит на перехід до більш егалітарної моделі життє-устрою суспільства. Він досить чіткий в усіх проаналізованих групах, однак найбільш виразний серед молоді, найбільніших верств населення, прихильників демократичної партії та лібералів.

Соціологічний вимір нерівності в Україні

Ринкова трансформація економіки України в рамках Вашингтонського консенсусу не виправдала сподівань, які покладали на неї чимало експертів. Розроблена МВФ для країн, що розвиваються, вона ґрунтувалася на нео-ліберальних постулатах і передбачала максимальне сприяння країнам “ядра” в максимізації прибутків на периферії світового господарства за умов глобального капіталізму. Реалізація імперативних вимог МВФ в поєднанні з прагненням національної олігархії до збагачення призвела в Україні до побудови “капіталізму для своїх”, негативної деіндустріалізації та депривації населення. В результаті розпочалися зміни структури зайнятості, “вимивання” хороших робочих місць, зростання безробіття, витіснення трудящих до лав “прекаріату”, деградація соціальної сфери. Це вилилося у зростання соціально-економічної нерівності, викликане скороченням трудових доходів та інших виплат, а також обмеженням доступу до соціальних послуг для великої частки населення країни. Комодифікація соціальної сфери (першою чергою, медичної та освітньої), скорочення її підтримки з боку держави та деградація інфраструктури значно погіршили можливості доступу до неї широких верств, особливо соціально уразливих груп.

Згідно з даними Доповіді про людський розвиток-2019, Індекс Джині для України (2010–2017) дорівнює 25,0, що ставить нашу країну в перелік найбільш “рівних” країн світу. Для порівняння: в Норвегії, що є лідером рейтингу людського розвитку, цей коефіцієнт становить 27,5, у Швейцарії — 32,3, в Ірландії — 31,8, у Німеччині — 31,7, у Швеції — 29,2 [Beyond income, 2019: р. 308–309].

Такі результати, отримані на підставі даних національних статистичних агентств, потребують коригування й уточнення. Адже, на думку багатьох експертів, нерівність в Україні є суттєво вищою.

У результаті реалізації неоліберальних реформ в Україні відбулася суттєва поляризація в царині праці, а також знизився рівень заробітної плати великої частки трудящих.

Директор Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України Е. Лібанова говорить про те, що в Україні доходи 10% най-

¹ Під час опитування респондентів запитували про їхнє сприйняття шести різних економічних категорій (капіталізм, соціалізм, вільне підприємництво, великий бізнес, малий бізнес, підприємці).

багатших людей у 13 разів перевищують доходи нижньої за доходом половини населення країни, а для столиці — міста Києва — цей показник дорівнює 21,5 раза. Для порівняння: у скандинавських країнах доходи найбільш заможних 10% населення перевищують доходи найбіднішої половини — у 3 рази, у Сполучених Штатах — у 7 разів. “Якщо ж розглядати співвідношення середніх заробітків (підкреслюю — легальних) 1% найбагатших людей до середніх заробітків найбідніших 50%, то у Скандинавії перевищення становить 7 разів; у Європі — майже 12; у США — 24; в Україні — майже 45; у Києві — понад 95 (!) разів”, — пише Е. Лібанова [Лібанова, 2017: с. 23].

У Національній Доповіді “Цілі сталого розвитку: Україна” (2017) відзначається, що середня зарплата верхніх 10% в 159 разів перевищує середню зарплату нижньої децильної групи. Гендерний розрив у оплаті праці в Україні перевищує 25% [Національна доповідь, 2017: с. 80].

Аналізуючи проблему соціальної нерівності в Україні, Л. Черенько відзначила, що “сучасне українське суспільство ділиться на 2 групи: 95% населення плавно розподілені за рівнем доходів і споживання, з незначними розривами, а решта 5% мають якісно інший рівень споживання, кардинально відмінний від середніх стандартів” [Черенько, 2013].

У цьому контексті можна відзначити, що Україна стрімко наближається до стану так званого суспільства двоярусного типу: де абсолютну більшість жителів можна віднести до категорії бідних, тоді як незначна його частина (до 5%) дуже сильно перевершує решту за рівнем доходів та багатства. Україна фактично являє собою країну, де відсутній середній клас — основа стабільності та ключова умова сталого зростання економіки та розвитку суспільства.

Зазначені процеси не можуть не викликати критичного ставлення з боку населення, про що свідчать соціологічні дослідження.

Згідно з даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (2019, $N = 1800$), кожен 5-й дорослий житель України (21%) вважає сучасне українське суспільство абсолютно несправедливим, ставлячи йому найнижчий з можливих балів (за 5-бальною “шкалою справедливості”). Частка ж респондентів, котрі оцінили сучасне суспільство як “дуже справедливе”, становить лишень 1%. Найбільша група респондентів (37%) оцінила стан суспільства середнім балом. Справедливим (сумарна частка респондентів, які поставили бали 4 та 5) наше суспільство вважає кожен 10-й дорослий житель країни (11%). Натомість протилежної думки (1 та 2 бали) дотримуються уп'ятеро більше респондентів (52%).

У результаті аналізу було виявлено зв'язок між оцінюванням справедливості сучасної системи та віком, регіоном проживання, розміром доходу респондентів.

Респонденти всіх вікових груп досить критично оцінюють сучасне суспільство, у своїй більшості вважаючи його несправедливим. Однак критичність оцінки зростає з віком респондентів — чим старші респонденти, тим більше схильні вони вважати суспільство несправедливим. Якщо серед молоді таких 44%, то серед людей середнього віку — 52%, а серед респондентів найстаршої вікової групи — 55%.

Таблиця 4

Справедливість суспільства в оцінках громадян України (2019)

<i>Наскільки суспільство, в якому Ви живете, можна назвати справедливим?</i>	<i>% населення в цілому (N = 1800)</i>
1 (зовсім несправедливе)	21
2	31
3	37
4	10
5 (дуже справедливе)	1

Також виявлено регіональну залежність в оцінках справедливості українського суспільства. Зокрема, на Заході люди ставляться до нього менш критично (несправедливим його визнали 45% респондентів цього регіону), водночас у Центрі такої думки дотримуються 52%, на Сході — 53%, а на Півдні — 64% опитаних (див. табл. 5).

Таблиця 5

Оцінювання справедливості українського суспільства різними групами респондентів (2019, N = 1800, %)

<i>Групи населення</i>	<i>Несправедливе</i>	<i>Наскільки несправедливе, настільки й справедливе</i>	<i>Справедливе</i>
<i>Вікові групи</i>			
Молодь (18–29 років)	44	41	15
Середній вік (30–55 років)	52	38	10
Старший вік (56+)	55	36	9
<i>За регіоном проживання</i>			
Захід	45	43	12
Центр	52	36	12
Південь	64	28	8
Схід	53	38	9
<i>За рівнем освіти</i>			
Початкова, середня	60	32	8
Середня спеціальна	55	34	11
Неповна вища та вища освіта	45	43	12
<i>За рівнем середньомісячного доходу</i>			
До 1 прожиткового мінімуму (ПМ)	69	23	8
Від 1 до 2 ПМ	58	34	8
Від 2 до 3 ПМ	49	39	12
Від 3 до 5 ПМ	44	41	15
Від 5 до 10 ПМ	35	54	11
Більш як 10 ПМ	23	58	19

Оцінка справедливості сучасного суспільства, як виявилось, суттєво залежить від розміру середньомісячного доходу респондентів. Так, частка тих, хто вважає українське суспільство несправедливим, суттєво вища серед респондентів, середньоподушний місячний дохід сім'ї котрих не перевищує одного прожиткового мінімуму (69%). (Розмір прожиткового мінімуму на час опитування становив 1936 грн.) Для порівняння: таку ж оцінку дає втричі менша частка опитаних (23%) з числа респондентів із найвищим доходом (більш як 10 прожиткових мінімумів).

Досить чітко виявлено зв'язок оцінки справедливості суспільства із рівнем освіти респондентів, — чим нижчий рівень освіти, тим більш негативне бачення стану суспільства в сенсі його справедливості. Серед респондентів із найвищим освітнім рівнем частка тих, хто вважає суспільство несправедливим, дорівнює 45%, серед респондентів із середньою спеціальною освітою — 55%, а серед респондентів із початковою та середньою освітою — 60%.

Більшість дорослого населення України (71%) вважає, що економічна система в нашій країні працює в інтересах багатих верств, а не більшості населення. Досить велика частка опитаних (майже кожен п'ятий респондент, тобто 18%) не змогли дати відповідь на запитання (див. табл. 6, 7).

Таблиця 6

Оцінка населенням України спрямованості роботи економічної системи (2019, N = 1800)

<i>Як Ви вважаєте, економічна система в нашій країні діє тільки в інтересах багатих чи в інтересах більшості населення України?</i>	%
Тільки в інтересах багатих	71
В інтересах більшості населення	11
Не знаю	18

Таблиця 7

Оцінка населенням справедливості різниці в доходах, багатстві та формуванні зарплати в Україні (2019, N = 1800, %)

<i>Наскільки справедливими сьогодні в Україні є...?</i>	Справедлива	Несправедлива	Важко відповісти
Різниця в доходах населення	8	89	3
Розподіл багатства (нерухомість, фінансові накопичення, товари тривалого вжитку тощо)	7	87	6
Система формування заробітної плати найманих працівників	10	83	7

Наявну в Україні нерівність доходів назвали несправедливою 89% громадян, розподіл багатства — 87%, систему формування заробітної плати найманих працівників вважають несправедливою приблизно стільки ж респондентів (83%).

При цьому найнегативнішу оцінку (“зовсім несправедлива”), схарактеризовуючи різницю в доходах населення, поставила найбільша частка опитаних — 60%. Натомість альтернативну оцінку — “цілком справедлива” — лише 2%. Сумарна частка респондентів, котрі обрали варіанти відповіді “цілком справедлива” та “радіше справедлива”, становить лише 8% з числа тих, хто відповів на вказане запитання.

Оскільки причини соціально-економічної нерівності зосереджені у трудовій сфері, на нашу думку, слід звернути особливу увагу на результати опитувань найманих працівників. З цією метою було виокремлено групу найманих працівників, однак суттєвих розбіжностей в оцінках справедливості українського суспільства з боку населення в цілому та групи найманих працівників не було виявлено.

Соціологічні дослідження свідчать, що люди більш комфортно почуваються в егалітарних суспільствах, без значного соціального розшарування на бідних та багатих. Переважна більшість дорослих громадян України особисто для себе вважають важливим відсутність значного соціального розшарування в суспільстві та наявність рівних для всіх можливостей для реалізації свого потенціалу (див. табл. 8).

Таблиця 8

**Важливість відсутності значного соціального розшарування
(багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства) для жителів України
(2002–2018, %)**

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас відсутності значного соціального розшарування</i>	2002	2009	2012	2014	2016	2018
Зовсім не важливо	5	6	1	2	1	2
Радше не важливо	7	11	5	4	6	5
Важко сказати, важливо чи ні	31	26	25	20	16	15
Радше важливо	31	32	39	34	39	41
Дуже важливо	26	25	30	40	38	37

За період з 2002 по 2018-й (останній рік, коли в моніторингу застосовано таке запитання) зафіксовано зростання частки респондентів, котрі вказали на важливість для них особисто проблеми соціальної рівності. Якщо у 2002 році таких було 57% (31% респондентів обрали варіант відповіді “радіше важливо” та 26% — “дуже важливо”), то у 2018-му частка таких респондентів досить відчутно збільшилася і становила 78% (41% з яких обрали варіант відповіді “радіше важливо” та 37% — “дуже важливо”).

Також більшість опитаних жителів України вказали на важливість для них особисто наявності в суспільстві рівних можливостей для всіх (див. табл. 9). Частка таких була достатньо великою впродовж усього періоду соціологічних спостережень: 84% — у 2002-му; 82% — у 2018-му.

Таблиця 9

**Ступінь важливості створення в суспільстві рівних можливостей
для всіх (2002–2018, %)**

<i>Оцініть ступінь важливості особисто для Вас створення в суспільстві рівних можливостей для всіх</i>	2002	2009	2012	2014	2016	2018
Зовсім не важливо	2	1	1	1	1	2
Радше не важливо	2	3	3	2	2	4
Важко сказати, важливо чи ні	12	12	18	15	9	12
Радше важливо	32	39	44	35	43	39
Дуже важливо	52	45	34	47	45	43

Зростання доходів найбагатших на тлі зубожіння мільйонів українців, що стало результатом реалізації неоліберальних реформ в Україні, призводить до зниження рівня довіри громадян до ключових соціальних інститутів суспільства, ставить під загрозу можливість позитивних змін та ефективність тих чи інших реформ, сприяє падінню задоволеності життям населення.

Зниження соціальної мобільності, що також є результатом нерівності, сильно погіршує чи навіть блокує для більшості людей можливості реалізації свого потенціалу, призводить до зростання депресивності й агресії в суспільстві. У суспільствах з великою нерівністю процвітає корупція, пронижуючи їх наскрізь, що неминуче призводить до деградації та занепаду.

На існування зазначених проблем та тенденцій вказують результати ще одного всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного в нашій країні соціологічною компанією “Research & Branding Group” 1–10 серпня 2017 року [Факторы успешности, 2017]. Так, коли респондентам запропонували назвати найважливіші чинники, що сприяють успіху в сучасній Україні, найчастіше згадуваними виявилися варіанти, які свідчать про глибоко вкорінену корумпованість українського суспільства. Зокрема, зі значним розривом лідував варіант відповіді “гроші, матеріальні або інші цінності”, на який вказали 54% респондентів, друге місце посів варіант “влада або доступ до неї” (38%), третє місце — “соціальне становище сім’ї / впливові батьки-друзі-родичі” (32%) (див. табл. 10).

Неоліберальні реформи, розроблені для країн третього світу й реалізовані майже 30 років у нашій країні під егідою західних експертів та таких міжнародних організацій, як МВФ та СБ, призвели до деградації вітчизняної промисловості, сильної боргової залежності вітчизняної економіки від зовнішніх кредиторів, масової бідності та сильної поляризації населення. На нашу думку, нерівність та сприйняття більшістю населення чинної системи розподілу та суспільства в цілому як несправедливих несе в собі загрози відособленості та конфліктів, призводить до зростання політичної й соціальної напруженості в суспільстві. Утворювані внаслідок цього великі ризики та системна уразливість, на думку дослідників, перешкоджають еко-

номічному зростанню та зниженню рівня бідності, а також блокують соціальну мобільність. Відсутність можливості доступу до якісних робочих місць (передусім для молоді), бідність, нерівність та несправедливість наявної соціально-економічної системи є каталізаторами радикалізації суспільства, зростання популярності крайніх правих рухів та політичних течій. Усе це ставить під загрозу майбутній розвиток країни та свідчить про необхідність перегляду чинної системи життєустрою суспільства.

Таблиця 10

Чинники успіху очима населення України (2017, N = 1800)

<i>Що з переліченого дозволяє сьогодні домогтися успіху в Україні?</i>	<i>%</i>
Гроші, матеріальні та інші цінності	54
Влада та доступ до неї	38
Соціальне становище сім'ї / впливові батьки-друзі-родичі	32
Власні знання, досвід та наполеглива праця	29
Особисті якості людей (привабливість, розум, сила та ін.)	20
Особисті досягнення в освіті та професійній діяльності	18
Авторитет, який визначається службовим становищем	10
Політичні погляди, близькі до провладних	8
Немає такого	2
Важко відповісти	5

Примітка: респонденти могли обрати кілька варіантів відповідей.

Післямова

Аналіз літератури, статистичної та соціологічної інформації з питань соціальної нерівності свідчить про загострення проблеми економічної нерівності, а також зростання незадоволеності населення таким станом речей у всьому світі. Відсутність перспектив підвищення добробуту для більшості населення на тлі підвищення статків найбагатших та зростання концентрації багатства будуть, цілком імовірно, призводити до ще більшого невдоволення мас і можуть стати причинами багатьох соціальних потрясінь.

Як зазначає соціолог О. Вікторов, “сучасна капіталістична система та її “авангард” — західноєвропейська модель суспільного розвитку — вичерпали основоположні ідеї капіталізму про вільний і творчий розвиток людини, протиставивши благополуччю меншості неблагополуччя більшості, що призвело до загострення проблеми соціальної нерівності та наростання соціальних катаклізмів у світі” [Вікторов, 2015: с. 218]. З метою подальшого зростання і розвитку суспільств світу необхідно здійснити перехід до такої соціально-економічної системи, в рамках якої уможливиться забезпечення більш рівних умов життя для більшості членів суспільства. Саме більша рівність, на наш погляд, здатна вивільнити соціальну енергію, необхідну для інноваційного розвитку людства, що має супроводжуватися, поряд з іншим, підвищенням якості життя людей. У книзі “Рівність” Д. Дорлінг справедливо зазначає: “Рівність важлива, тому що люди — це істоти, що процвітають в

суспільствах, в яких з нами поводяться як з рівними, а не ділять на сорти залежно від розумових, соціальних або будь-яких інших здатностей. Ми найкраще працюємо, поведимося, граємо і думаємо, коли не вважаємо, що дехто з нас набагато кращий, більш здібний і заслуговує більшого, ніж решта. Найгірше ми працюємо, найогидніше поведимося, найсильніше напружуємося і виявляємо найменше уяви, коли живемо під гнітом найсильнішої нерівності...” [Дорлинг, 2014: с. 12].

У цьому контексті вочевиднюється, що сьогодні аналіз стану та динаміки соціально-економічної нерівності, вивчення соціальних наслідків її зростання, а також наукове розроблення й реалізація шляхів переходу до більш егалітарних моделей суспільного розвитку набувають дедалі більшої актуальності.

Джерела

Викторов, А. (2015). *Введение в социологию неравенства*. Москва: “Канон +” РООИ “Реабилитация”.

Дорлинг, Д. (2014). *Равенство*. Москва: Книжный Клуб Книговек.

Лібанова, Е. М. (2017). Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. *Вісник НАН України*, 5.

Національна доповідь “Цілі Сталого Розвитку: Україна”. (2017). Отримано з http://www.idss.org.ua/monografii/2017_SDGs_NationalReport.pdf.

Расширение экономических прав и возможностей. Центральная Европа и Азия. (2019). ООН. Получено из <http://esa.unwomen.org/ru/what-we-do/economic-empowerment>.

Сибрук, Дж. (2014). *Мировая бедность*. Москва: Книжный Клуб Книговек.

Труд во имя человеческого развития. (2015). *Доклад о человеческом развитии ПРООН*.

Факторы успешности в современной Украине. (2017). Получено из <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9191/>.

Черенько, Л. (2013). Специфіка формування та прояву нерівності в Україні. *Демографія та соціальна економіка*, 2(20). Отримано з <http://dse.org.ua/archive/20/6.pdf>.

A Bigger Economic Pie, but a Smaller Slice for Half of the U. S. (2016). Retrieved from <https://www.nytimes.com/2016/12/06/business/economy/a-bigger-economic-pie-but-a-smaller-slice-for-half-of-the-us.html?smid=tw-nytimesbusiness&smtyp=cur>.

Alvaredo, F. , Chancel, L. , Piketty, T. , Saez, E. , Zucman, G. (2017). *Доклад о неравенстве в мире 2018. Лаборатория неравенства в мире. Основные положения*. Получено из <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>.

Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. (2019). *United Nations Development Programme*.

Global wealth report. (2019). Credit Suisse Research Institute.

Global, P. (2017). *International Trade Union Confederation*. Kantar Public, ITUC.

Libanova, E. M. (2017). Excessive socially unacceptable inequality: a major challenge for Ukrainian society. *Visnyk NAS of Ukraine*, 5.

Newport, F. (2015). *Americans Continue to Say U. S. wealth distribution Is Unfair*. Retrieved from <http://news.gallup.com/poll/182987/americans-continue-say-wealth-distribution-unfair.aspx>.

Ogwang, T. (2008). *Inequality, Income. International encyclopedia of the social sciences*. Vol. 4. *Inequality*, 2nd ed. The Gale Group: Thomson, Star Logo and Macmillan Reference USA.

Public good or private wealth? (2019). OXFAM briefing paper.

Saad, L. (2019). Socialism as Popular as Capitalism Among Young Adults in U. S. *Gallup. November 25*. Retrieved from https://news.gallup.com/poll/268766/socialism-popular-capitalism-among-young-adults.aspx?utm_source=alert&utm_medium=email&utm_content=morelink&utm_campaign=syndication.

Saad, L. (2019). U. S. Support for More Government Inches Up, but Not for Socialism. *Gallup. November 18*. Retrieved from <https://news.gallup.com/poll/268295/support-government-inches-not-socialism.aspx>.

The Global Gender Gap Report. (2016). *World Economic Forum*. Retrieved from <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/>.

The Racial Wealth Divide. Racial Economic Inequality. (2019). Retrieved from <https://inequality.org/facts/racial-inequality/>.

Wolff, E. (2008). *Inequality, Wealth. International encyclopedia of the social sciences. Vol. 4*, 2nd ed. The Gale Group: Thomson, Star Logo and Macmillan Reference USA.

Отримано 04. 02. 2020

References

A Bigger Economic Pie, but a Smaller Slice for Half of the U. S. (2016). Retrieved from <https://www.nytimes.com/2016/12/06/business/economy/a-bigger-economic-pie-but-a-smaller-slice-for-half-of-the-us.html?smid=tw-nytimesbusiness&smtyp=cur>.

Alvaredo, F. , Chancel, L. , Piketty, T. , Saez, E. , Zucman, G. (2017). *World Inequality Report 2018. Executive Summary*. Laboratory of inequality in the world. Retrieved from <http://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>.

Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. (2019). *United Nations Development Programme*.

Cherenko, L. (2013). The specifics of the form that I show will be uneven in Ukraine. *Demography and social economy*, 2(20). Retrieved from <http://dse.org.ua/archiv/20/6.pdf>.

Dorling, D. (2014). *Equality*. Moskva: Knigovok Book Club.

Economic empowerment. Central Europe and Asia. UN. (2019). Retrieved from <http://eca.unwomen.org/en/what-we-do/economic-empowerment>.

Global wealth report. (2019). Credit Suisse Research Institute.

Global, P. (2017). *International Trade Union Confederation*. Kantar Public, ITUC.

Labor for Human Development. (2015). *UNDP Human Development Report*.

National Report "Sustainable Development Goals: Ukraine". (2017). Retrieved from http://www.idss.org.ua/monografii/2017_SDGs_NationalReport.pdf.

Newport, F. (2015). *Americans Continue to Say U. S. wealth distribution Is Unfair*. Retrieved from <http://news.gallup.com/poll/182987/americans-continue-say-wealth-distribution-unfair.aspx>.

Ogwan, T. (2008). *Inequality, Income. International encyclopedia of the social sciences. Vol. 4. Inequality*, 2nd ed. The Gale Group: Thomson, Star Logo and Macmillan Reference USA.

Public good or private wealth? (2019). *OXFAM breafing paper*.

Saad, L. (2019). Socialism as Popular as Capitalism Among Young Adults in U. S. *Gallup. November 25*. Retrieved from https://news.gallup.com/poll/268766/socialism-popular-capitalism-among-young-adults.aspx?utm_source=alert&utm_medium=email&utm_content=morelink&utm_campaign=syndication.

Saad, L. (2019). U. S. Support for More Government Inches Up, but Not for Socialism. *Gallup. November 18*. Retrieved from <https://news.gallup.com/poll/268295/support-government-inches-not-socialism.aspx>.

Seabrook, J. (2014). *World poverty*. Moskva: Knigovok Book Club.

Success factors in modern Ukraine. (2017). Retrieved from <http://rb.com.ua/eng/projects/omnibus/9191/>.

The Global Gender Gap Report. (2016). *World Economic Forum*. Retrieved from <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/>.

The Racial Wealth Divide. Racial Economic Inequality. (2019). Retrieved from <https://inequality.org/facts/racial-inequality/>.

Viktorov, A. (2015). *Introduction to the Sociology of Inequality*. Moskva: "Canon + " ROOI "Rehabilitation".

Wolff, E. (2008). *Inequality, Wealth. International encyclopedia of the social sciences*. Vol. 4, 2nd ed. The Gale Group: Thomson, Star Logo and Macmillan Reference USA.

Received 04.02.2020

ВИТАЛІНА БУТКАЛЮК

Нерівність за умов економічної глобалізації: емпіричний соціологічний вимір

Статтю присвячено дослідженню стану та динаміки соціально-економічної нерівності в сучасному світі за умов економічної глобалізації.

На підставі аналізу іноземної та вітчизняної літератури, великого масиву статистичної та соціологічної інформації автор доводить, що здійснення неоліберальних реформ стало ключовим чинником зростання нерівності як на глобальному рівні, так і всередині країн, незважаючи на рівень їхнього розвитку.

Автор приділяє особливу увагу дослідженню громадської думки у США та Україні стосовно соціальної нерівності, соціальної справедливості та розподілу суспільних благ. Показано, що і в найрозвиненішій капіталістичній країні — США, так і в "перехідній" пострадянській Україні більшість населення критично оцінює чинні системи розподілу суспільних благ і виступає за перехід до більш егалітарних моделей суспільного розвитку.

Ключові слова: соціально-економічна нерівність, соціальна справедливість, неолібералізм, економічна глобалізація

ВИТАЛИНА БУТКАЛЮК

Неравенство в условиях экономической глобализации: эмпирическое социологическое измерение

Статья посвящена исследованию состояния и динамики социально-экономического неравенства в современном мире в условиях экономической глобализации.

На основе анализа иностранной и отечественной литературы, большого массива статистической и социологической информации автор доказывает, что осуществление неоллиберальных реформ стало ключевым фактором роста неравенства как на глобальном уровне, так и внутри стран, несмотря на уровень их развития.

Автор уделяет особое внимание исследованию общественного мнения в США и Украине по вопросам социального неравенства, социальной справедливости и распределения общественных благ. Показано, что как в наиболее развитой капиталистической стране — США, так и в "переходной" постсоветской Украине большинство населения критически оценивают существующие системы распределения общественных благ и выступают за переход к более эгалитарным моделям общественного развития.

Ключевые слова: социально-экономическое неравенство, социальная справедливость, неолиберализм, экономическая глобализация

VITALINA BUTKALIUK

Inequality in the context of economic globalization: the empirical sociological dimension

The article is devoted to the study of the state and dynamics of socio-economic inequality in the modern world in the context of economic globalization. Based on the analysis of foreign and domestic literature, as well as large statistical and sociological information, the author argues that the implementation of neoliberal reforms has become a key factor in increasing inequality both globally and within individual countries, regardless of their level of development. The author pays special attention to public opinion research in the US and Ukraine on social inequality, social justice and the distribution of public goods. By showing that in both the most developed capitalist country, the United States, and in the "transitional" post-Soviet Ukraine, the majority of the population critically evaluates existing systems of distribution of public goods and advocates the transition to more egalitarian models of social development. In the United States, the most critical to the system of distribution of public goods in the country are such groups as the youth, the poorest segment of the people, the sympathizers of the Democratic Party and the liberals. With regard to Ukrainians, was found the connection between assessing the fairness of the current system and age, education, region of residence, and the level of respondents' income. Most critically, it is estimated by the elderly, the respondents with the lowest levels of education, the residents of the South of country and the people with the lowest income. The rise of inequality and, as a consequence, the conflict and tensions in the world, the radicalization and aggravation of the political situation are the key features of the modern neoliberal order. The inability to increase wealth for the majority of the population amid growing wealth of the richest and increasing concentration of wealth may lead to increased discontent among the masses and cause many social upheavals. The inability to increase wealth for the majority of the population amid growing wealth of the richest and increasing concentration of wealth would lead to increased discontent among the masses and cause many social upheavals.

Keywords: socio-economic inequality, social justice, neoliberalism, economic globalization, USA, Ukraine

АРТУР ФЕСЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (54000 Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10)

ARTHUR FESENKO,

Candidate of Sciences in History, Senior Lecturer at the Sociology Department of Petro Mohyla Black Sea National University (10, 68 Desantnykiv Str., Mykolaiv, 54000)

*arthurfesenko@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5359-1586>*

ЛАРИСА БРОННІКОВА,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології ЧНУ ім. Петра Могили (54000 Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10)

LARYSA BRONNIKOVA,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Lecturer at the Sociology Department of Petro Mohyla Black Sea National University (10, 68 Desantnykiv Str., Mykolaiv, 54000)

*larisa19631601@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7706-4163>*

ВІКТОРІЯ ЧОРНА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології ЧНУ ім. Петра Могили (54000 Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10)

VICTORIA CHORNA,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Lecturer at the Sociology Department of Petro Mohyla Black Sea National University (10, 68 Desantnykiv Str., Mykolaiv, 54000)

*chornav2008@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6205-7163>*

БОГДАН БОНДАРЕЦЬ,

викладач кафедри соціології ЧНУ ім. Петра Могили (54000 Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10)

Цитування: Фесенко, А., Броннікова, Л., Чорна, В., Бондарець, Б. (2020). Демоекономічна ситуація на Півдні України крізь призму самооцінок та настроїв мешканців обласних центрів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 1, сс. 86–107.

BOGDAN BONDARETS,

Lecturer at the Sociology Department of Petro Mohyla Black Sea National University (10, 68 Desantnykiv Str., Mykolaiv, 54000)

bogdan.bondarets@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2454-9247>

Демоекономічна ситуація на Півдні України крізь призму самооцінок та настроїв мешканців обласних центрів

Постановка проблеми та її актуальність

Масові опитування останніх років, зокрема моніторингові, здійснювані провідними вітчизняними соціологічними установами, засвідчують значну поширеність економічного неблагополуччя серед українського населення, що виявляється в критичному ставленні до власного рівня життя, фінансових можливостей своїх сімей, в остраху перед перспективою подальшого зростання цін і тарифів та ймовірністю “раптового збідніння” через якісь форсмажорні обставини в родині чи в державі.

Так, за результатами квартального вибіркового опитування членів домогосподарств щодо оцінки доходів своїх домогосподарств, здійсненого у січні 2019 року та оприлюднених у збірці Державної служби статистики України, у 2018-му лише 8,7% заявили, що їхніх доходів достатньо як для поточного споживання, так і для здійснення заощаджень. Натомість майже половині домогосподарств (46,7%) доходів вистачало лише на поточне споживання без здійснення заощаджень, а 40,2% респондентів визнали, що постійно відмовляють собі й у найнеобхіднішому, окрім харчування [Самооцінка, 2019: с. 10].

За даними цього ж опитування третина респондентів (32,6%) відчували тривогу з приводу того, що впродовж наступних 12 місяців економічне становище їхніх домогосподарств ще погіршиться. До того ж сумарно понад 40% респондентів, оцінюючи економічні перспективи України на наступні 12 місяців, визначили їх у категоріях “несприятливі” та “несприятливі, але не в усьому” [Самооцінка, 2019: с. 10, 15].

Провідні соціологи України (зокрема, М.Шульга у книзі “Збій соціальної матриці”, опублікованій нещодавно Інститутом соціології НАН України), кваліфікують стан свідомості, породжений несприятливим економічним становищем та зумовленим цим відчуттям власного самообмеження як кризовий і відзначають, що “суспільна свідомість пронизана занепокоєнням, тривогою, безнадійністю, незадоволеністю” і що “типовими є настрої песимізму, безвиході, що пов’язані з крахом надій, сподівань, задумів, планів” [Шульга, 2018: с. 204]. Ще раніше І.Попова так само робила наголос на тому, що кризова свідомість “характеризується такими ознаками, як не-

спокій, тривожність, страх, аномія, невпевненість у завтрашньому дні, явно і неявно виражене песимістичне сприйняття дійсності” [Попова, 1999: с. 10].

На цьому тлі має місце незадоволеність власним життям та станом справ у країні загалом, про що свідчать дані соціологічних опитувань останніх років, згідно з якими “сьогодні найбільшими подразниками, які можуть сприяти виникненню масових протестів, стали, насамперед, питання матеріального добробуту, конкретизовані у побоюваннях стрімкого погіршення рівня життя (68,7%), проблемах зі сплатою комунальних послуг за новими тарифами (42,9%), невивлаті зарплат, пенсій (25,9%) та знеціненні гривні (20,2%)” [Балакірева, Дмитрук, 2016: с. 118]. Звідси маємо поширення зовнішньоміграційних настроїв населення, різноманітних практик від’їзду за кордон. Так, в Україні за останні часи відбувся справжній сплеск як “заробітчанства”, так і повноцінної еміграції, а серед молодих українців неабиякої популярності набуває ще й “освітня міграція”, зорієнтована на навчання в іноземних вишах, і знову-таки — з перспективою вибудовувати власний життєвий шлях за межами батьківщини.

Як зазначають фахівці, зокрема Е.Лібанова, головною складовою зовнішніх міграцій у сучасному світі є переселення саме через економічні чинники, причому “головну роль відіграє співвідношення якості життя в країнах (регіонах, поселеннях) походження (проживання) і країнах (регіонах, поселеннях) спрямування”, внаслідок чого “масовий міграційний потік завжди рухається від країни (регіону, поселення) з нижчою якістю життя туди, де якість життя вища”. Що ж стосується українців, то вони “прагнуть не тільки вищих заробітків (хоча цей чинник є найважливішим), а і спокійного, стабільного життя у місцях, де безпечне середовище, доступна якісна медицина, гарні дороги і транспорт, чисті вулиці й подвір’я” [Українське суспільство, 2018: с. 9].

Саме про це йдеться у Національній доповіді “Українське суспільство: міграційний вимір” Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, розробленій під керівництвом Е.Лібанової, де відзначено, що реалізовані й потенційні еміграційні настанови є віддзеркаленням певних настроїв:

- низької оцінки власного життя й поточної ситуації в країні за відсутності віри у швидкі зміни, що приведуть до бажаних результатів (53,5% тих, хто має намір виїхати з України, переконані, що ніякого покращення не буде, і тільки 16,0% вірять, що все налагодиться);
- поганих перспектив для себе, родини та нащадків в Україні;
- стійкого переконання у вищій якості життя в інших країнах/регіонах та впевненості у наявності попиту на робочу силу мігрантів та можливості здобуття професійної освіти у країнах призначення;
- впевненості у своїх можливостях інтегруватися у нове суспільство (знайти роботу, житло, вивчити мову, пристосуватися до способу життя тощо), зокрема через наявність міжтериторіальних зв’язків і досвід родинної, сусідської та общинної міграції;
- поширення в суспільстві настанов на еміграцію (стаціонарну, трудову, освітню) — формування своєрідної моди на еміграцію, особливо серед освічених верств населення;

— перетворення в уяві значної частини українців міграції на ефективний соціальний ліфт, який дає змогу істотно підняти свій матеріальний та соціальний статус [Українське суспільство, 2018: с. 10].

Отже, сама ідея від'їзду провокується життєвим дискомфортом, невлаштованістю життя; задумки про еміграцію стають “психологічною реакцією на безвихідь, на втрату життєвої перспективи” [Шульга, 2011: с. 378].

Про поширеність зовнішньоміграційних (у тому числі й еміграційних) настроїв серед українців свідчать дані моніторингових опитувань, здійснюваних Інститутом соціології НАН України впродовж останніх років та проаналізованих у статті Т.Добрової “Бідність працюючого населення як індикатор соціально-економічного становища суспільства” [Доброва, 2018]. Так, у 2014 році 15% опитаних мешканців України серйозно замислювалися над еміграцією, а у 2016-му — 21%; плани поїхати за кордон на тимчасові заробітки у 2014 році мали 7%, а у 2016-му — 11%; при цьому частка тих, хто мав досвід роботи за кордоном, зростає за вказані два роки із 17% до 20%. Як головну причину своєї закордонної міграції 84% опитаних “заробітчан” відзначали низький рівень заробітної плати в Україні: середній місячний заробіток одного трудового мігранта (на момент проведення опитування) становив 722 дол., що у 3,5 раза перевищувало середню зарплату в Україні — 203 дол. [Доброва, 2018: с. 691–692].

За даними ще одного з останніх опитувань, здійсненого соціологічною групою “Рейтинг”, залишити Україну прагнуть 27% респондентів, причому більшість із них — це українці віком від 18 до 25 років (52%), з вищою освітою (34%) та забезпечені (36%), а поміж представників бідних верств населення хочуть жити за кордоном 22% [Поїхати чи залишитися, s.a.].

Усі ці показники доводять нагальність окресленої проблематики для сучасної України та симптомізують, поряд з іншим, негативні зсуви у масовій свідомості українців, — адже поширеність песимістичних та “валізних” настроїв, особливо у молодіжному середовищі та серед освічених людей працездатного й репродуктивного віку, слід вважати серйозним викликом, що стоїть на заваді курсу України на побудову модерного суспільства європейського зразка.

Огляд останніх досліджень і публікацій

Моніторингові дослідження рівня життя та міграційної активності населення України впродовж останніх десятиліть здійснюються під егідою таких вагомих наукових установ України, як Інститут соціології НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Київський міжнародний інститут соціології та ін., співробітники яких регулярно знайомлять наукову спільноту та широку громадськість з важливими результатами відповідних опитувань та інших досліджень.

Професійно вивчають проблему добробуту та бідності українських домогосподарств, у тому числі крізь призму економічного самопочуття, такі українські вчені, як Е.Лібанова, Л.Черенько, О.Макарова, О.Балакірева, Д.Дмитрук, О.Палій, Ю.Саєнко, В.Буткалюк та ін.

Міграційна активність та міграційні настрої / наміри українців є предметом наукових досліджень Е.Лібанової, І.Прибиткової, О.Малиновської, О.Позняка, У.Садової, Д.Мельничука тощо. Натомість значно менше окреслену проблематику досліджують на регіональному емпіричному матеріалі.

Зважаючи на характерні для України регіональні відмінності, важливо з'ясувати актуальні настрої мешканців окремих регіонів України, зокрема й Південного з його демографічною, етнічною, соціально-економічною та історичною специфікою.

Вважаємо, що важливим науково-практичним завданням, з огляду на регіональні відмінності сучасної України, є відстежування динаміки відповідних настроїв на рівні місцевих адміністративно-територіальних одиниць та географічних регіонів, зокрема: фіксація почуттів демоекономічної безпеки/небезпеки місцевих мешканців та її проєкції на найближче майбутнє, постановка питання про зв'язок між падінням рівня життя та протестними настроями з одного боку, та (е)міграційними настроями — з іншого.

Наприклад, за результатами дослідження 2016 року, викладеними О.Балакіревою та Д.Дмитруком, “найтривожніше, з огляду на стрімке погіршення рівня життя (основна причина протестів), відчуваються мешканці Центрального, Західного та Східного регіонів” [Балакірева, Дмитрук, 2016: с. 118]. Водночас специфіка відповідної ситуації у Південному регіоні ані в цій публікації, ані в інших аналогічних розвідках не аналізується як самостійний предмет.

Мета пропонованої розвідки — виклад результатів анкетного опитування мешканців трьох обласних центрів Півдня України (Одеси, Миколаєва та Херсона), присвяченого самооцінкам респондентів щодо рівня економічного благополуччя власних сімей (домогосподарств) та економічного становища / перспектив України, з одного боку, а також еміграційних настроїв респондентів (міркувань про можливий виїзд за межі України на постійне місце проживання) — з іншого.

Така постановка питання дає змогу, по-перше, робити висновки про рівень задоволеності/незадоволеності місцевого населення стосовно соціально-економічної ситуації у країні, що відбивається на добробуті й життєвих планах людей; по-друге, схарактеризувати рівень життя й міграційну мобільність у регіоні й оцінювати ситуацію в ньому у категоріях соціальної безпеки.

Результати дослідження

Анкетне опитування було проведено восени 2018 року колективом кафедри соціології Чорноморського національного університету ім. Петра Могили (м. Миколаїв) та Миколаївського центру соціологічних досліджень у співпраці із соціологічною громадськістю м. Одеси та м. Херсона (І.Мейжис, О.Лісеєнко, В.Коробов, М.Гоманюк та ін.) та під егідою Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України. Таке дослідження за колективної участі соціологів Півдня України здійснено вперше.

Респондентами були мешканці обласних центрів Півдня України ($N = 801$: м. Одеса — 425 осіб, м. Миколаїв — 218 осіб, м. Херсон — 158 осіб; дані

щодо складу постійного населення міста, зокрема відсоткового розподілу за районами проживання, було визначено за інформацією офіційного сайта Центральної виборчої комісії, щодо статево-вікової структури — на підставі даних офіційного сайта Державного комітету статистики; вибірка репрезентувала доросле населення вказаних міст за соціально-демографічними ознаками та за місцем проживання; похибка не перевищує 3,5%). Опитування проведено з використанням формалізованого інтерв'ю (face to face) за стандартизованою анкетною.

Дослідження виконано в рамках науково-дослідницького проекту “Ефективне функціонування та розвиток регіонального соціокультурного середовища в умовах децентралізації як запорука національної безпеки України” (науковий керівник проекту — І.Мейжис, часові рамки — 2017–2019 роки).

Одразу зазначимо, що Південний регіон України нині об'єднує Одеську, Миколаївську та Херсонську області; в економічному плані — в межах Причорноморського економічного району, одного з восьми економічних районів України, які виділяє Державна служба статистики України. У загальнонаціональному поділі праці Південний регіон вирізняється наявністю розвинених ще за радянських часів галузей машинобудування (зокрема, суднобудування та виробництва сільгосптехніки), харчової промисловості, а також сільського господарства та рекреаційного комплексу.

Однак у зв'язку із деіндустріалізаційними процесами пострадянської доби, перманентними економічними кризами та відсутністю дієвих проєктів та стратегій реіндустріалізації, модернізації або структурної перебудови економічний, насамперед промисловий, потенціал Південного регіону перебуває у стані руйнування. Все це не може не впливати на рівень життя його мешканців (насамперед більш залежних від індустріальної складової економіки мешканців Херсона та Миколаєва; меншою мірою — мешканців Одеси, адже одесити традиційно мають більше альтернативних джерел заробітку та інших доходів), на демографічну структуру регіону та міграційні потоки на його теренах, а також на масові настрої, що їх можна зафіксувати за допомоги інструментарію соціологічних досліджень.

Отже, результати опитування мешканців обласних центрів Південного регіону передусім свідчать, що респонденти доволі критично оцінюють економічне становище та фінансові можливості власних домогосподарств, демонструючи стриманий оптимізм (за принципом “гірше не буде”) стосовно власних життєвих перспектив на найближчий рік і негативно оцінюють загальну соціально-економічну ситуацію в Україні та самий характер подальшого розвитку її.

Зокрема, майже третина респондентів оцінює економічний стан власної сім'ї як “поганий” та “дуже поганий”, а понад половину — як “задовільний”; тоді як позитивні самооцінки сумарно ледь перевищують 15%. У віковому співвідношенні найбільш критичними виявляються самооцінки респондентів старших вікових категорій (50–59 років та 60+): тут сумарні негативні оцінки “поганий” та “дуже поганий” коливаються навколо позначки 40%, причому як “дуже поганий” оцінюють свій стан 8% респондентів, чий вік перевищує 60 років; рівень самооцінок “хороший” демонструє спадну

вікову динаміку — від 24,8% у респондентів віком 18–29 років до 4,3% у віковій групі 60+; нарешті, жоден респондент найстаршої вікової групи (60+) не оцінив економічне становище своєї родини як “дуже хороше”. Віковий розподіл відповідей щодо самооцінки економічного становища власних сімей (домогосподарств) респондентів наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Оцінки економічного стану власної родини (віковий розподіл)

Вік респондентів, роки	Як би Ви оцінили економічне становище своєї родини (домогосподарства)?				
	Дуже погане	Погане	Задовільне	Хороше	Дуже хороше
18–29	3,4%	14,1%	57,0%	24,8%	0,7%
30–39	2,3%	18,7%	57,9%	18,1%	2,9%
40–49	3,8%	29,9%	52,9%	12,7%	0,6%
50–59	2,9%	36,5%	46,0%	17,7%	2,9%
60+	8,0%	36,9%	50,8%	4,3%	0,0%
Загалом	4,2%	27,3%	53,1%	14,0%	1,4%

У розрізі конкретних міст найкритичніше оцінюють економічне становище власних родин мешканці Херсона, де найменша порівняно з двома іншими містами кількість респондентів (8,3%) оцінили це становище як “добре”, натомість найбільша кількість обрали варіанти “погане” (32,5%) та “задовільне” (58,6%). Такі результати є доволі передбачуваними з огляду на те, що рівень життя мешканців Херсона традиційно є нижчим, ніж в одеситів чи миколаївців (регіональний розподіл відповідей подано у таблиці 2).

Таблиця 2

Розподіл оцінок економічного становища власної родини (домогосподарства) (по окремих містах та регіону в цілому)

Варіанти відповіді	Миколаїв	Одеса	Херсон	Середні показники по регіону
Дуже погане	3,3%	6,0%	0,6%	4,2%
Погане	27,7%	25,3%	32,5%	27,3%
Задовільне	56,3%	49,4%	58,6%	53,1%
Хороше	12,2%	16,9%	8,3%	14,0%
Дуже хороше	1,9%	3,7%	2,5%	1,4%

Аналогічна картина спостерігається і в рамках аналізу тих відповідей респондентів, що ілюструють фінансовий потенціал їхніх родин — у плані можливостей здійснювати витрати на придбання матеріальних благ та робити заощадження.

Тут найбільше опитаних (42,1%) обрали серед пропонованих варіантів відповіді “Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко”, тоді як 13,6% — ще більш категоричний варіант “Нам вистачає грошей тільки на

їжу”. У сукупності це становить більш як половину респондентів; при цьому середній варіант “Нам вистачає грошей на їжу, одяг, і ми можемо дещо відкладати” обрали лише третина (33,6%) опитаних, ще 9,2% відповіли, що можуть дозволити собі купувати деякі коштовні речі, й лише 1,5% дозволяють собі будь-які витрати (варіант відповіді “Ми можемо дозволити собі все, що хочемо”).

Віковий же розподіл відповідей респондентів на розглядуване запитання виявляє, насамперед, що лише серед респондентів вікової групи 18–29 років варіант відповіді “Нам вистачає грошей на їжу, одяг, і ми можемо дещо відкладати” обрали більш як половина (55,7%), тоді як у всіх інших вікових категоріях перевагу віддавали позиції “Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко”: вікова група 30–39 років — 38%, 40–49 років — 45,2%, 50–59 років та 60+ — близько половини опитаних (51,8% та 49,2% відповідно). Понад те, у двох останніх вікових групах досить вагомими є показники вибору варіанта відповіді “Нам вистачає грошей тільки на їжу” (16,1% та 30,%), і жоден респондент віком 60 років і більше не зазначив, мовляв, “ми можемо дозволити собі все, що хочемо”, а це є очевидним свідченням бідності старшого покоління мешканців регіону (див. табл. 3).

Таблиця 3

Оцінки фінансових можливостей власної сім’ї (віковий розподіл)

Вік респондентів, роки	Яке із тверджень найточніше відповідає фінансовому становищу Вашої сім’ї?				
	Ми можемо дозволити собі все, що хочемо	Ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі	Нам вистачає грошей на їжу, одяг, і ми можемо дещо відкладати	Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко	Нам вистачає грошей тільки на їжу
18–29	2,7%	12,1%	55,7%	25,5%	4,0%
30–39	2,9%	12,3%	41,5%	38,0%	5,3%
40–49	0,6%	11,5%	33,1%	45,2%	9,6%
50–59	1,5%	6,6%	24,1%	51,8%	16,1%
60+	0,0%	4,3%	16,0%	49,2%	30,5%
Загалом	1,5%	9,2%	33,6%	42,1%	13,6%

У розрізі міст, як і в разі попереднього запитання, найбільш критичні самооцінки спостерігаються серед мешканців менш заможного Херсона, де варіанти відповідей, що засвідчують обмежені можливості родин щодо сімейних витрат, обрано переважною більшістю (80,9%) респондентів (див. табл. 4).

Вважаємо, що одержані результати опитування дають змогу оцінити матеріальний стан мешканців обласних центрів регіону (більшою чи меншою мірою) у термінах дискурсу бідності з використанням категорій “суб’єктивна бідність”, “відносна бідність” та “депривація”.

Таблиця 4

**Розподіл оцінок фінансових можливостей власної сім'ї
(по окремих містах та регіону в цілому)**

Варіанти відповіді	Миколаїв	Одеса	Херсон	Середні показники по регіону
Ми можемо дозволити собі все, що хочемо	1,4%	1,9%	0,6%	1,5%
Ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі	11,3%	9,0%	7,0%	9,2%
Нам вистачає грошей на їжу, одяг, і ми можемо дещо відкладати	40,4%	38,3%	11,5%	33,6%
Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко	40,4%	37,4%	57,3%	42,1%
Нам вистачає грошей тільки на їжу	6,6%	13,5%	23,6%	13,6%

У світових стандартах оцінювання рівня життя населення ще від кінця XIX століття є норматив, за яким бідними вважають ті сім'ї (домогосподарства), які витрачають не менш як 60% свого сукупного місячного доходу на “базові потреби” (продукти харчування, оплата житла й комунальних послуг, проїзд, одяг). Традиційна для XX століття концепція “відносної бідності” побудована на тому базовому постулаті, що бідність — “це неможливість через брак ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період”; людина вважає себе чи інших бідними, якщо неможливо досягти середніх стандартів життя, характерних для даного суспільства. Нарешті, в межах найбільш сучасної “деприваційної” концепції “бідність оцінюється не за ресурсами, які є у тієї чи іншої родини, а за умовами життя — на основі переліку благ, яких позбавлені бідняки”. На думку експерта Національного інституту стратегічних досліджень Т.Черненко, чинниками, що відділяють справді бідні верстви населення від заможніших, в наш час слід вважати доступ до здорового способу життя, якісного харчування, якісного (а не гарантованого державою безкоштовного) медичного обслуговування, якісної освіти, нормальних побутових умов, а також доступ до роботи, що відповідає освітній кваліфікації людини [Бідність в Україні, s.a.].

Тому вельми показовими є отримані результати презентованого опитування (так само, як і зазначених вище загальноукраїнських досліджень, зокрема щорічного опитування домогосподарств з боку Державної служби статистики України), які засвідчили, що понад половину респондентів (55,7%) визнають, що їхніх сукупних сімейних доходів вистачає лише на найнеобхідніші витрати, а робити “деякі заощадження” можуть тільки 33,6%.

Як зауважують з цього приводу О.Балакірева та Д.Дмитрук, аналізуючи результати комплексного соціологічного дослідження 2016 року, “питання падіння рівня життя є чинником негативної консолідації населення країни

не тільки на регіональному, а й на міжпоколінному рівні: сьогодні всі, без винятку, основні вікові когорти вважають саме цю проблему найактуальнішою та принциповою [Балакірева, Дмитрук, 2016: с. 119].

У плані прогнозування респондентами перспектив життя своєї родини на найближчий рік результати опитування засвідчили сукупну перевагу двох умовно оптимістичних сценаріїв щодо становища, що або стане “дещо кращим” (28,3%), або “Залишиться таким само, як і зараз” (44,9%), що в підсумку становить трохи більш як дві третини відповідей респондентів.

Відзначимо, що схожі результати було отримано і на загальноукраїнському рівні в межах згадуваного вище опитування домогосподарств, проведеного Державною службою статистики України, згідно з яким трохи більше за половину респондентів очікували, що воно “залишиться без змін”, третина очікували “погіршення”, і лише 11,2% розраховували на покращення [Самооцінка, 2019: с. 10].

Утім, можна побачити також, що “відверті оптимісти” (котрі обрали варіанти “набагато кращим” та “дещо кращим”) становлять 22,2% проти 38,2% “відвертих песимістів” (котрі обрали варіант “набагато гірше” або “дещо гірше”). У віковому розподілі спостерігаємо, що в усіх вікових категоріях переважає середній варіант прогнозу “такий само, як і зараз” (від 38,5% до 45,6%); більш оптимістичне бачення має місце серед молоді (варіанти “набагато краще” та “дещо краще” набирають приблизно по 20%) та респондентів середнього віку, поміж яких оптимістичні настрої виявилися поширеними найбільше (майже 30%). Натомість песимістичні настрої більш притаманні респондентам двох старших вікових категорій, де варіанти “дещо гірше” та “набагато гірше” набирають сумарно 40,1% та 46,0% відповідно (див. табл. 5).

Таблиця 5

Прогнозування перспектив життя своєї сім’ї на найближчий рік (віковий розподіл)

Вік респондентів, роки	Як Ви вважаєте, через рік Ваша сім’я житиме краще чи гірше, ніж зараз?				
	Набагато краще	Дещо краще	Так само, як і зараз	Дещо гірше	Набагато гірше
18–29	3,4%	20,1%	45,6%	22,1%	8,7%
30–39	2,3%	18,1%	44,4%	24,0%	11,1%
40–49	5,1%	24,2%	33,1%	23,6%	14,0%
50–59	5,1%	19,0%	35,8%	25,5%	14,6%
60+	2,1%	13,4%	38,5%	31,0%	15,0%
Загалом	3,5%	18,7%	39,6%	25,5%	12,7%

В оцінках життєвих перспектив спостерігаємо певні розбіжності між містами: зокрема, мешканці Херсона демонструють значно більш песимістичні настрої, ніж ті, що зафіксовано в цілому по регіону, а мешканці більш заможної Одеси — переважно оптимістичні. Це вочевидь корелює з відповідями на попередні запитання (див. табл. 6).

Таблиця 6

**Прогнозування перспектив життя своєї сім'ї на найближчий рік
(розподіл по окремих містах та регіону в цілому)**

Варіанти відповіді	Миколаїв	Одеса	Херсон	Середні показники по регіону
Буде набагато краще	5,6%	11,4%	2,5%	8,1%
Буде дещо краще	27,2%	29,9%	25,5%	28,3%
Буде так само, як зараз	54,0%	46,6%	28,0%	44,9%
Буде дещо гірше	12,7%	9,7%	30,6%	14,6%
Буде набагато гірше	0,5%	2,3%	13,4%	4,0%

Значно більш песимістичними виглядають оцінки загального економічного становища України, перспектив його зміни в найближчий рік, а також загального характеру (напряму) розвитку справ у державі. Зокрема, результати опитування продемонстрували, що в оцінках респондентів щодо поточного економічного становища України суттєво переважають негативні варіанти “погане” та “дуже погане” (82,1% по регіону). Натомість позитивні оцінки поділяють лише 3,5% респондентів, а позитивні та нейтральні варіанти сумарно не набирають і 20%. Віковий розподіл засвідчує відсутність суттєвих розбіжностей у цих оцінках між різними віковими групами респондентів; навіть серед молодих респондентів (перших двох вікових категорій) негативні оцінки досягають близько двох третин серед усіх відповідей (розподіл оцінок див. у табл. 7).

Таблиця 7

Оцінки економічного становища України (віковий розподіл)

Вік респондентів, роки	Як би Ви оцінили економічне становище України?				
	Дуже погане	Погане	Задовільне	Хороше	Дуже хороше
18–29	29,5%	48,3%	17,4%	3,4%	1,3%
30–39	37,5%	44,4%	14,0%	5,3%	0,6%
40–49	42,0%	39,5%	15,9%	2,5%	0,0%
50–59	38,7%	44,5%	13,9%	2,2%	0,7%
60+	46,5%	40,6%	11,2%	1,6%	0,0%
Загалом	38,8%	43,3%	14,4%	3,0%	0,5%

У розрізі міст найбільш негативні оцінки демонструють херсонці (89,2%) та миколаївці (86,4%), при цьому частка оцінок економічного становища “хороше” не перевищила 2,5%, а варіант “дуже хороше” взагалі не обрав жоден респондент з Херсона чи з Миколаєва (відповідний розподіл оцінок наведено в табл. 8).

У контексті прогнозування респондентами найближчих перспектив життя в Україні та її економічного становища, як і у випадку із баченням

перспектив життя власної сім'ї на найближчий рік, фіксуємо обережний оптимізм. Найбільший відсоток відповідей респондентів тут припадає на варіант “Залишиться таким самим, як і зараз” (39,6% по регіону). Однак власне негативні прогнози сумарно перевищують позитивні (38,2% проти 22,2%).

Таблиця 8

**Розподіл оцінок економічного становища України
(по окремих містах та регіону в цілому)**

Варіанти відповіді	Миколаїв	Одеса	Херсон	Середні показ- ники по регіону
Дуже погане	36,2%	42,9%	31,2%	38,8%
Погане	50,2%	34,6%	58,0%	43,3%
Задовільне	11,7%	17,9%	8,3%	14,4%
Хороше	1,9%	3,7%	2,5%	3,0%
Дуже хороше	0,0%	0,9%	0,0%	0,5%

Порівнюючи ці результати з результатами щодо економічних очікувань, відображеними в аналізованому вище опитуванні Державної служби статистики України, бачимо певні паралелі, адже обережно оптимістичний варіант щодо розвитку економіки України на найближчі 12 місяців із формулюванням “без будь-яких відчутних змін” підтримали 38% опитуваних, проте негативний прогноз (“несприятливі” та “несприятливі, але не в усьому”) набрав сумарно 41,4% [Самооцінка, 2019: с. 15].

Щодо вікового розподілу оцінок радикальних відмінностей між респондентами, що належать до різних вікових категорій, не зафіксували; однак у віковій групі 60+ частка песимістів (відповіді “Буде дещо гіршим” та “Буде набагато гіршим”) є більшою порівняно з іншими на 5–15% (віковий розподіл бачення респондентами життя в Україні на найближчий рік у плані його поліпшення або погіршення наведено в табл. 9).

Таблиця 9

**Оцінка перспектив життя в Україні на найближчий рік
(віковий розподіл)**

Вік респон- дентів, років	Якщо говорити про Україну в цілому, через рік життя стане кращим чи гіршим, ніж зараз?				
	Буде набага- то кращим	Буде дещо кращим	Залишиться таким само, як і зараз	Буде дещо гіршим	Буде набага- то гіршим
18–29	3,4%	20,1%	45,6%	22,1%	8,7%
30–39	2,3%	18,1%	44,4%	24,0%	11,1%
40–49	5,1%	24,2%	33,1%	23,6%	14,0%
50–59	5,1%	19,0%	35,8%	25,5%	14,6%
60+	2,1%	13,4%	38,5%	31,0%	15,0%
Загалом	3,5%	18,7%	39,6%	25,5%	12,7%

Серед мешканців різних міст регіону більш песимістично налаштованими, як і в разі попереднього запитання, виявилися мешканці Херсона. Так, варіанти “дещо гірше” та “набагато гірше” підтримали більш як 43% херсонців порівняно із 35,7% одеситів та 39,4% миколаївців. Варіанти “дещо краще” і “набагато краще” поміж одеситів та миколаївців обирали 26,4% та 30% відповідно порівняно із 21,6% поміж херсонців.

Відносно більше респондентів з Одеси та Миколаєва висловили надію на те, що найближчим роком життя в Україні не зміниться (відповідь “Залишиться таким самим, як і зараз”), що можна трактувати як обережний оптимізм у тому сенсі, що “гірше не стане, принаймні, поки що”: цей варіант обрали більше жителів зазначених міст порівняно із сукупно позитивними та негативними прогнозами. А ось поміж херсонців цей умовно оптимістичний прогноз сукупно обирали менше, ніж сукупно негативний, — 35,7% проти 43,3%. Тут знову-таки, дається взнаки нижчий порівняно з одеситами та миколаївцями рівень життя в Херсоні (регіональний розподіл оцінок подано у табл. 10).

Таблиця 10

**Розподіл оцінок перспектив життя в Україні на найближчий рік
(по окремих містах та регіону в цілому)**

Варіанти відповідей	Миколаїв	Одеса	Херсон	Середні показники по регіону
Буде набагато кращим	3,3%	5,8%	0,6%	3,5%
Буде дещо кращим	27,7%	20,6%	21,0%	18,7%
Залишиться таким самим, як і зараз	46,0%	37,8%	35,7%	39,6%
Буде дещо гіршим	28,6%	22,5%	29,3%	25,5%
Буде набагато гіршим	10,8%	13,2%	14,0%	12,7%

Нарешті, найбільш разючим критицизмом стосовно ситуації, що склалася в Україні за останні роки, відзначилися відповіді на запитання, в якому респондентам пропонували оцінити правильність/неправильність “напряму руху справ в Україні”.

Тут у сукупності по регіону дві третини респондентів (73%) обрали варіант “у неправильному напрямі”, тоді як протилежну альтернативу обрали як оцінку ситуації лише 9,5% (причому в Херсоні та в Миколаєві ще менше — по 7%). Ще майже п’ята частка (17,5%) респондентів не змогли визначитися з відповіддю, що теж не можна кваліфікувати як позитивну оцінку.

Слід, однак, наголосити, що опитування, підсумки якого тут презентовано, проведено восени 2018 року, тобто за кілька місяців до останніх президентських та парламентських виборів, результати яких здійснювали неабияку хвилю сподівань мешканців України на зміну ситуації в країні на краще з приходом нової “владної команди” (відповідний розподіл відповідей наведено в табл. 11).

Таблиця 11

**Розподіл оцінок напрямку руху справ в Україні
(по окремих містах та регіону в цілому)**

Варіанти відповідей	Миколаїв	Одеса	Херсон	Середні показники по регіону
У правильному напрямі	7,0%	11,6%	7,0%	9,5%
У неправильному напрямі	74,2%	70,1%	79,6%	73,0%
Важко сказати	18,8%	18,3%	13,4%	17,5%

Віковий же розподіл відповідей на це запитання свідчить насамперед про те, що не лише люди старшого віку, а й молодь регіону критично оцінюють напрям розвитку подій в Україні: так, у віковій групі 18–29 років 72,5% респондентів обрали варіант “Справи в Україні зараз йдуть у неправильному напрямі”. Більш “оптимістично налаштованими” (але з величезним переважанням негативних оцінок) виявилися тільки представники вікової групи 30–39 років, серед яких цей варіант обрали 66,7% проти 15,2% тих, хто дивиться на розвиток справ в Україні схвально (див. табл. 12).

Таблиця 12

Оцінка напрямку руху справ в Україні (віковий розподіл)

Вік респондентів, років	На Вашу думку, справи в Україні зараз ідуть у правильному напрямку чи в неправильному?		
	У правильному напрямі	У неправильному напрямі	Важко відповісти
18–29	11,4%	72,5%	16,1%
30–39	15,2%	66,7%	18,1%
40–49	9,6%	74,5%	15,9%
50–59	8,0%	77,4%	14,6%
60+	3,7%	74,9%	21,4%
Загалом	9,5%	73,0%	17,5%

Не дивно, що за таких умов власного життя й уявлень про ситуацію в країні та її перспективи на найближче майбутнє поширюються зовнішньоміграційні настрої, насамперед серед молоді. Із часом вони трансформуються у тверді наміри залишити батьківщину назавжди, тобто емігрувати. Тому в межах презентованого опитування мешканців обласних міст Півдня України також передбачалося встановити наявність еміграційних намірів у людей, а також, конкретніше, орієнтацій щодо бажаного для них напрямку від'їзду за кордон.

Результати опитування засвідчили, що сукупно понад половину (54,4%) мешканців регіону не проти емігрувати з України (хоча слід враховувати умову-обмежувач у формулюванні запропонованого запитання — “якби була така можливість”). Ще 8,2% вагалися з відповіддю, і це можна також

інтерпретувати як показник того, що люди замислюються над такою перспективою.

Віковий розподіл еміграційних настроїв респондентів переконливо засвідчив, що найбільше замислюються над від'їздом молоді люди та люди середнього віку (перші три вікові категорії) — ствердні відповіді на це запитання анкети перевищують 60%, а щодо прагнення залишитися на батьківщині — не досягають і 30%. Лише поміж людей віком за 50 (дві останні вікові категорії) спостерігається зворотна пропорція відповідей.

Зрозуміло, що люди віком від 18 до 50 років є основою демоекономічного потенціалу будь-якої країни. Тому така очевидна поширеність серед них еміграційних настроїв, тим паче на тлі, м'яко кажучи, не надто оптимістичного бачення як власного майбутнього, так і майбутнього країни, є серйозним викликом для економічних та демографічних перспектив української держави (віковий розподіл відповідей подано у табл. 13).

Таблиця 13

Еміграційні настрої/наміри (віковий розподіл)

Вік респондентів, років	Якби сьогодні у Вас була така можливість, чи хотіли б Ви виїхати на постійне місце проживання до іншої країни?		
	Так	Ні	Важко відповісти
18–29	63,1%	26,2%	10,7%
30–39	64,3%	26,3%	9,4%
40–49	63,9%	29,7%	6,4%
50–59	43,8%	47,4%	8,8%
60+	38,5%	55,1%	6,4%
Загалом	54,4%	37,4%	8,2%

У розрізі окремих міст Півдня України виявляється, що найбільш налаштованими на від'їзд є миколаївці (60,1%), далі йдуть херсонці (54,8%) та одесити (51,5%). Дещо оптимістичніша ситуація з еміграційними настроями серед одеситів може пояснюватися вищим рівнем життя в цьому місті порівняно з Миколаєвом чи Херсоном. Одначе скрізь, по всіх містах Півдня України показники еміграційних настроїв та намірів людей все одно перевищують 50-відсотковий рубіж (регіональний розподіл відповідей на запитання “Якби сьогодні у Вас була така можливість, чи хотіли б Ви виїхати на постійне місце проживання до іншої країни?” наведено в табл. 14).

Що стосується напряму можливої еміграції (тобто міграційної орієнтації), очевидно переважає, навіть домінує західний вектор (Північна Америка — 28,8%, країни Західної Європи — 20,9%, країни Центральної та Східної Європи — 20,5%; у сукупності — 70,2%) порівняно з євразійським вектором (Росія та інші країни СНД, на які в сукупності припадає 20,3%; причому власне Російська Федерація одержує менше “голосів” респондентів, ніж варіант “Інші країни СНД”).

Очевидно, що ключовим чинником таких зовнішньоміграційних орієнтацій є стійкість асоціювання у нинішнього покоління українців країн “колективного Заходу” із високими стандартами рівня життя, сучасними бла-

гами цивілізації, правами людини та соціальними можливостями для себе і для своїх нащадків.

Таблиця 14

**Еміграційні настрої / наміри респондентів
(розподіл по окремих містах та регіону в цілому)**

Територіальні одиниці	Якби сьогодні у Вас була така можливість, чи хотіли б Ви виїхати на постійне місце проживання до іншої країни?		
	Так	Ні	Важко відповісти
Миколаїв	60,1%	31,5%	8,5%
Одеса	51,5%	40,1%	8,1%
Херсон	54,8%	36,9%	8,3%
У цілому по регіону	54,4%	37,2%	8,2%

Віковий розподіл свідчить (і це доволі передбачувано за сучасних умов), що найбільшу популярність має не просто “західний вектор” потенційної еміграції, а його “американсько-канадський” варіант. Зокрема, респонденти молодшої вікової категорії однозначно віддають перевагу США та Канаді (37%). Далі розташовуються країни Західної Європи, на які припадає 20,2%, а до країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) мають прихильність 21,8% респондентів, що в сукупності трохи перевищує 40%. Так само і представники найстаршої вікової категорії (люди віком 60+), які, здавалося б, традиційно більш-менш позитивно ставляться до Росії або до СНД, все одно віддають перевагу “західному векторові”: він набирає прихильність більш ніж 40% респондентів цієї вікової категорії проти третини (у сукупності) тих, хто налаштований на ймовірний виїзд саме до Росії та/або до інших країн СНД. Хоча власне варіант “Росія (РФ)” у цій віковій категорії, звісно, набирає більшу, ніж серед інших, кількість голосів — 22,8% (для порівняння: Росію як країну можливого еміграційного вибору обрали 10,3% респондентів віком 50–59 років і лише 3,4% молоді віком 18–29 років). Подібна картина еміграційних орієнтацій спостерігається й серед інших вікових категорій респондентів (віковий розподіл відповідей відображено в табл. 15).

У контексті співвідношення відповідей респондентів по окремих містах Південного регіону України відзначимо, що варіант “США, Канада” як напрям можливого від'їзду за кордон набирає відносну більшість по всіх містах регіону. Більше за інших налаштовані на цей варіант одесити (31,6% проти 28,8% по Миколаєву та по Херсону); друге місце для одеситів та миколаївців посів варіант “Країни Західної Європи”, а для херсонців на другому місці виявився варіант “Країни Центральної та Східної Європи (ЦСЄ)”. З іншого боку, прихильників варіантів “Росія (РФ)” та “Інші країни СНД” більше виявилось у Херсоні (у сукупності 26,6%); власне “на Росію” як на можливу країну переїзду більше налаштовані одесити (10,8% проти 8,5% херсонців та 6,1% миколаївців), а окремий варіант “Інші країни СНД” більше обирали херсонці (18,1% проти 10% одеситів та 9,8% миколаївців). Розподіл відповідей респондентів на запитання “Якщо у Вас є наміри виїхати на постійне місце проживання до іншої країни, то куди саме?”, які фіксують

більш-менш кристалізовані еміграційні орієнтації, по регіону в цілому та по окремих містах наведено в таблиці 16.

Таблиця 15

Еміграційні орієнтації респондентів (віковий розподіл)*

Вік респондентів, років	Якби сьогодні у Вас була така можливість, чи хотіли б Ви виїхати на постійне місце проживання до іншої країни?						
	Росія (РФ), %	Інші країни СНД, %	Країни ЦСЄ, %	Країни Західної Європи, %	США, Канада, %	Інші країни, %	Важко відповісти, %
18–29	3,4	7,6	21,8	20,2	37,0	3,4	6,6
30–39	8,6	14,1	24,2	21,9	25,0	3,9	2,3
40–49	4,4	10,6	25,7	19,5	28,3	3,5	8,0
50–59	10,3	14,7	17,6	11,8	35,3	7,4	2,9
60+	22,8	11,4	7,6	30,4	17,6	5,1	5,1

* У цьому разі респонденти могли обирати більш як один варіант відповіді.

Таблиця 16

Еміграційні орієнтації респондентів (розподіл по окремих містах та регіону в цілому)*

Територіальні одиниці	Якщо у Вас є наміри виїхати на постійне місце проживання до іншої країни, то куди саме?						
	Росія (РФ)	Інші країни СНД	Країни ЦСЄ	Країни Західної Європи	США, Канада	Інші країни	Важко відповісти
Миколаїв	6,1%	9,8%	22,7%	24,5%	28,8%	2,5%	5,5%
Одеса	10,8%	10,0%	16,8%	20,8%	31,6%	4,8%	5,2%
Херсон	8,5%	18,1%	26,6%	14,9%	21,3%	6,4%	4,3%
В цілому по регіону	8,8%	11,5%	20,5%	20,9%	28,8%	4,3%	5,2%

* У цьому разі респонденти могли обирати більш як один варіант відповіді.

При аналізі одержаної картини еміграційних орієнтацій мешканців Півдня України варто враховувати, мабуть, і той факт, що більшість респондентів (61,9%) відзначили наявність у них родичів, друзів, знайомих, які вже емігрували з України, з яких, відповідно, до Росії – 19,8%, до інших країн СНД – 10,5%, до країн Східної та Центральної Європи – 21,9%, до країн Західної Європи – 18,8%, до США або Канади – 24%, до інших країн – 3,3%; не змогли визначитися з цього запитання ще 1,7% респондентів. Зрозуміло, що наявність когось “зі своїх”, успішно влаштованих за кордоном, знову-таки, у країнах, які асоціюються з високим рівнем та стандартами життя, може відіграти роль додаткового аргументу на користь еміграційного ва-

ріанта, над яким замислюються в сім'ї респондента. Розподіл відповідей респондентів на запитання “Куди саме емігрували Ваші знайомі, друзі або родичі?” по регіону в цілому та по окремих містах показано в таблиці 17.

Таблиця 17

Розподіл відповідей щодо родичів, друзів, знайомих, які емігрували з України (по окремих містах та регіону в цілому)*

Територіальні одиниці	Куди саме емігрували Ваші знайомі, друзі або родичі?						
	Росія (РФ)	Інші країни СНД	Країни ЦСЄ	Країни Західної Європи	США, Канада	Інші країни	Важко відповісти
Миколаїв	24,6%	10,9%	26,3%	20,6%	14,3%	1,7%	1,7%
Одеса	19,7%	11,4%	17,4%	16,7%	29,5%	3,5%	1,8%
Херсон	11,6%	6,3%	32,6%	24,2%	18,9%	5,3%	1,1%
В цілому по регіону	19,8%	10,5%	21,9%	18,8%	24,0%	3,3%	1,7%

* У цьому разі респонденти могли обирати більш як один варіант відповіді.

Висновки

Загалом отримані під час презентованого опитування мешканців трьох обласних центрів Півдня України (Одеса, Миколаїв, Херсон) результати дають підстави для таких висновків:

- а) респонденти оцінюють економічне становище власної сім'ї та її фінансові можливості здебільшого у категоріях обмежень (депривацій), що належать до дискурсу сучасної теорії бідності, що виявилося особливо характерним для жителів Херсона, але не набагато кращими були й самооцінки одеситів та миколаївців;
- б) респонденти продемонстрували відсутність впевненості у завтрашньому дні, песимістичний погляд на можливості покращення економічної ситуації в країні та дуже критичне ставлення до динаміки стану справ в Україні в цілому (на осінь 2018 року);
- в) на тлі відзначених самооцінок та уявлень виявлено поширеність еміграційних настроїв та орієнтування респондентів, особливо молодшої вікової групи (“пальму першості” тут тримають миколаївці), на від'їзд до тих зарубіжних країн, які перевершують сучасну Україну саме за параметрами рівня/якості життя.

Ясна річ, аби цивілізована людина ХХІ століття могла сказати, що вона має належний рівень та якість життя, “живе гідно” або ж належить до середнього класу, з оптимізмом чи принаймні без тривоги дивиться в найближче майбутнє своєї сім'ї та своєї країни, в неї має бути такий рівень доходів, який би задовольняв відповідні потреби, наприклад, у повноцінному раціоні харчування для себе та своєї сім'ї, в якісному дозвіллі, в подорожах світом, у доступі до інформації та культурних цінностей тощо.

Власне цього самопочуття українцям явно бракує, адже повсякденне життя значної кількості з них ґрунтується на “моделі виживання”. Тож не дивно, що на цьому тлі має місце поширеність налаштування не просто на вже традиційне для України “заробітчанство”, а й на від’їзд за кордон на постійне місце проживання у пошуках кращої долі у тих країнах, що належать у масовій свідомості до категорії “благополучних”, “цивілізованих”, “безпечних”.

На нашу думку, виявлений стан масової свідомості мешканців обласних центрів, які представляють Південний регіон України з його історичною специфікою та наявним потенціалом, не може не насторожувати. Адже йдеться про ставлення людей не просто до території свого проживання, але до країни, держави, що нині перебувають на складному етапі своєї історії й тому потребують, як мінімум, довіри з боку своїх громадян, якщо не соціальної мобілізації. Причому у випадку з еміграційними настроями справа полягає не лише у втраті людського та інтелектуального капіталу; йдеться про втрату патріотичних настанов, а часто-густо й національної самоідентифікації сучасних українців, що є особливо небезпечним.

Саме тому поширення зневіри, розчарування, соціальної апатії серед населення варто кваліфікувати не просто як суттєву перешкоду на шляху подальшого розвитку України, а й як загрозу її соціальній та національній безпеці й, зокрема, безпеці даного регіону країни, що має одночасно соціально-економічний, демографічний та ментальний виміри.

Насамкінець зауважимо, що отримані під час опитування результати варто використовувати як індикатори соціальної безпеки функціонування регіонального соціуму. Це є особливо актуальним з огляду на геополітичні виклики та загрози, з якими зараз стикається Україна, в тому числі Причорноморський регіон, що має й матиме для України стратегічне значення.

Джерела

Балакірева, О. М., Дмитрук, Д. А. (2016). Оцінка соціально-політичної ситуації наприкінці 2016 року. *Український соціум*, 4, 101–133.

Бідність в Україні — від 2% до 65% (s.a.). Одержано з:

https://www.bbc.com/ukrainian/business/2013/08/130819_poverty_ukraine_az

Доброва, Т. Г. (2018) Бідність працюючого населення як індикатор соціально-економічного стану суспільства. *Економіка та суспільство*, 14, 686–694. Одержано з: http://economyandsociety.in.ua/journal/14_ukr/97.pdf

Поїхати чи залишитися: скільки українців хочуть жити за кордоном (s.a.). Одержано з: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/16/infografika/suspilstvo/poyixaty-chy-zalyshytysya-skilky-ukrayinciv-xochut-zhyty-kordonom>

Попова, І. (1999). Буденна свідомість у перехідному суспільстві: симптоми кризи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–22.

Самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2019 року) : статистичний збірник (2019). Київ.

Українське суспільство: міграційний вимір: [національна доповідь] (2018). Київ.

Шульга, М. О. (2011). *Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні*. Київ: ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф”.

Шульга, М. (2018). *Збій соціальної матриці*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Одержано 20.01.2020

References

- Balakireva, O. M., Dmytruk, D. A. (2016). Assessment of the socio-political situation at the end of 2016. [In Ukrainian] Ukrainian society. 4, 101–133. [= Балакірева, Дмитрук, 2016]
- Poverty in Ukraine — from 2% to 65%. (s.a.) [In Ukrainian] Retrieved from: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2013/08/130819_poverty_ukraine_az. [=Бідність s.a.]
- Dobrova, T. G. (2018). Poverty of the working population as an indicator of the socio-economic status of society. [In Ukrainian] Economics and Society, 14, 686–94. Retrieved from: http://economyandsociety.in.ua/journal/14_eng/97.pdf. [=Доброва 2018]
- To go or to stay: how many Ukrainians want to live abroad (s.a.). [In Ukrainian] Retrieved from: <https://www.slovodilo.ua/2018/03/16/infografika/suspilstvo/poyixaty-chy-zalyshytysya-skilky-ukrayincziv-xochut-zhyty-kordonom>. [=Поїхати s.a.]
- Popova, I. (1999). Everyday consciousness in a transitional society: symptoms of crisis. [In Ukrainian] Sociology: theory, methods, marketing. 1, 5–22. [= Попова 1999]
- Household self-assessment of income level (according to January 2019 Household Survey): a statistical summary (2019). [In Ukrainian] Kyiv. [= Самооцінка 2019]
- Ukrainian Society: A Migration Dimension : [national report] (2018). [In Ukrainian] Retrieved from: http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/Libanova_migration_report_19.12.2018.pdf. [=Українське суспільство 2018]
- Schulga, M.A. (2011). Drift to the roadside. Twenty years of social change in Ukraine. [In Ukrainian] Kyiv: Business Printing House LLC. [= Шульга 2011]
- Schulga, M. (2018). Social Matrix Failure. [In Ukrainian] Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Шульга 2018]

Received 20.01.2020

**БОГДАН БОНДАРЕЦЬ, ЛАРИСА БРОННІКОВА, АРТУР ФЕСЕНКО,
ВІКТОРІЯ ЧОРНА**

Демоекономічна ситуація на Півдні України крізь призму самооцінок та настроїв мешканців обласних центрів

У статті викладено результати анкетного опитування мешканців обласних центрів Півдня України (Одеса, Миколаїв, Херсон), що стосувалося самооцінки респондентами рівня життя власних родин, перспектив його поліпшення та можливого пошуку кращої долі за кордоном. За результатами опитування виявлено, що значна частина опитуваних оцінюють економічне становище та фінансові можливості власних сімей доволі критично, вказуючи на обмеження чи неможливість достатньою мірою задовольняти ті потреби, вартість яких перевищує рівень поточних найнеобхідніших витрат. Понад те, вони здебільшого не бачать і перспектив покращення економічної ситуації в Україні найближчим часом, не мають впевненості у завтрашньому дні й тому досить стримано оцінюють перспективи поліпшення власного економічного становища. Опитування також показало значну поширеність еміграційних настроїв серед мешканців Півдня України: більшість половини респондентів замислюються над варіантом переїзду на постійне місце проживання до країн “західного світу”, що асоціюються у масовій свідомості сучасних українців із заможністю, високими стандартами оплати праці, стабільністю та життєвими перспективами.

Ключові слова: Південь України, самооцінка, економічне неблагополуччя, економічне становище, бідність, еміграційні настрої, еміграційні наміри, еміграційні орієнтації

БОГДАН БОНДАРЕЦ, ЛАРИСА БРОННИКОВА, АРТУР ФЕСЕНКО, ВИКТОРИЯ ЧЕРНАЯ

Демоэкономическая ситуация на Юге Украины сквозь призму самооценок и настроений жителей областных центров

В статье изложены результаты анкетного опроса жителей областных центров Юга Украины (Одесса, Николаев, Херсон), касавшиеся самооценки респондентами уровня жизни собственных семей, перспектив его улучшения и возможного поиска лучшей доли за границей. По результатам опроса выявлено, что значительная часть опрошенных оценивают экономическое положение и финансовые возможности собственных семей весьма критично, указывая на ограничения или невозможность в достаточной мере удовлетворять те потребности, стоимость которых превышает уровень самых необходимых текущих затрат. Более того, они преимущественно не видят и перспектив улучшения экономической ситуации в Украине в ближайшее время, не уверены в завтрашнем дне и поэтому довольно сдержанно оценивают перспективы улучшения собственного экономического положения. Опрос также показал значительную распространенность эмиграционных настроений среди жителей Юга Украины: более половины респондентов задумываются над вариантом переезда на постоянное местожительство в страны “западного мира”, которые ассоциируются в массовом сознании современных украинцев с обеспеченностью, высокими стандартами оплаты труда, стабильностью и жизненными перспективами.

Ключевые слова: Юг Украины, самооценка, экономическое неблагополучие, экономическое положение, бедность, эмиграционные настроения, эмиграционные намерения, эмиграционные ориентации

BOGDAN BONDARETS, LARISA BRONNIKOVA, VICTORIA CHORNA, ARTHUR FESENKO

Demo-economic situation in Southern Ukraine through the regional centers residents' self-evaluation and attitudes prism

The article presents the results of a questionnaire survey of the Southern Ukraine (Odessa, Mykolaiv, Kherson) regional centers' residents — concerning self-esteem of their families welfare standards, their prospects about its improvement, and possible search for a better fate abroad. This research was carried out within the research project “Effective functioning and development of the regional socio-cultural environment in the context of decentralization as a pledge of Ukraine national security” (scientific project manager — Head of Sociology Sociological Cathedra of Petro Mohyla National University Iryna Meizys, timeframes for project implementation — 2017–2019). The survey revealed that a significant proportion of respondents assess their families' economic status and financial capabilities as critical, pointing to the limited or inability to sufficiently meet those needs that exceed current running costs. The results of the survey make it possible to evaluate the material status of regional centers residents (in a bigger or lesser extent) in the terminology of the scientific discourse of poverty by means of the categories “subjective poverty”, “relative poverty” and “deprivation” (restriction or complete deprivation). Moreover, for the most part, our respondents do not see any prospects for improving the economic situation in Ukraine in the near future: they don't have confidence in the future, and therefore have a rather low estimate of the prospects for improving their own economic situation. The poll also showed the widespread emigration of the Southern Ukraine residents: more than half of respondents said that they were thinking about moving to a permanent place of residence in the “Western world”, that is associated in the mass consciousness of modern Ukrainians with wealth, high standards of pay, stability and prospects. In all cities of southern Ukraine, respondents' emigration / intentions still exceed the 50

percent limit. The results of the survey should also be used as indicators of social security for the functioning of the regional society. This is particularly relevant given the geopolitical challenges and threats that Ukraine is currently facing, including the Black Sea region, which is a region of strategic importance for Ukraine.

Keywords: *Southern Ukraine, self-evaluation, economic disadvantage, economic conditions, poverty, emigration moods, emigration intentions, emigration orientations*

KATERYNA MALTSEVA,

Candidate of Sciences in Philosophy (2003), PhD in Anthropology (2010); Associate Professor at the Sociology Department of the Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (2 Hryhorii Skovoroda Street, Kyiv 04655)

maltsevaKS@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6540-8734>

Bridging sociology with anthropology and cognitive science perspectives to assess shared cultural knowledge

Culture and cognition

Culture is an important force to consider in social sciences. Cultural agents shape the organization of social groups (e. g. via kinship ties, marriage and residence patterns, cultural institutions, religious beliefs, enculturated sense of moral obligation etc.), guide individuals' valuation of things and experiences, and can affect human condition, both directly and indirectly (through emotions and other mental states, physiological and mental health, stress levels, etc.). Culture can be found in how we interpret the social world around us, what we know about it and how we understand our place in it. Its role in cognitive processes has been broadly recognized and long since systematically documented by social scientists [Bennardo & de Munck, 2014; Blount, 2011; Caulkins, 2004; Chiu et al., 2010; D'Andrade, 1995, 2008; Kashima, 2016; Oude Groeniger et al., 2019; Polavieja, 2015; Quinn, 2011; Quinn & Holland, 1987; Wang, 2016]. Even cultural intuitions of researchers themselves are heeded. Currently, the acknowledgment of the significance of culture-and-cognition juncture does not raise any eyebrows, and it is arduously researched within various domains of sociological discipline, most notably within cultural sociology [Charles, 2008; DiMaggio, 1997; Hunzaker & Valentino, 2019; Vaisey, 2009, 2010, 2014; Zerubavel, 1999].

Yet, despite the amount of theorizing done by the students of culture within sociological discipline, the potential of cultural research in cognitively oriented sociology remains rather limited and facing challenges due to the lacking measurements of cultural influences in sociocultural phenomena [Caulkins, 2004; Polavieja, 2015; Vaisey & Lizardo, 2010]. The practical difficulties associated with studying human culture are considerable – so much so that the concept of

Citation: Maltseva, K. (2020). Bridging sociology with anthropology and cognitive science perspectives to assess shared cultural knowledge. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 1, cc. 108–118.

culture *per se* has been referred to as an “amorphous mist” [Ghaziani, 2009]. There are multiple challenges of methodological and theoretical nature that prevent the culture-and-cognition agenda within sociology from proceeding with ease. First of all, due to the inexactitudes of conceptualization of culture in sociological accounts, the currently prevalent theories of culture in the domain of culture-and-cognition fail to recognize and focus on the measurable features that lend themselves to empirical examination, and therefore bring to empirically oriented sociologists of culture and cognition a liberal amount of frustration in the process [Cerulo, 2014; Hunzaker & Valentino, 2019; Lizardo, 2017]. The situation described above has resulted in the generation of a very complex suite of concepts and theories that need to be reconciled, but in their alignment they do not help to understand how we can address the measurement of cultural things or to substantiate our findings. Second, by virtue of the intellectual interest the sociologists have in macro-level regularities and society-level processes, very scarce data has been collected to explore the culture-and-cognition juncture at the individual level, while it is most suitable and can be deemed methodologically optimal for the task. Third, so far sociology has been very economical with interdisciplinary collaborations in its studies of culture and cognition, and has not incorporated the findings from the relevant studies from cognitive science, anthropology and psychology, as well as biology and genetics, for fear of reification [Cerulo, 2014; Hunzaker & Valentino, 2019]. It limits the reach of sociological inquiries into various subjects deemed important for the sociological discipline, such as that of developmental aspects of cognition and decision-making; cultural factors in welfare state’s efficacy in diminishing health disparities; and childhood adversity and its adult outcomes, among many others.

It should be acknowledged at this point, that the difficulty with culture and cognition sociologists are concerned with is, in part, historical. As it is often the case with compound abstract constructs, part of the problem stems from the multitude of conceptualizations of culture that have been proposed in different social sciences, as well as liberal arts and humanities, throughout the decades. Definitions of culture vary substantially across different disciplines and even across theoretical approaches within one discipline, thereby making culture more complex and difficult to capture conceptually and thus making it more challenging to measure (cf. [DiMaggio, 1997; Polavieja, 2015]). This is the reason why one of the points I am making in the present publication is that the conceptual problems with defining culture take precedence over the methodological issues with measuring culture.

Cognitive theory of cultural meaning

In its survey of the social world and particularly in its studies of human culture, sociological discipline has often turned to the insights offered by the cognitive approach. The cognitive focus in the theorizing about culture allows concentrating on such features of culture as similarity of mental landscapes of the individuals who are members of the same cultural group. It is presumed that individuals enculturated within the same culture share the same algorithm of meaning construction, thus leading to the emergence of shared normative collective reality [Chiu et al., 2010; Wan et al., 2007; Wan et al., 2010] and a substantial overlap in individual

knowledge, which, in turn, would have detectable (and empirically measurable) signatures¹ [D'Andrade, 1995, 2002; Handwerker, 2002; Maltseva & D'Andrade, 2011; Matsumoto & van de Vijver, 2011; Polavieja, 2015; Ross, 2004; Weller, 2007; Zou et al., 2009]. This way culture can be presented as a measurable variable which reflects the amount of sharing that exists among the individuals within a group due to their common culture [Chiu et al., 2010]. It therefore can be operationalized as the degree of measurable consensus (or shared variation) in beliefs or patterned relative homogeneity in behavior [Romney et al., 1986].

It should be briefly mentioned here that until recently culture was often conceived of – especially by psychologists – as a unitary entity characterized by an assumed intra-group homogeneity. Such overstatement of cultural consensus in cultural attributes, although aptly emphasizing sharing and merging similarity as an important feature of culture, overestimated its reach. Conceptualized thus, culture presented itself to the researcher as an assemblage of individual carriers of identical information which altogether oversimplified the picture and also led to the reductionism to the collective (national) level of cultural variation and, potentially, to essentializing of cultural communities.

Cognitively oriented psychologists and anthropologists presently tend to espouse the view that culture is an evolved constellation of loosely organized ideas and practices which are shared (albeit imperfectly) among a collection of interdependent individuals and transmitted across generations for the purpose of coordinating individual goal pursuits in collective living [Chiu et al., 2011]. Cultural ideas and practices are imagined as operating at multiple levels [Chiu & Hong, 2006]. Perhaps, the distinction between the collective and individual levels of cultural information is the most frequently discussed aspect in published sources.

Culture and cultural sharing have been the focus of research attention in anthropology and sociology, as well as cross-cultural psychology, within several theoretical traditions. In cognitive anthropology and psychology, unlike sociology, conclusions regarding the regularities in cultural knowledge (or modal behavior reflecting this knowledge) come from the micro-level research and tend to be data-driven. Despite their differences in their specific working assumptions, cognitive anthropologists and (cross-)cultural psychologists concur that culture is a non-genetically transmitted pool of knowledge which is distributed non-uniformly across individuals² [Bou Malham & Saucier, 2015]. Individuals from different social/professional/age groups within a culture vary in terms of what they know, both in terms of the amount and content of knowledge [D'Andrade, 1995, 2008; Maltseva, 2018]. In this sense, one source of the existing intra-cultural variation in knowledge is simply the extent to which one is knowledgeable about the specific domain (termed “cultural expertise” or “cultural competence”). Yet, individuals differ not only in the amount of their knowledge (how much they know about the domain in question) but also in its content (what they know). As

¹ One of the most prominent features of the cognitive theory of culture is rendering it suitable for formalized quantitative analysis.

² Both psychological and anthropological positions avoid separating public/external and personal/internal cultures as such distinctions do not help understand the functioning of enculturated minds [Quinn, 2018].

mentioned above, social markers such as class leave their traces on individual knowledge and format individual competence both in terms of what and how much one knows about the subject (be it healthy foods, the value of sleep and exercise, the manner of approaching administrative workers to recruit their assistance, etc.) (cf. [Lamont, 1992, 2000, 2009; Lareau, 2015]). Individuals constituting the group hold different subsets of knowledge owing to their life histories and backgrounds. This unequal inter- and intrapersonal distribution of knowledge leads to some heterogeneity within a cultural system which is, *per se*, conceptualized as built around consensual centers [Bou Malham & Saucier, 2015]. High consensus is a marker of cultural sharing, yet it is not a perfect overlap of the individual and collective levels as we sometimes tend to think or expect to find in data analysis. Cultural knowledge is not perfectly homogenous but relying on a number of variants circulating within a group.

The challenges of empirically studying and measuring culture — as residing in the individual minds and at the level of collectivity alike — are not due to the methodological shortcomings failing to recognize the important regularities and/or distinctions but are rather engendered by the conceptualization inexactitudes and imprecise operationalizations that preclude us from developing effective research instruments which yield informative results in ethnographic settings. Below I discuss two approaches that can serve as guidance in constructing instruments for quantitative assessment of cultural regularities in empirical material (for ethnographically collected data) taking these challenges into account. One of them deals with conceptualizing and analyzing culture as an emergent intersubjective reality resulting from the allowances of our mind [Dunbar & Barrett, 2007; Tomasello, 2001] and enabled by joint meaning construction ability — best captured by writings of Margaret Gilbert and John Searle [Gilbert, 1996; Searle, 1995]. The other approach is Antone Kimball Romney's computational model known within cognitive anthropology as culture consensus model, which is based on the premise of conceptual sharing of cultural knowledge within a group, suitable for formalization in empirical assessment and measurement [Romney, 1999; Romney et al., 1986].

Intersubjective approach to culture

Cultural knowledge involves publically shared meanings about the world, which implies not merely knowing something (as an epistemological status) but also knowing something to be widely known by the other group members (for clarifying examples see [Patterson, 2014]). This nuance of the cognitive theory of cultural meaning elucidates the intersubjectivity as a necessary condition for cultural understanding (and thus for cultural reality) to emerge. An intersubjective reality arises when there is social consensus within the culture that a certain set of values and beliefs is widely shared [Zou et al., 2009]. For instance, a value becomes intersubjectively important when it is perceived as a widely shared standard within the group. Moreover, members of the group typically agree on the assumed sharedness of the value item's importance in the group (value's perceived collective salience) — in the sense that the group members' perceptions of intersubjective reality match [Chiu et al., 2010; Zou et al., 2009]. Hence, a researcher can ask group members to rate the extent to which most group members or an average group

member would endorse a certain value item, and this way gauge that value's intersubjective importance as viewed by the informants. In mathematical terms, intersubjectively important values are those that have high mean scores coupled with modest standard deviations [Wan et al., 2007; Weller, 2007].

As discussed in Chiu et al. [2010], the intersubjective approach is predicated on three premises: (a) individuals assess the intersubjective reality bound to their sociocultural context, and these perceptions are distinct from personal values and beliefs which emerge in their corresponding unique life course trajectory due to circumstances experienced by them personally; (b) individuals act on behalf of their perceptions of the intersubjective reality — perceived correctly or erroneously as normative — so that their personally held values and beliefs are not the sole guide to their behavior; and (c) individuals inadvertently reinforce and sustain the intersubjective reality through their perceptions and actions (however valid or invalid, as in the case of pluralistic ignorance) [Chiu et al., 2010: p. 483].

Intersubjective perceptions can influence behaviors because these perceptions serve important epistemic functions for the individual and social coordination functions for the collective [Chiu et al., 2010; Wan et al., 2010], which is an important feature to the social scientists wishing to study human behavior and its social determinants. It is important to notice, however, that this approach can be best employed to measure intersubjective perceptions of different cultural contents and in different cultural communities, presupposing the condition of cultural sharing (see next section) [Romney et al., 1986; Weller, 2007].

Measurement of shared collective knowledge: Culture consensus model

Distribution, partitioning and maintenance of cultural knowledge within human groups have been extensively theorized in psychology and cognitive anthropology during the last several decades [Boster & Johnson, 1989; Goodenough, 1971; Quinn, 1996, 2005, 2011]. One of the most prominent principles invoked in the prevalent quantitative models of culture nowadays is in line with the “distributive” model of culture that treats culture as an information pool available to cultural insiders/enculturated members of the group [Schwartz, 1978]. According to a distributive model of culture, the latter is a complex pool of knowledge distributed variably within individual mindsets, with some elements shared more and others less widely [Bou Malham & Saucier, 2015; Rodseth, 1998; Saucier et al., 2015]. The distributive model of culture implies that there is a core of cultural knowledge (consensual center) which is particularly widely shared within a cultural group and contains culturally salient information [Bou Malham & Saucier, 2015]. The degree and especially contents of what is shared depend on various individual characteristics such as social markers (the most notable example is social class [Lamont, 1992, 2000, 2009; Lareau, 2015; Strauss, 2000]) or other group divisions such as divisions by age cohorts or role specialization.

Furthermore, due to more or less extensive exposure, some individuals are better representatives of the central tendency than others in their cultural group (i. e. if the collective knowledge represents the integral sum of knowledge about a chosen domain, in the data these individuals would approximate the aggregate value more than the rest of the group). In this context cognitive anthropologists

speak of cultural experts (i. e. individuals whose knowledge approximates the group's collective average) and novices (i. e. culturally naive individuals whose information deviates from the group's average) in the group. Both statuses can be estimated drawing upon culture consensus principles that are discussed further in this section.

Social scientists typically depend on their collected data to draw conclusions. For anthropologists interviews with the informants constitute the main source of primary data and the information that is obtained from the data in the course of the analytic procedures administered to it. In this vein, the culture consensus approach to culture seeks to capture and explain the variation that is stored in the individual minds of the members of the surveyed cultural community, to ascertain the reliability of the data and also to answer the epistemological question [Romney et al., 1986: p. 314].

Based on the works by philosophers of science, mathematicians and cognitive anthropologists published in the 1960–1980s, the central idea¹ in Kimball Romney's culture consensus theory is “the use of the pattern of agreement or consensus among the informants to make inferences about their differential competence in knowledge of the shared information pool constituting culture” [Romney et al., 1986: p. 316]. The model operates on three assumptions: (1) there is a culturally correct answer to the stimulus (common truth assumption); (2) the informants answer questions independently of each other (local independence assumption); (3) one cultural domain is surveyed at a time (homogeneity of items assumption) [Romney, 1999: p. 107]. Working from this set of logical premises, over the years the computational model embedded in culture consensus theory has been developed to allow estimations of the degree of sharing in the sample, the content of consensual centers² and the degree of salience of each particular item by means of a number of multivariate techniques. Culture consensus principle is incorporated in the reasoning behind cultural consonance model [Dressler, 2005] and other similar models that seek to evaluate the effects of shared cognitive structures on social life and human condition.

Culture consensus model has several appreciable practical benefits, including reliance on moderate sample sizes to yield reliable results [Weller, 2007] and providing a formalized quantitative model to assess the reliability of responses obtained from each informant in the sample [Romney, 1999; Romney et al., 1986]. There are, however, some limitations to applying this model to the data. Namely, culture consensus principles can only be applied to the social contexts that are premised on common knowledge which can be expected to be culturally shared (i. e. to be similar due to exposure to similar cultural experiences). Meanwhile, it is not useful, for example, for making election prognoses or divining individual dietary preferences (such as favorite ice-cream flavors).

¹ The exposition of the specific procedures involved in the computation of consensus is not the goal of the present publication. The quantitative options available to the researchers planning to estimate the levels of inter-informant consensus will be discussed in a separate publication. Some forms of multivariate analysis that can be useful in assessing the inter-informant agreement in the field have been discussed in Maltseva [2016].

² Typically consensus analysis assumes one consensual center per domain.

Bridging sociology with cognitive anthropology and psychology

Cognitive direction in sociology's research agenda has gained a considerable academic prominence and continues to raise complex and exacting methodological issues. Having presented my argument above, I should agree with Karen Cerulo's point that sociology would benefit from a more powerful cognitive turn [Cerulo, 2014: p. 1012]. Indeed, it is disconcerting that sociological discipline should remain the only social science which has failed to join the interdisciplinary discussion of human thought and collective culture [Cerulo, 2014; Clark, 2013; DiMaggio, 1997; Fiske & Taylor, 2013; Turner, 2001]. There is so much to glean from an interdisciplinary alliance for the sociologists studying health, inequality, organizations, hierarchies, family and many other forms of social activity or human condition in general. Furthermore, injecting more ethnographic, micro-level form of data collection into the research process would enrich the empirical dimension of the sociological research that helps develop and evaluate policies. Bridging sociology with other social sciences sharing the same cognitively oriented perspective and empirical concerns would yield important insights into complex sociocultural processes and enhance those research agendas that seek to better understand individuals' prioritizing, choices and decision-making components of human action — in such prominent lines of work as research on poverty, childhood scarcity, resource allocation, health, immunity and disease, morality, religion, etc. [Lamont et al., 2017].

Cultural ideas, mental habits and practices operate jointly at multiple levels rather than in isolation, and therefore should be studied as such (cf. [Matsumoto & van de Vijver, 2011]). At the collective level, culture exists in the form of observable public representations that are accessible to all members of the cultural community and embodied in social institutions. This is termed "culture outside the head" by Morling and Lamoreaux [2008]. The effects of this level of culture on human mental life and its behavioral manifestations are typically captured by sociologists, social epidemiologists and economists seeking to elucidate the global aspects of social phenomena. Correspondingly, such studies employ methodological approaches aimed at researching population-level parameters and suited specifically for national-level surveys. In contrast, the individual level of culture ("culture inside the head") mostly concerns psychologists and psychologically minded anthropologists, who conceptualize culture in the form of internalized individual-level characteristics [Chiu et al., 2010]. In their turn, such studies are guided by research designs that aim to measure interactions of these elements of internal culture with psychological variables to account for cultural influences in various cognitive domains, motivation, group perception, social cognition and mental health. Although these levels of analysis are prevalent in empirical work and generate a lot of useful data, when taken separately they tend to omit from the analysis the intermediate level of culture bridging these influences to explain their mechanisms [Chiu et al., 2010; Maltseva, 2018].

Finding sociocultural differences in cognitive phenomena is not the only task of cultural psychology or sociology, and the merit of a study cannot be measured merely in proportion to the amount of cross-cultural differences in cognition it has brought to light. By the same token, considering the main purpose of cross-cultural research in any social science confirming the generalizability of

theories would also be rather limiting [Wang, 2016]. Valuable and informative conclusions cannot be reached by divorcing the universal from culture-specific and thus marginalizing one in favor of another or making essentializing attributions (cf. [Lamont et al., 2017]). It is most beneficial when instead of finding culture-bound similarities or differences in social processes the results of a project should ask questions about the mechanisms that generate and direct these similarities and differences in social or cognitive-psychological variables across cultures. These new things that require blended competencies are therefore most useful and interesting to the students of culture and human mental life.

References

- Bennardo, G., & de Munck, V. (2014). *Cultural models: Genesis, methods, and experiences*. New York, NY: Oxford University Press.
- Blount, B. (2011). A history of cognitive anthropology. In D. B. Kronenfeld, G. Bennardo, V. C. de Munck, & M. D. Fischer (Eds.), *A companion to cognitive anthropology* (pp. 11–29). Oxford, England: Blackwell. <https://dx.doi.org/10.1002/9781444394931.ch1>
- Boster, J. S., & Johnson, J. C. (1989). Form or function: A comparison of expert and novice judgments of similarity among fish. *American Anthropologist*, 91(4), 866–889.
- Bou Malham, P., & Saucier, G. (2015). Intersubjective norms: Inviting a more interdisciplinary perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(10), 1341–1345. <https://dx.doi.org/10.1177/0022022115610215>
- Caulkins, D. D. (2004). Identifying culture as a threshold of shared knowledge: A consensus analysis method. *International Journal of Cross Cultural Management*, 4(3), 317–333. <https://dx.doi.org/10.1177/1470595804047813>
- Cerulo, K. A. (2014). Continuing the story: Maximizing the intersections of cognitive science and sociology. *Sociological Forum*, 29(4), 1012–1019. <https://dx.doi.org/10.1111/socf.12135>
- Charles, M. (2008). Culture and inequality: Identity, ideology and difference in “post-ascriptive society”. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 619(1), 41–58. <https://dx.doi.org/10.1177/0002716208319824>
- Chiu, C.-y., Gelfand, M. J., Yamagishi, T., Shteynberg, G., & Wan, C. (2010). Intersubjective culture: The role of intersubjective perceptions in cross-cultural research. *Perspectives on Psychological Science*, 5(4), 482–493. <https://dx.doi.org/10.1177/1745691610375562>
- Chiu, C.-y., & Hong, Y.-y. (2006). *Social psychology of culture*. Hove, England: Psychology Press.
- Chiu, C.-y., Leung, A. K.-y., & Hong, Y.-y. (2011). Cultural processes: An overview. In A.K.-y. Leung, C.-y. Chiu, & Y.-y. Hong (Eds.), *Cultural processes: A social psychological perspective* (pp. 3–24). New York, NY: Cambridge University Press.
- Clark, A. (2013). Whatever next? Predictive brains, situated agents, and the future of cognitive science. *Behavioral and Brain Sciences*, 36(3), 181–204. <https://dx.doi.org/10.1017/S0140525X12000477>
- D’Andrade, R. (1995). *The development of cognitive anthropology*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- D’Andrade, R. (2002). Violence without honor in the American South. In T. Aase (Ed.), *Tournaments of power: Honor and revenge in the contemporary world* (pp. 3–24). Burlington, VT: Ashgate.
- D’Andrade, R. (2008). *Study of personal and cultural values: American, Japanese and Vietnamese*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- D’Andrade, R., & Strauss, C. (Eds.). (1992). *Human motives and cultural models*. New York, NY: Cambridge University Press. <https://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139166515>

- DiMaggio, P. (1997). Culture and cognition. *Annual Review of Sociology*, 23, 263–287.
- Dressler, W. W. (2005). What's cultural about biocultural research? *Ethos*, 33(1), 20–45. <https://dx.doi.org/10.1525/eth.2005.33.1.020>
- Dunbar, R., & Barrett, L. (Eds.). (2007). *The Oxford handbook of evolutionary psychology*. New York, NY: Oxford University Press. <https://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198568308.001.0001>
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (2013). *Social cognition: From brains to culture* (2nd ed.). London, England: Sage.
- Ghaziani, A. (2009). An “amorphous mist”? The problem of measurement in the study of culture. *Theory and Society*, 38(6), 581–612. <https://dx.doi.org/10.1007/s11186-009-9096-2>
- Gilbert, M. (1996). *Living together: Rationality, sociality, and obligation*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Goodenough, W. (1971). *Culture, language and society*. Reading, MA: Addison-Wesley. <https://dx.doi.org/10.1525/aa.1982.84.4.02a00450>
- Handwerker, W. P. (2002). The construct validity of cultures: Cultural diversity, culture theory, and a method for ethnography. *American Anthropologist*, 104(1), 106–122. <https://dx.doi.org/10.1525/aa.2002.104.1.106>
- Hunzaker, M. B. F., & Valentino, L. (2019). Mapping cultural schemas: From theory to method. *American Sociological Review*, 84(5), 950–981. <https://dx.doi.org/10.1177/0003122419875638>
- Kashima, Y. (2016). Culture and psychology in the 21st century: Conceptions of culture and person for psychology revisited. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 47(1), 4–20. <https://dx.doi.org/10.1177/0022022115599445>
- Lamont, M. (1992). *Money, morals, and manners: The culture of the French and the American upper-middle class*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Lamont, M. (2000). *The dignity of working men: Morality and the boundaries of race, class, and immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lamont, M. (2009). *How professors think: Inside the curious world of academic judgment*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lamont, M., Adler, L., Park, B. Y., & Xiang, X. (2017). Bridging cultural sociology and cognitive psychology in three contemporary research programmes. *Nature Human Behaviour*, 1(12), 866–872. <https://dx.doi.org/10.1038/s41562-017-0242-y>
- Lareau, A. (2015). Cultural knowledge and social inequality. *American Sociological Review*, 80(1), 1–27. <https://dx.doi.org/10.1177/0003122414565814>
- Lizardo, O. (2017). Improving cultural analysis: Considering personal culture in its declarative and nondeclarative modes. *American Sociological Review*, 82(1), 88–115. <https://dx.doi.org/10.1177/0003122416675175>
- Maltseva, K. (2016). Using correspondence analysis of scales as part of mixed methods design to access cultural models in ethnographic fieldwork: Prosocial cooperation in Sweden. *Journal of Mixed Methods Research*, 10(1), 82–111. <https://dx.doi.org/10.1177/1558689814525262>
- Maltseva, K. (2018). Internalized cultural models, congruity with cultural standards, and mental health. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 49(8), 1302–1319. <https://dx.doi.org/10.1177/0022022118789262>
- Maltseva, K., & D'Andrade, R. (2011). Multi-item scales and cognitive ethnography. In D. B. Kronenfeld, G. Bennardo, V. C. de Munck, & M. D. Fischer (Eds.), *A companion to cognitive anthropology* (pp. 153–170). Oxford, England: Blackwell. <https://dx.doi.org/10.1002/9781444394931.ch9>
- Matsumoto, D., & van de Vijver, F. J. R. (Eds.). (2011). *Cross-cultural research methods in psychology*. New York, NY: Cambridge University Press.

Morling, B., & Lamoreaux, M. (2008). Measuring culture outside the head: A meta-analysis of individualism — collectivism in cultural products. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 199–221. <https://dx.doi.org/10.1177/1088868308318260>

Oude Groeniger, J., Kamphuis, C. B. M., Mackenbach, J. P., Beenackers, M. A., & van Lenthe, F. J. (2019). Are socio-economic inequalities in diet and physical activity a matter of social distinction? A cross-sectional study. *International Journal of Public Health*, 64(7), 1037–1047. <https://dx.doi.org/10.1007/s00038-019-01268-3>

Patterson, O. (2014). Making sense of culture. *Annual Review of Sociology*, 40, 1–30. <https://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043123>

Polavieja, J. G. (2015). Capturing culture: A new method to estimate exogenous cultural effects using migrant populations. *American Sociological Review*, 80(1), 166–191. <https://dx.doi.org/10.1177/0003122414562600>

Quinn, N. (1996). Culture and contradiction: The case of Americans reasoning about marriage. *Ethos*, 24(3), 391–425.

Quinn, N. (Ed.). (2005). *Finding culture in talk: A collection of methods*. New York, NY: Palgrave Macmillan.

Quinn, N. (2011). The history of the cultural models school reconsidered: A paradigm shift in cognitive anthropology. In D. B. Kronenfeld, G. Bennardo, V. C. de Munck, & M. D. Fischer (Eds.), *A companion to cognitive anthropology* (pp. 30–46). Oxford, England: Blackwell. <https://dx.doi.org/10.1002/9781444394931.ch2>

Quinn, N. (2018). An anthropologist's view of American marriage: Limitations of the tool kit theory of culture. In N. Quinn (Ed.), *Advances in culture theory from psychological anthropology* (pp. 139–184). Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.

Quinn, N., & Holland, D. (1987). Culture and cognition. In D. Holland, & N. Quinn (Eds.), *Cultural models in language and thought* (pp. 3–40). Cambridge, England: Cambridge University Press.

Rodseth, L. (1998). Distributive models of culture: A Sapirian alternative to essentialism. *American Anthropologist*, 100(1), 55–69. <https://dx.doi.org/10.1525/aa.1998.100.1.55>

Romney, K. A. (1999). Culture consensus as a statistical model. *Current Anthropology*, 40(S1), S103–S115.

Romney, A. K., Weller, S. C., & Batchelder, W. H. (1986). Culture as consensus: A theory of cultural and informant accuracy. *American Anthropologist*, 88(2), 313–338.

Ross, N. (2004). *Culture and cognition: Implications for theory and method*. Thousand Oaks, CA: Sage. <https://dx.doi.org/10.4135/9781452229713>

Saucier, G., Kenner, J., Iurino, K., Bou Malham, P., Chen, Z., Thalmayer, A. G., ... Altschul, C. (2015). Cross-cultural differences in a global “Survey of World Views”. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(1), 53–70. <https://dx.doi.org/10.1177/0022022114551791>

Schwartz, T. (1978). Where is the culture? Personality as the distributive locus of culture. In G. D. Spindler (Ed.), *The making of psychological anthropology* (pp. 419–441). Berkeley: University of California Press.

Searle, J. R. (1995). *The construction of social reality*. New York, NY: The Free Press.

Strauss, C. (2000). The culture concept and the individualism/collectivism debate: Dominant and alternative attributions for class in the United States. In L. Nucci, G. B. Saxe, & E. Turiel (Eds.), *Culture, thought, and development* (pp. 85–114). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Tomasello, M. (2001). Cultural transmission: A view from chimpanzees and human infants. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32(2), 135–146. <https://dx.doi.org/10.1177/0022022101032002002>

Turner, M. (2001). *Cognitive dimensions of social science: The way we think about politics, economics, law, and society*. New York, NY: Oxford University Press.

Vaisey, S. (2009). Motivation and justification: A dual-process model of culture in action. *American Journal of Sociology*, 114(6), 1675–1715. <https://dx.doi.org/10.1086/597179>

Vaisey, S. (2010). What people want: Rethinking poverty, culture, and educational attainment. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 629, 75–101. <https://dx.doi.org/10.1177/0002716209357146>

Vaisey, S. (2014). The “attitudinal fallacy” is a fallacy: Why we need many methods to study culture. *Sociological Methods & Research*, 43(2), 227–231.

<https://dx.doi.org/10.1177/0049124114523395>

Vaisey, S., & Lizardo, O. (2010). Can cultural worldviews influence network composition? *Social Forces*, 88(4), 1595–1618. <https://dx.doi.org/10.1353/sof.2010.0009>

Wan C., Chiu, C.-y., Tam, K.-P., Lee, S.-l., Lau I. Y.-m., & Peng, S. (2007). Perceived cultural importance and actual self-importance of values in cultural identification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92(2), 337–354.

<https://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.92.2.337>

Wan, C., Torelli, C. J., & Chiu, C-y. (2010). Intersubjective consensus and the maintenance of normative shared reality. *Social Cognition*, 28(3), 422–446.

<https://dx.doi.org/10.1521/soco.2010.28.3.422>

Wang, Q. (2016). Why should we all be cultural psychologists? Lessons from the study of social cognition. *Perspectives on Psychological Science*, 11(5), 583–596.

<https://dx.doi.org/10.1177/1745691616645552>

Weller, S. C. (2007). Cultural Consensus Theory: Applications and Frequently Asked Questions. *Field Methods*, 19(4), 339–368. <https://dx.doi.org/10.1177/1525822X07303502>

Zerubavel, E. (1999). *Social mindscapes: An invitation to cognitive sociology*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Zou, X., Tam, K.-P., Morris, M. W., Lee, S.-l., Lau, I. Y.-m., & Chiu, C.-y. (2009). Culture as common sense: Perceived consensus versus personal beliefs as mechanisms of cultural influence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(4), 579–597.

<https://dx.doi.org/10.1037/a0016399>

Received 10.12.2019

KATERYNA MALTSEVA

Bridging sociology with anthropology and cognitive science perspectives to assess shared cultural knowledge

Following the cognitive revolution of the 1960s, cultural variation in behavior and knowledge has been a long-standing subject in social sciences. The “cognitive turn” in sociology brought to light many interesting issues and complex questions. The present publication addresses both theoretical and — to some extent — methodological challenges faced by the sociologists engaged in researching shared cultural variation within the culture-and-cognition research agenda, and compares it with the status quo in cousin social sciences that share the same cognitive perspective on culture. I specifically focus on the conceptual junctures that follow from the assumptions of shared cultural knowledge and intersubjectively shared cultural worldviews to highlight the important features of culture which can be effectively used for quantitative assessment of complex cultural processes. While I discuss various aspects of the findings and failings attributable to the culture-and-cognition research direction, my principal concern centers on encouraging more enhanced and sensitized interdisciplinary communication, as well as maximized intersections between cognitively oriented studies of culture in different social sciences, to bring the sociological studies of culture and cognition to full fruition.

Keywords: culture, intersubjectivity, culture consensus model, Antone Kimball Romney, ethnographic methods, research design

GÁBOR SCHEIRING,

*Academic Fellow, Department of Social and Political Sciences & Dondena Centre
Bocconi University (via Guglielmo Rontgen, 1, 20136 Milano, Italy)*

gabor@gaborscheiring.com

<https://orcid.org/0000-0002-0775-8610>

The Foundations of Hybrid Authoritarian State Capitalism in Hungary¹

Behind the Curtains of Hungary's Hybrid Authoritarian State Capitalism

For a decade and a half, it seemed that Hungary was on her way to prove Fukuyama right. The country was one of the first to liberalise its economy and political system in the second half of the 1980s. As a 'lead-reformer', the country avoided the illiberal swerve of the 1990s that characterised many 'late-reformers' in Eastern Europe. Nationalist mobilisation during the 1990s was low with centrist politicians dominating the public sphere until the end of the 2000s. High levels of foreign direct investment (FDI), a technologically complex export structure and well-developed independent institutions characterised the country. A bipolar party system emerged, dominated by the Hungarian Socialist Party (MSZP) on the Left Federation of Young Democrats (FIDESZ), the party of Prime Minister Viktor Orbán, on the Right. Membership in the EU and other international bodies further strengthened the perception of democratic consolidation. Hungary was ranked by the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) as the leading post-socialist country based on the Transition Index between 1995 and 2001 every year consecutively [Pogátsa, 2009].

However, while many former 'late-reformers' saw a new liberal wave in the 2000s, Hungary experienced the emergence of a robust illiberal countermovement [Kalb, 2018], casting doubt on the overly positive readings of the country's political-economic model.

Since 2010, instead of democratic consolidation, Hungary has taken a completely different route. Following eight years of the socialist-liberal coalition, Viktor Orbán took power with a sweeping electoral success in 2010, followed by another definitive victory in 2014, and the third one in 2018. The ink barely dried

¹ This article is a revised version of a previous report published by the Transnational Institute (Challenging Authoritarianism Series, no 1, April 2028).

on the ministerial nominations in 2010, when the government started to systematically dismantle the core institutions of liberal democracy. The new parliamentary majority unilaterally passed a new constitution in 2011 that removed the reference to social rights and included various conservative references among others to citizens' moral responsibility to work. Later, the government systematically restructured the media landscape by tightening control over public media and by facilitating the expansion of right-wing media oligarchs. In a crucial move, the illiberal state also curtailed the rights of the constitutional court as well as attempted to shrink the independence of the judiciary. Governmental attacks on civil society, with a particular focus on NGOs financed by international donors, served to delegitimise the extra-parliamentary opposition. The ruling political elite also systematically took over independent institutions such as the State Audit Office or the National Bank, with every supposedly independent organ of the state being controlled by party loyalists. Showing the regime's lack of tolerance for plurality, the government purged gender programmes from universities, banned the US-accredited Central European University from Budapest, and hijacked the research institutions of the Hungarian Academy of Sciences.

As a reaction to democratic backsliding, the European Parliament passed several reports condemning the anti-democratic measures of the government [Tavares, Rui, 2013]. Freedom House ceased to classify Hungary as a consolidated democracy in 2015 [Freedom House, 2015]. The emerging political science consensus regards Hungary as a hybrid regime, a competitive authoritarian system between full-blown autocracies and democracies [Bozóki, Hegedüs, 2018]. This model preserves democratic elections as a major source of political legitimacy, but curtails political competition and the expression of social opposition to a large extent, in order to suppress the social tensions emanating from the regime's capital accumulation policies, and stabilise the rule of the new hegemony.

How can we explain this puzzling U-turn? Liberal institutionalism has been a dominant approach in political science and political sociology for the last decades, influencing how public intellectuals, journalists, politicians and activists think about democracy. This liberal institutionalist frame of thinking has been infused by an evolutionary theory of change as propagated by Francis Fukuyama among others, where a combination of liberal capitalism and liberal democracy are considered the endpoint of development [Fukuyama, 1992; Sachs, 1990]. Researchers have longed treated Hungary as one of the most successful cases of democratic consolidation and European integration [Bunce, 2006]. Uncritical of the structural tensions induced by European integration and global economic internationalisation, liberal institutionalists were blind to the coming authoritarian breakthrough in Eastern Europe right until the election of Orbán. They maintained that Hungary was very unlikely to undergo a democratic backsliding given the highly developed liberal institutions erected during the years of the post-socialist transition and the external anchoring effect of EU membership [Levitz, Pop-Eleches, 2010].

Institutions are central to a functioning democracy, yet, the failure of the liberal institutionalist paradigm to foresee or even to retrospectively explain democratic backsliding in Hungary signals the need to go beyond it. Some analysts have turned to look at the behaviour of politicians and the extent to which they diverge from liberal norms [Herman, 2016]. They point to Orbán's political ma-

noeuving as the primary cause of democratic backsliding in Hungary. Commenting on Hungary, Fukuyama for example concluded that ‘bad actors can undo even the best-designed institutions’ [Fukuyama, 2012a; 2012b], which – according to Fukuyama – highlights the need for ‘good politicians’ who respect the principles of liberalism and do not destroy liberal institutions, even if they have the power to do so. Leading international media outlets have reported on high-profile corruption in Hungary, shedding light on the enrichment of Orbán’s closest relatives and friends by misusing EU funds [The Guardian, 2018]. Corruption is rampant, yet, the ties of the governmental elite go beyond friends and relatives: Orbán’s socio-economic strategy enjoys the support of the majority of the economic elite, both foreign and domestic [Scheiring, 2019a].

Too much fascination with the most visible actors on the scene distracts our attention from the structure of the play itself. These actors are not dismantling democratic institutions because they are ‘bad’. Instead, they are building a new regime of accumulation because they want to stay in power and increase their wealth. In other words, we should shift our narrative from corruption and the collapse of liberal norms and institutions, and analyse the rise of hybrid authoritarian state capitalism. Understanding this requires exploring why some crucial segments of the society, such as the majority of the working class and the economic elite no longer defended the post-1989 liberal hegemony.

The End of the Politics of Patience

Even though for a long time Hungary was a champion in attracting transnational companies, the employment rate has been far lower than in the rest of Europe, with a meagre 55 percent employed in 2009, right before the 2010 Orbán break-through [Eurostat, 2019a]. A defining characteristic of the Hungarian economy was the chronically low level of employment as a result of the substantial deindustrialisation during the early years of the transition. A large segment of the society, the early victims of the transition – the elderly, the young with little education and those living outside the biggest towns of the country – could not take part in the new growth centres of the economy dominated by technology-intensive multinational companies. Those outside the local hubs of global economic networks felt increasingly left behind. Hungary’s development path was also characterised by chronically low wage levels. The share of wages in total national income decreased from 57.2 percent to 46.3 percent during the period of the transition [Pitti, 2010]. Hungarian wages were lagging behind average wages in the Central and Eastern European region throughout the 2000s and have long been among the lowest throughout the OECD [OECD, 2018].

Despite the dismal social performance of the early transition years, the acceptance of the new regime remained relatively high until the second half of the 2000s. Scholars described this puzzling high legitimacy of the liberal transition regime as the ‘politics of patience. On the one hand, citizens were willing to defer consumption for a few more years hoping for a better future. On the other hand, post-socialist governments also attempted to pacify the victims of the transition by allowing them to retire early and providing generous pension, unemployment and other social benefits.

Early retirement was particularly crucial in providing democratic legitimization in the 1990s. The share of early retirees among pensioners grew significantly from the 1980s to the 1990s from 33 per cent to 52.7 per cent among women and from 44 per cent to 75.2 per cent among men [Kolosi, Tóth, 2008]. As a result, government debts grew strongly during the early nineties (from 66.3 per cent in 1990 to 86.0 per cent in 1994) and then again during the 2000s (from 55 per cent in 2002 to 80.6 per cent in 2010). Incomes through privatisation could offset high state expenditure during the mid-nineties, but as assets owned by the state decreased, this channel of financial revenue dried up. Fiscal deficits and the growth of public debt were also caused by low taxation of capital as the state fiercely competed for foreign investment with other states of the region [Drahokoupil, 2008].

The tax base of the Hungarian welfare state was severely skewed toward taxing labour and maintaining generous tax holidays for multinational companies. Taxes on capital in Hungary represented the smallest share in total tax income among Eastern European countries contributing significantly to the weakening of the fiscal capacity of the state and an increasing squeeze on the budget [Eurostat, 2014]. Gaping budget deficits and growing government debt brought the necessity of economic adjustment in 2006-2007.

As public debts grew, private debts also spiralled due to the credit bubble fuelled dependent growth model. To compensate for low wages, the Socialist government between 2002 and 2010 encouraged financialised consumption through credits: buying cars and homes financed through foreign currency loans. This 'privatised Keynesianism', as formulated by Colin Crouch [Crouch, 2009], was used in several developed countries to reconcile the tensions between capitalism's tendency to increase social polarisation and democracy's universal premises. After the social democratic compromise between labour and capital that sustained the welfare state ended during the 1970s and 1980s, the new policy regime of privatised Keynesianism helped to maintain the legitimacy of liberal institutions. However, it led to an unsustainable rise in private debts in the core countries as well as in Hungary. Between 1999 and 2006, household debt rose more than ten times in nominal terms, so that in January 2007 the average outstanding loan amounted to 94 percent of the annual household income in Hungary [Holló, 2007]. As a result, by 2009, a year before Orbán's electoral breakthrough, 75 per cent of Hungarians were unable to face unexpected expenses, the highest level throughout the EU [Eurostat, 2019b].

During the early years of the transition, the social and pension system could counterbalance the negative political effect of large-scale deindustrialisation, economic liberalisation and the uncertainties induced by globalisation, and cushion the downward mobility of the victims of economic reform. During the 2000s, as a new generation reached prime working age, boosting consumption through private debts emerged as another crucial channel of legitimacy. However, both mechanisms of legitimization were exhausted by the end of the 2000s. As a result of brewing social tensions, the approval of capitalism in Hungary dropped dramatically from 1991 to 2009 [Pew Research Centre, 2009]. Rural agricultural workers and farmers also came to embrace neo-nationalism as a reaction to postsocialist liberalism [Pew Research Centre, 2009]. The rightward shift of the working class was also actively facilitated by the breakdown of the private debt regime. Dependent financialisation proved to increasingly incompatible with the

liberal hegemony [Scheiring, 2016b]. Voters identifying themselves as members of the urban and rural working class strongly and significantly favoured FIDESZ over the Socialists by 2010. The era of the politics of patience ended, and the growing social and economic turmoil has led to disenchantment among Hungarian citizens with the post-1989 liberal regime.

The Revolt of the Native Capitalist Class

Voters' disillusionment itself does not necessarily result in authoritarian capitalism. Citizens certainly did not vote for the dismantling of social rights and liberal institutions, as FIDESZ withheld its plans of institutional engineering before the elections in 2010. Bringing down democracy not only requires dissatisfied voters; it also needs an active elite that thinks its interest might be best furthered by weakening the system of liberal democracy and liberal capitalism. Without the consent and sometimes even the active involvement of crucial segments of the economic elite, hybrid authoritarian state capitalism could not have emerged in Hungary.

Throughout the 1990s, post-socialist governments put heavy emphasis on importing large amounts of foreign investment. The total stock of FDI reached 76.2 per cent by 2009, only surpassed by the 80.4 per cent of Estonia among Eastern European countries [World Bank, 2019]. The low level of taxes on capital led to an economic environment favouring capital-intensive multinational companies as opposed to labour intensive small and medium-sized enterprises (SMEs), which are mostly owned domestically. Respective post-socialist governments favoured multinational companies with a low corporate tax and generous tax allowances to international investors. The high concentration of FDI in the growth sectors of the economy also resulted in a geographically highly uneven development during the last 25 years.

Although Hungary did not implement mass privatisation as Russia for example [Irdam, Scheiring, King, 2015], privatisation and external liberalisation happened rapidly. While transnational corporations emerged as the new winners, domestic companies were facing increasing competition. As a result, the Hungarian economy became divided into two parts: a capital-intensive multinational sector that plays only a minor role in job creation, and a stagnant domestic sector, with little connection between the two. Development sociologists and structuralist economists described this process as structural disintegration (or disarticulation) several decades ago [Irdam, Scheiring, King, 2015]. Foreign investors emerged as the dominant economic actors, with close ties to every post-socialist government, but especially to the coalition of socialists and liberals. Those national entrepreneurs who did not manage to become junior partners of international capitalists either as service providers or as local suppliers were increasingly pitted against this dominant power bloc. The highly dualistic nature of the Hungarian economy created a polarisation within the economic elite leading to divergent political interests and preferences.

The polarisation of the economic elite also became evident in the divergent political embeddedness of the domestic and the international segments of the capitalist class. I analysed the class composition of economic policy elites based on a dataset I created through quantitative coding using publicly available data

on policy elite members' biographies.¹ The analysis revealed that there developed a significant difference between the class composition of left and right-wing policy elites from 1990 to 2014. 36 per cent of the left-of-centre governance elite have a background in the multinational sector compared to the 15 per cent of the right-wing governance elite. Similarly, centre-left governments were also more strongly connected to the banking sector, with 38 per cent of their personnel having ties to banks compared to the 18 per cent of the right-wing economic policy elite. These differences are even stronger if we only examine ministers and prime ministers – here the 42 per cent of left-wing ministers trumps the 14 per cent of right-wing ministers with a tie to the banking sector. Crucially, domestic capitalists were increasingly alienated by the coalition of socialists and liberals and had a keen interest in helping a new government to power that would better facilitate the capital accumulation of native capitalists through addressing the severe dualism of the economy and ensuring the supply of cheap and flexible labour.

The Case of the Tobacco Sector

The case of the tobacco sector illustrates how the structural polarization of the economic elite facilitated the anti-liberal intervention into the economy. Two years after taking power, Viktor Orbán's government initiated a complete restructuring of the tobacco industry, resulting in the CXXIV (2012) law which radically changed the regulation of the market for tobacco products [Laki, 2014]. Before the transition, the tobacco industry was dominated by four companies, operating in four towns. These companies were all privatised during the 1990s, and the most prominent companies were bought by international investors. A smaller, Hungarian owned company, Continental managed to establish a foothold in the tobacco industry when an international investor sold its plant in one of the towns.

The law to 'curtail smoking among young and regulate tobacco retail trade' was introduced to the Parliament in December 2011. The lead architect of the law was János Lázár, at that time the second-strongest man in the government, a close ally to Orbán. The regulations granted the state the monopoly on granting tobacco trade concessions. Checking the Word file's properties, a year later oppositional MPs noticed by that the document sent to the European Commission for consultation was not authored by government officials, but by János Sánta – the chairman of the Hungarian Tobacco Alliance (the central lobby body of the industry) who also happens to be manager and owner of Continental Tobacco, the only Hungarian owned company in the tobacco sector. When asked by journalists about the incident, János Lázár replied that he had known János Sánta for ten years and that he sent out the draft for commenting to every major tobacco company, but the foreign-owned companies had not supported the bill.

János Sánta and his company were not only active in drafting the bill but also were the big winners in the newly distributed concessions. The owners, employees and even their family members of Continental Tobacco are among the biggest winners of the bid for concessions, with more than 1000 new retail outlets run by someone closely connected to Continental. János Sánta was publicly encourag-

¹ A detailed description of the methodology and the dataset is available upon request from the author.

ing members of the company to take part in the tender and stated that it is a 'similar historical opportunity as land redistribution in 1945'. CBA, the biggest Hungarian owned retail chain in the country, owned by enthusiastic supporters of the Hungarian right, was also a significant winner. Finally, a third important group of winners were families and entrepreneurs connected to influential politicians in alliance with Orbán.

Native capitalists, excluded from the most lucrative segments of the tobacco industry dominated by multinationals, were behind the restructuring of the tobacco industry. A similar process can be seen in the restructuring of the banking and the energy sectors, as well as the restructuring of the labour code – all of which have helped to facilitate the capital accumulation of national capitalists. The connectedness of the domestic capitalist class to the right-wing government has been increasing throughout the transition years. Although right-wing governments were always more detached from the dominant segments of the capitalist class, the post-2010 illiberal regime has been particularly insulated from the multinational and the banking sector and has gained much of its political support from national capitalists alienated from the liberal transition regime. Although Orbán also allied with transnational capital active in the manufacturing industry, the most significant change under his regime is the political emancipation of the national capitalists. The biggest winners of this process are loyal political capitalists ('oligarchs'), but the new hegemonic alliance between the state and capital incorporates a much broader segment of the national economic elite, also those who are only loosely connected to Orbán. Although Orbán facilitates the growth of the domestic capitalist elite, he knows that he cannot fundamentally challenge major international investors. Thus, he attempts to pacify transnational companies through strategic partnerships and record-low 9 per cent corporate tax among others. Thus, the new power bloc is composed of the political class around Orbán, critical segments of the domestic business elite and transnational corporations.

Capitalism with authoritarian solutions

Being involved in labour-intensive production, the accelerated capital accumulation of the national capitalist class rests on cheap and flexible labour, and access to markets dominated by multinationals. To achieve their accelerated capital accumulation, the government systematically interfered in the existing structure of property and social rights, dismantled trade unions and all primary institutional forms that represent the socially vulnerable. Although Orbán won in 2010 with the support of the working class, his neoconservative authoritarian policies favour the upper-middle class and the economic elite and have alienated a segment of his former working-class supporters. Since 2016 real wages have been soaring in addition to the increase in employment, which has helped FIDESZ to stabilise its support among the lower classes. However, the bottom forty percent has remained on the losing side of Orbán's economic policies. The redirection of class cleavages and distributional conflicts along cultural lines targeting the 'undeserving poor', various minorities as well as migrants also serves to pre-empt a potential working-class backlash. Targeting the figure of George Soros in the most recent parliamentary election was a strategic move to connect

the enemy images of the reckless global investor and the fearful migrant, portraying both as threats to the vulnerable working class. This authoritarian populist strategy was also instrumental in creating consent among the losers of accelerated capital accumulation.

The 2019 local government elections have also shown the vulnerability of the new hegemony [Scheiring, 2019b]. The number of anti-Orbán votes is higher in large towns than FIDESZ's support, and the opposition gained back control over several major cities in the country. FIDESZ won the 2014 elections with much fewer votes than in 2010, and also fewer votes than they received in 2006 when they lost the election. Between 2014 and 2018 the party increased its camp but remained significantly below the 2010 level. FIDESZ is the most popular political party, but not popular enough to remain in power in a competitive liberal democratic environment for long. To protect against a possible political backlash emanating from the losers of accelerated capital accumulation, the institutions of liberal democracy had to be curtailed in parallel to the dismantling of the institutions of liberal capitalism and social rights. In other words, Orbán's authoritarianism cannot be separated from the model of capitalism he builds: this is the essence of the accumulative state, that underpins Hungary's hybrid authoritarian capitalism. However, as the system is still open to electoral contestation, if the divided opposition can cooperate, and can provide a narrative and identity for the victims of the new hegemony in addition to the liberal urban middle classes, then they might be able to challenge Orbán at a national parliamentary election.

Lessons for Social Theory and Progressive Practise

It would be difficult to find a country that adhered to neoliberal blueprints of good governance more closely than Hungary. Nevertheless, this did not facilitate democratic stabilisation in the long run. Authoritarian capitalism in Hungary was born on the ruins of liberal institutions and policies. The twenty years of transition followed by the break-through of authoritarian capitalism offer critical lessons for social theory and political practise beyond Hungary. First, Hungary's experience points to the inherent tendency of capitalism to polarise society which can alienate significant segments of voters. The growing commodification of social relations and the resulting insecurity and anxiety provide a fertile ground for anti-liberal political movements not only in Hungary but in the US, in the UK or on the old continent alike [Scheiring, 2016a]. The demobilisation and rightward shift of the Hungarian working class shows that democracy has to perform socially to be sustainable. The increase of private debts, the chronically low level of employment and wages, as well as the low fiscal capacity of the state to maintain its social policies signify the limits of the liberal economic model. Designing social and economic policies that can guarantee more social security, more inclusion and more opportunities for everyone are indispensable for a socially sustainable democracy.

Second, liberal political theory maintains that the capitalist class has a natural tendency to support liberal democracy. Most economists proposed during the early transition years to proceed with economic reforms rapidly before political

reforms in order to produce a strong bourgeoisie that would support further democratisation [Boycko et al., 1993]. The case of Hungary shows that the dynamics of global economic integration might lead to opposite outcomes. As long as they are willing to play by the rules of the regime, national capitalists receive wide-ranging support from the hybrid authoritarian state, hurting existing ownership or other enshrined rights of multinationals, workers and small and medium-sized enterprises. Transnational capitalists, especially German car manufacturers are also among the crucial pillars of the new authoritarian regime, receiving a wide range of institutional and material support from the state. There is nothing inherently liberal in the propertied class that emerged during the transition from socialism to capitalism. Sustainable democratisation has to be also built on an inclusive economic structure that does not marginalise domestic producers and does not result in a dualistic economy. Some industrial policies are compatible with the global economy [Wade, 2006], but the regime of global economic governance also needs to be reformed to allow for more state autonomy and economic development.

The case of Hungary is not an isolated example. Historically, the collapse of democracy in Germany during the first half of the twentieth century offers a comparable lesson. As Karl Polányi and others pointed out, in the Weimar Republic, the left failed to present a compelling alternative to the unchecked globalisation of the gold standard that was directly responsible for financial instability, high levels of unemployment and downward pressure on wages. This facilitated the rightward shift of the working class. The economic elite found a way to live with the new authoritarian regime, and several investors even enjoyed new opportunities for growth. The cultural and political context differs, so the extreme form of Nazism is less of a threat today as a hundred years ago, but the political economy of authoritarian capitalism reveals striking similarities. The rightward shift of the working class is a widespread phenomenon today where centrist social democrats failed to maintain their attachment to the institutions and values of the labour movement. On the other hand, China, Russia or Turkey offer further examples of how capitalists can indeed make compromise with authoritarian regimes as long as they see an opportunity for accumulation.

Defying liberal expectations, authoritarian capitalist practices are not just possible, but an increasingly common phenomenon today. Hungary is not an outlier, but again a frontrunner of a global tendency that Mark Blyth [Blyth, 2016] described as 'global Trumpism', ranging from populism to authoritarian capitalism as the endpoint. Authoritarian capitalist practices might be implemented in stable liberal democracies as well, to insulate conflictual reforms from contestation. Technocratic rule as in the case of Greece (or Chile under Pinochet) imposes economic discipline from above in the name of neoliberalism. Hungarian authoritarian capitalism, or in a more moderate form American Trumpism, is a counter-reaction to neoliberalism propelled by the discontent of workers and the economic elite, while keeping much of the neoliberal agenda alive [Fabry, 2019]. It is not likely that core countries with established democratic institutions would embrace a similar illiberal turn, but weaker versions of authoritarian capitalist practices can be equally problematic. The global turn towards authoritarian capitalist practices shows that political disciplining can be the precondition of eco-

conomic disciplining of citizens to facilitate accelerated capital accumulation in the era of contemporary international capital flows.

The tensions between capitalism and democracy are much stronger than most social scientists and political theorists predicted after 1989. These authoritarian tendencies show that there is nothing inherently democratic in capitalist arrangements. Although democracy historically developed in societies with market institutions, capitalism is not a guarantee for democratic institutions. Societies with the longest history of successful democratisation managed to institutionalise a compromise between social groups struggling to curtail the logic of capital on the one hand and capitalist groups on the other. Putting these political tensions into ideological brackets, as liberal institutionalists did, does not serve the purpose of democracy. Instead of negating it, progressives have to master the paradox of democratic capitalism. The future of successful democratisation depends on how the structural tensions of simultaneous democratisation and marketisation are resolved. International institutions, donors and democracy promoters have to focus on the broad context of democratic institutions and facilitate a civil society that offers credible solutions to social and economic problems as well. Global initiatives to promote democracy cannot work if they are overshadowed by global economic procedures that increase financial and social vulnerability. Unchecked financial and economic liberalisation is not compatible with democratisation. The institutional structure of the European Union, as well as global multilateral institutions, needs to be reformed to reflect this lesson.

These reforms will not happen without a constant push from civil society, trade unions and progressive parties. Domestic political actors have to reject the false marriage of economic and political liberalism and combine the promotion of democratic institutions with the promotion of economic and social inclusion. Progressives cannot pit identity politics, the protection of minorities, against the politics of redistribution. Progressives have to offer a politics of social security to the vulnerable working middle class clutching onto the security of national identity. This requires thorough institutional reforms, bold initiatives, such as universal basic income, new forms of social movements and new party structures that facilitate the mobilisation and participation of masses in the democratic struggle. Popular participation in politics is a requirement of democratic stabilisation.

The global financial crisis was not enough to challenge the dominant free-market vision of society which contributed to the rise in right-wing authoritarianism. To reverse this trend, we need a critical class analysis of the tensions of democratic capitalism and create the cross-class alliances that could propel contemporary social democratic politics back to power. Progressive politics has to reinvent the fundamental values of social democracy and simultaneously adapt social citizenship to the twenty-first century. A capability enhancing democratic developmental state with an open economy industrial policy and a restructuring of global economic governance is necessary to facilitate economic development for all [Evans, 2014].

As opposed to the optimist mood of the 1990s, today's future seems to be much bleaker and occupied by authoritarian tendencies. Reinventing progressive analysis and politics is the pre-condition to stop the spread of authoritarian capitalist practices throughout the world.

References

- Berman, Sh. (2006). *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blyth, M.M. (2016). Global Trumpism: Why Trump's Victory Was 30 Years in the Making and Why It Won't Stop Here. *Foreign Affairs*, 15 November 2016. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2016-11-15/global-trumpism>
- Boycko, M., Shleifer, A., Vishny, R.W., Fischer, S., Sachs, J.D. (1993). Privatizing Russia. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, 139-92.
- Bozóki, A., Hegedüs, D. (2018). An Externally Constrained Hybrid Regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, 25(7), 1173-1189.
- Bruszt, L. (1998). The Politics of Patience: Support for Capitalism. In: S. Barnes, J. Simon (Eds.), *The Postcommunist Citizen (New European Studies)* (pp. 165-95). Budapest: Erasmus Foundation and IPS of HAS.
- Bunce, V. (2006). Global Patterns and Postcommunist Dynamics. *Orbis*, 50(4), 601-620.
- Crouch, C. (2009). Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. *The British Journal of Politics and International Relations*, 11(3), 382-399.
- Drahokoupil, J. (2008). The Investment-Promotion Machines: The Politics of Foreign Direct Investment Promotion in Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies*, 60(2), 197-225.
- Enyedi, Z., Fábíán, Z., Tardos, R. (2014). Parties and Voters, 2002-2014. [In Hungarian] In: T. Kolosi, I.G. Tyth (Eds.), *Social Report* (pp. 532-56). Budapest: TBRKI.
- Eurostat (2014). Taxation Trends in the European Union. Data for the EU Member States, Iceland and Norway. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Eurostat (2019a). *Employment and Activity by Sex and Age — Annual Data*. URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_emp_a&lang=eng
- Eurostat (2019b). *Inability to Face Unexpected Financial Expenses*. URL: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_mdex04&lang=en
- Evans, P.B. (2014). The Capability Enhancing Developmental State: Concepts and National Trajectories. In: Eun Mee Kim, Pil Ho Kim (Eds.), *The South Korean Development Experience* (pp. 83-110). Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Fabry, A. (2019). *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London: Palgrave Pivot.
- Freedom House (2015). *Nations in Transit 2015: Democracy on the Defensive in Europe and Eurasia*. Washington, D.C.: Freedom House.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: The Free Press.
- Fukuyama, F. (2012a). Do Institutions Really Matter? *The American Interest*, 23 January.
- Fukuyama, F. (2012b). What's Wrong with Hungary? *The American Interest*, 6 February.
- Gagyi, Á. (2016). Coloniality of Power' in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of world-systems research*, 22(2), 349-372.
- Greskovits, B. (1998). *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest: Central European University Press.
- HCSO (2016). *Consolidated Gross Government Debt in Per Cent of the Gdp (1995-2015)*. [In Hungarian] URL: http://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsdde410.html
- Herman, L.E. (2016). Re-Evaluating the Post-Communist Success Story: Party Elite Loyalty, Citizen Mobilization and the Erosion of Hungarian Democracy. *European Political Science Review*, 8(02), 251-284.
- Hirschman, A.O. (2013[1977]). A Generalized Linkage Approach to Development, with Special Reference to Staples. In: *The Essential Hirschman, edited by Albert O Hirschman and Jeremy Adelman* (pp. 155-194). Princeton: Princeton University Press.
- Holló, D. (2007). Household Indebtedness and Financial Stability — Should We Be Afraid? *National Bank Quarterly*, November, 22-29.

Irdam, D., Scheiring, G., King, L. (2015). Mass Privatization. In: J. Hölscher, H. Tomann, *Palgrave Dictionary of Emerging Markets and Transition Economics* (pp. 488-507). Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Kalb, D. (2018). Upscaling Illiberalism: Class, Contradiction, and the Rise of the Populist Right in Post-Socialist Central Europe. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences* 11(3), 303-321.

Kolosi, T., Tóth, I.G. (2008). The Winners and the Losers of the Transition. [In Hungarian] In: T. Kolosi, I.G. Tóth (Eds.), *Social Report* (pp. 15-45). Budapest: TÁRKI.

Laki, M. (2014). Restructuring and Re-Regulation of the Hungarian Tobacco Market: A Case Study [In Hungarian]. MT-Dp, 2014/10.

Levitz, P., Pop-Eleches, G. (2010). Why No Backsliding? The European Union's Impact on Democracy and Governance before and after Accession. *Comparative Political Studies*, 43(4), 457-485.

OECD (2018). *Average Annual Wages*. URL: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=AV_AN_WAGE

Pew Research Centre (2009). The Pew Global Attitudes Project 2009. Two Decades after the Wall's Fall: End of Communism Cheered but Now with More Reservations. Washington: Pew Global.

Pitti, Z. (2010). *Economic Performance Contra Social Expectations*. [In Hungarian] Budapest: Napvilág Kiadó.

Pogátsa, Z. (2009). Hungary: From Star Transition Student to Backsliding Member State. *Journal of Contemporary European Research*, 5(4), 597-613.

Polanyi, K. (2001 [1944]). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.

Sachs, J. (1990). What Is to Be Done? *The Economist*, 13 January, 21-26.

Sargentini, J. (2018). Report on a Proposal Calling on the Council to Determine, Pursuant to Article 7(1) of the Treaty on European Union, the Existence of a Clear Risk of a Serious Breach by Hungary of the Values on Which the Union Is Founded A8-0250/2018. In: *Strasbourg: Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs*, 12 September.

Scheiring, G. (2016a). *The Rise of Illiberalism from East to the West: A Lesson About Class for the Left*. URL: <http://politicalcritique.org/cee/hungary/2016/the-rise-of-illiberalism-from-east-to-the-west-a-lesson-about-class-for-the-left/>: politicalcritique.org

Scheiring, G. (2016b). Sustaining Democracy in an Era of Dependent Financialization: Karl Polanyi's Perspectives on the Politics of Finance. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 2(2), 84.

Scheiring, G. (2018). Lessons from the Political Economy of Authoritarian Capitalism in Hungary. *Amsterdam: Transnational Institute, Challenging Authoritarianism Series*, 1, April.

Scheiring, G. (2019a). Dependent Development and Authoritarian State Capitalism: Democratic Backsliding and the Rise of the Accumulative State in Hungary. *Geoforum Published online*, 5 September.

Scheiring, G. (2019b). Hungarian Opposition Takes a Crucial Step, but Still a Long Way to Go for the Left. URL: <https://fpc.org.uk/hungarian-opposition-takes-a-crucial-step-but-still-a-long-way-to-go-for-the-left/>: *The Foreign Policy Centre*, 14 October.

Szombati, K. (2018). *The Revolt of the Provinces: Anti-Gypsyism and Right-Wing Politics in Hungary*. New York, Oxford: Berghahn Books.

Tavares, R. (2013). *Report on the Situation of Fundamental Rights: Standards and Practices in Hungary* (A7-0229/2013). Strasbourg: Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs, European Parliament.

The Guardian (2018). *How Hungarian Pm's Supporters Profit from EU-Backed Projects*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2018/feb/12/how-hungarian-pms-supporters-profit-from-eu-backed-projects>

Wade, R.H. (2006). How Can Middle-Income Countries Escape 'Gravity' and Catch up with High-Income Countries? The Case for Open Economy Industrial Policy. *Halduskultuur*, 9, 12-29.

World Bank (2019). *World Development Indicators*. URL:
<http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>

Received 22.11.2019

GÁBOR SCHEIRING

The Foundations of Hybrid Authoritarian State Capitalism in Hungary

Authoritarian capitalist practices are gaining foothold not only in non-democratic states, such as China, but even in countries with strong liberal institutions. From Greece to the US, an increasing number of countries show its symptoms: curtailing democratic contestation in order to stabilise accumulation. Hungary is one of the most puzzling cases. Hungarian elites followed the good governance blueprints of international institutions, implementing liberal political and economic reforms between 1990 and 2010. For long, the country was considered to be a frontrunner of the third wave of democratisation, yet now it is seen as the prime example of the illiberal turn. Orbán's political-economic model, hybrid authoritarian capitalism institutionalised by the accumulative state, has been stable for eight years now. To understand the emergence, stability and potential vulnerability of this regime, this article digs deeper into the contradictions of post-socialist liberal policies.

Keywords: authoritarian capitalism, illiberalism, democratic backsliding accumulative state, Hungary

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл “Шанси та ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року”¹

Переднє слово

Нині широко відоме висловлювання, яке приписують Вінстону Черчиллю: “Демократія — найгірша форма урядування, за винятком усіх інших”. Від перших своїх античних проявів до постмодерних часів демократія як політичний устрій, спосіб урядування та підґрунтя суспільної життєдіяльності є завжди актуальною темою для обговорень, дебатів та досліджень щодо її відкритих можливостей, але також і суперечливих ризиків у різних її історичних практиках та політично-культурних маніфестаціях.

Сучасний світ переживає певний спад світової демократизаційної динаміки. Почасті це пов’язане з глобальним зсувом балансу влади на користь авторитарних режимів, зокрема Китаю, та новими викликами для демократії з огляду на поширення масових настроїв невдоволення, спричинених поглибленням економічної нерівності та втратою особистих статусних позицій для багатьох людей у глобальному світі. Одним із чинників кризи європейської ліберальної демократії та посилення політичного впливу популізму стали й потужні хвилі міграційних процесів з Азії та Африки. Сучасна демократія також зазнає численних загроз через корупційні деформації своїх інститутів та через маніпулятивні практики перетворення громадського діалогу на PR-технологічне полювання за виборцем із застосуванням активного інформаційного бомбардування свідомості індивіда — чи то інтелектуала, чи то належного до категорії “простих людей” — спокусами швидких чудесних перетворень.

Метою цього круглого столу є обговорення викликів та загроз демократичному розвитку України за умов і досі не усталених демократичних інституцій, які перебувають у процесах довготривалої суспільної трансформації. Циклічність вітчизняного суспільно-політичного розвитку країни, зокрема мінливі конфігурації гібридного політичного режиму, що коливається поміж авторитаризмом та “фасадною” демократією, а також протестні Майдани як радикальний спосіб урегулювання конфліктів поміж владним порядком денним і суспільними очікуваннями — все це свідчить про наразі крихкий та нестійкий характер демократії у країні. Суспільно-політична ситуа-

¹ Круглий стіл відбувався в Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України 29 листопада 2019 року.

Цитування: Круглий стіл “Шанси та ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року” (2020). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 1, сс. 132–170.

ція, що склалася після президентських та парламентських виборів 2019 року й означалася політичною домінацією однієї партії у всіх гілках державної влади, також несе певні ризики. Адже за умов неусталених інституцій владних стримувань та противаг, неконсолідованої демократичної культури та за обставин політичного та військового конфлікту політична монополія влади може стати чинником посилення авторитарних політичних тенденцій. Дослідження цих суперечливих інституціональних динамік у спектрі їх соціально-структурних, соціально-психологічних та соціокультурних проявів, аналіз цих викликів, ризиків та загроз для демократичного розвитку країни є актуальним завданням гуманітарного знання.

Це також спонукає до відвертого та широкого суспільствознавчого обговорення проблематики демократії, її стану, особливостей розвитку та суспільного запиту на демократію в країні. Серед нагальних тем такого обговорення є, зокрема, такі: “ліберальна демократія: ризики популізму та авторитаризму”, “національна ідентичність і демократичні режими”, “політичні перспективи е-демократії”, “демократичні свободи і державний примус” тощо.

Цей спільний круглий стіл двох журналів, який поєднує експертні думки соціологів і філософів, також є певним кроком у цьому напрямі. Ясна річ, не слід плекати ілюзій щодо чудодійного впливу такого обговорення на суспільні умонастрої. Утім, як засвідчує досвід, такі практики є корисними, адже самі по собі розширюють поле демократичних можливостей діалогу і можуть завдати відчутного і, схоже, результативного удару по будь-якій монополії облуди.

ОЛЕГ БІЛИЙ (модератор),

доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (Київ, 01004, Трьохсвятительська, 4)

OLEH BILYI (moderator),

Doctor of Sciences in Philosophy, Leading Research Fellow at the Department of Philosophy of Culture, Ethics and Aesthetics. H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine (4, Triokhsviatytelska St., Kyiv, 01004)

obilyi@gmail.com

orcid

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО (модератор),

доктор соціологічних наук, Ph.D. Манчестерського університету (Велика Британія), головний редактор журналу “Соціологія:ТММ”. Інститут соціології НАН України (Київ, 01021, вул. Шовковична, 12)

VICTOR STEPANENKO (moderator),

Doctor of Sciences in Sociology, Ph.D. at Manchester University (UK), Editor-in-Chief of “Sociology: TMM”. Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna, Kyiv, 01021)

sociologia-glavred@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-3623-0057>

АНАТОЛІЙ ЄРМОЛЕНКО,

член-кореспондент НАН України, професор, доктор філософських наук, директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, головний редактор журналу “Філософська думка”, Київ

Соціальні технології як загроза демократії

Склалась гарна традиція проводити спільні заходи двох інститутів НАН України: Інституту соціології та нашого інституту, а також наукових часописів “Філософська думка” та “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”. До того ж наш сьогоднішній круглий стіл присвячено темі “Шанси і ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року”. Що може бути нагальнішим від цієї теми, адже демократія в Україні вкотре переживає кризу внаслідок подекуди невмілих, здебільшого провокативних, а часто-густо й навмисно руйнівних дій сьогоднішньої влади. Правовий та моральний нігілізм, що супроводжує владу після президентських і парламентських виборів, інституційна нестійкість, викликана “проблемами легітимації раннього капіталізму”, яким є наше суспільство, особливо за умов зростання популістичних тенденцій, може призвести до саморуйнації демократії.

Свого часу Карл Мангайм у книжці “Людина і суспільство за доби перебудови” писав, що демократія може стати тим ліфтом (Fahrstuhl), який підносить нагору, до влади ірраціональні сили. Ця праця могла б стати застереженням для Німеччини, однак вона була вперше надрукована 1935 року, уже після приходу до влади Гітлера на виборах до парламенту 1932-го. Справжнє повне захоплення влади відбулося після ухвалення сумнозвісних законів: “Декрету райхспрезидента про захист народу і держави” та “Про додаткові повноваження”, відповідно від 28 лютого та 24 березня 1933 року і особливо після скасування посади президента Німеччини 2 серпня 1934 року. Так було фактично демонтовано Конституцію Ваймарської республіки, що й стало державним переворотом. Але той факт, що націонал-соціалісти прийшли до влади у легітимний спосіб, шляхом виборів, свідчить про те, що демократичні інституції, які ще не утвердилися, можуть стати саме тим “ліфтом”, який підніме до влади руйнівні щодо самої демократії сили.

Проте цей досвід може стати застереженням для нас. Звісно, не хотілось би проводити прямі аналогії. Однак є багато схожого в тодішній історії Німеччини та в теперішній ситуації в Україні. Часто-густо нас лякали й лякають небезпекою авторитаризму й навіть тоталітаризму, пов’язаною, мовляв, із правим радикалізмом і “несамовитим націоналізмом”. Проте ця небезпека може прийти з іншого боку, зненацька, звідки її навіть не очікуєш. Чи не нагадає той моральний і правовий нігілізм, який став ознакою нашого часу, ситуацію в Німеччині 30-х років XX сторіччя? Як тут не згадати запитання-пастку Гітлера: “так право для народу, чи народ для права?” Здається, відповідь самоочевидна: звісно, право має служити народові. Але ця очевидність постає тільки на позір, бо коли правовий порядок встановлюватиметься лише більшістю і при цьому домінуватиме принцип “революційної доцільності”, то від права нічого не залишиться.

Щоправда, слід зазначити, що криза демократичних інституцій — це загальна тенденція сьогоdnішнього світу. Вона викликана насамперед тим, що світ, у якому ми живемо, порівняно зі світом, коли виникали демократичні інституції в Давній Греції, непомірно складніший, комплексніший, контингентніший. Уже тим самим він містить у собі ризики й загрози. Звісно, у країнах розвинутої демократії, такі саморуйнівні тенденції стримуються міцними демократичними інституціями, дією принципу “поділу влад”, які є запобіжниками проти скочування влади до авторитаризму, ба навіть тоталітаризму. У деяких країнах, наприклад у Німеччині, в Конституції прописано положення про те, що “усі німці мають право на опір будь-кому в разі спроби усунути цей лад” (ст. 20, 4). Проте і в цих країнах фахівці дедалі більше зауважують кризу “представницької демократії”. Також ідеться про “симулятивну демократію”, що стало вже невіддільним складником діагнозу “глобального суспільства ризиків”. У зв’язку з цим відбувається пошук нових форм демократії: цифрової, інтернет-демократії, деліберативної демократії тощо.

Як відомо, нещодавно, а саме 9 листопада, Німеччина і, як раніше говорили, все прогресивне людство, відзначили 30-річчя падіння Берлінського муру. В цей день і я привітав мого колегу Дитриха Бюлера — відомого представника етики дискурсу, соратника Карла-Отто Апеля, із цією подією. Звісно, він мені подякував у своєму листі-відповіді, але в цьому листі було й кілька гірких слів: “На жаль, — пише він, — наші очікування від 1989 року великою мірою не справдилися внаслідок нової хвилі антисемітизму, правого радикалізму та сліпого нехтування проблемами змін клімату”. Нагадаю, що “Альтернатива для Німеччини”, яка набирає ваги в німецькому політикумі, і виступає саме з таких позицій.

Годі казати вже про наші очікування та сподівання. Події останнього часу свідчать про спроби не тільки підважити парламентсько-президентську республіку, а й демонтувати парламентаризм загалом. Дострокове припинення чинності парламенту, “турборежим” роботи його нового скликання, скандали з депутатами, монопартійність влади — усе це є переконливим свідченням загрозливих тенденцій “дрейфування” влади до авторитаризму. Здається, що влада “ось-ось втомиться” і вже не тільки не дослуховуватиметься до опозиції, до голосу громадянського суспільства, а й зробить усе, щоб цієї опозиції не було взагалі. Це все призводить до монологу влади, тому здебільшого її рішення публічно не обговорюються, а якщо аргументи й наводять, то їх доволі складно назвати слušними, а саме обґрунтування нерідко спричиняється до перформативної суперечності твердження самому собі, як-от рішення про розпуск ЦВК України: “Я легітимний президент, утверджений чинною ЦВК, стверджую, що комісія діяла з порушеннями, які підважують легітимність виборів”. Ця суперечність полягає в тому, що форма висловлювання, в якому щось стверджується (“я легітимний президент”), суперечить його змісту, який ставить під сумнів легітимність виборів.

Варто також зауважити роль соціогуманітарних наук у цьому процесі. Адже суспільство, яке має знання про себе (я абстрабуюсь від питання, якою мірою це знання є істинним), інакше, ніж суспільство, що не має такого знання. Знання суспільства про себе є структурою зворотного зв’язку суспільства,

є “просвітництвом” як структурним елементом суспільства. Проте може бути й спотворене просвітництво, що втілюється в агітації та пропаганді, в рекламі та інших способах вербування. Цей чинник може виявлятися і в соціологічних дослідженнях. Адже всі ці рейтинги, “заміри” суспільної думки — це не суто об’єктивні дослідження, які відправляються кудись до “трансцендентального суб’єкта”, або “абсолютного розуму”. Ці дослідження “працюють” у нашому суспільстві, виконуючи функцію деформованого “соціологічного просвітництва” (згадаймо дискусію Ю. Габермаса і Н. Лумана в їхній спільній книжці “Теорія суспільства чи соціальна технологія”).

Постійно чути соціальних та політичних технологів, соціальних інженерів, які хизуються тим, що свої зусилля, посилені цифровими технологіями, спрямовують у річище дії на соціальний об’єкт з метою зміни засобами впливу на нього. Головним тут є той факт, що комунікація в цьому разі відбувається у вигляді стратегічної дії як соціальної форми цілераціональної, або інструментальної дії, яка, своєю чергою, вибудовується за схемою суб’єкт-об’єктного відношення, на противагу суб’єкт-суб’єктній взаємодії в комунікації. Такі дії й називаються соціальними та політичними технологіями, призначеними не для досягнення порозуміння із суб’єктами комунікативної дії, а для використання їх задля досягнення партикулярних, часто-густо прихованих цілей через вплив на свідомість і комунікацію.

Звісно, такі технології є неодмінним складником сфери публічності, яка структурована не тільки на підставі комунікативної дії, але передбачає й дію стратегічну. Ця діалектика комунікативної та стратегічної дій зумовлює суперечливу природу сфери публічності: щось робити надбанням громадськості, а щось — приховувати. Це особливо важливо в ситуації війни, адже військове мистецтво передбачає розуміння стратегічної дії в її первинному значенні, тобто саме як війни. У цьому розумінні стратегічна дія передбачає і нещирість і закритість, різні форми приховування, дезінформації та маніпуляції. Вона певною мірою може бути виправдана стосовно політичного або військового супротивника, коли ставлення до іншого структурується суб’єкт-об’єктним відношенням, граничним проявом якого може бути парадигма політичного “друг-ворог”, висунута свого часу німецьким політичним філософом Карлом Шмітом. У цьому разі стратегічний складник дискурсу постає як “дискурс влади”, тобто як суперечка, в якій треба перемогти будь-якою ціною, а не знайти істину. Тоді дискурс набуває викривлених форм, змінюється і його топос: “Стадіон, так стадіон”. Проте такому дискурсові не місце там, де йдеться про власний народ, про спільне благо, де засадничим має бути діалогічне відношення, за яким *Інший*, *Інакший* є не ворогом, а “партнером у дискурсі”, де єдиним “примусом має стати примус вагомішого аргументу”. І в цьому мають бути врівноважені “обов’язок знати і право не знати”.

Отже, коли бракує чітких процедур винесення питань на обговорення, врахування громадської думки та відповідного ухвалення рішень, демократія, про що вже йшлося, дедалі більше перетворюється на “симулятивну демократію”, стає безпосереднім “засобом влади і панування”. Цю “роботу виконують інші” (соціальні інженери і політтехнологи), які хизуються тим, що займаються такими маніпуляціями й постають як “клас нового духове-

нства”, як писав Г. Шельскі в однойменній праці “Роботу виконують інші”. При цьому вони забувають, що суспільство не можна змінювати тільки в інструментальний спосіб, “як кухар готує смачну страву” (Ю. Габермас), не шукаючи справжньої згоди й порозуміння із самими громадянами, а проводячи опитування у перетворений спосіб. Згадаймо також, що саме так відбувалися численні референдуми у нацистській Німеччині й саме таким чином влаштовуються референдуми в окупованих Росією Криму і Донбасі.

Теперішня влада цей алгоритм прагне перекинути на всю Україну, збираючись проводити референдуми щодо тих питань, які не потребують таких опитувань, експлуатуючи ідею “прямої демократії”. І в цьому велика небезпека. Згадаймо, що найбільша кількість референдумів була в Німеччині за часів націонал-соціалізму, а Федеративна Республіка відмовилась від цього небезпечного інструменту. Натомість справжня комунікація влади і громадянського суспільства згортається. І якщо попередня влада не тільки інформувала громадськість, а й намагалась враховувати її позицію з тих чи тих питань, то сьогоднішня влада під приводом якихось конспірологічних причин часто-густо навіть не інформує громадськість, годі казати вже про те, щоб запровадити хоч якісь прояви деліберації, що дедалі більше перетворюється на імітацію або симуляцію.

Хоча слід зауважити, що симулятивна демократія не лише є наслідком недорозвиненості субсистеми комунікативної дії, а й пов’язана з недорозвинутою субсистемою цілераціональної дії. Унаслідок цього політичний дискурс замість аргументації підміняється дискусіями без певної мети, балачками, теревеннями, базіканнями тощо, які не мають жодних наслідків, й це не приводить до ухвалення ефективних рішень і втілення їх у життя. Цим, на жаль, і рясніє теперішній медійний простір.

Такий політичний “дискурс” не перетворюється на політичну дію, коли не дістають розв’язання нагальні питання, унаслідок чого складається вкрай небезпечна ситуація для розвитку демократії як такої, адже настає втома громадян від “постійної балаканини” й виникає зневіра в ефективності відповідних інституцій, а звідси й синдром очікування “сильної руки”. Нагадаю, жовтневий переворот у Росії 1917 року відбувся внаслідок безпорадності Тимчасового уряду, а захоплення влади нацистами у Німеччині 1933 року — як результат слабкості Ваймарської республіки. Такі соціальні катаклізми були наслідком недорозвиненості парламентаризму, громадянського суспільства і неефективності *дискурсивних практик* розв’язання соціальних проблем і врешті-решт призвели до зневіри в *res publica*. Така зневіра дається взнаки в Україні й сьогодні, коли під тиском популізму “працюють” не аргументи, а емоції, коли театралізація політичного життя набуває форми гротеску.

Аби республіка стала справді ефективною, слід відновити зв’язок держави і громадянського суспільства. Цей зв’язок уявлюється не тільки на виборах та референдумах, він має бути в постійних контактах громадських організацій та інституцій влади. Громадським організаціям необхідно надати не тільки консультативну, дорадчу функцію, а й функцію законодавчої ініціативи. Своєю чергою, влада має стати зрозумілою, відкритою і передбачуваною для громадян. Для цього слід налагодити діалог влади і громадян-

нського суспільства, аби постійно чути голос не тільки більшості, а й меншості. До того ж треба не тільки чути цей голос, а й уміти сприймати аргументи громадянського суспільства, яке, я певен у цьому, владі не дасть спуску. Така взаємна діалогічно-аргументативна налаштованість влади і громадянського суспільства й буде ознакою їхньої зрілості, ознакою розвинутої демократії українського суспільства.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Ліберальна демократія: ризики популізму та авторитаризму

Я хочу висловитися з приводу такого лейтмотиву сьогоднішнього круглого столу, як “Ліберальна демократія: ризики популізму та авторитаризму”. З листопада минулого року я керую дослідницьким проектом “Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів”. Для збирання даних було проведено три загальнонаціональні опитування, ядром яких стали питання саме про ставлення до демократії та авторитаризму. Питання про демократію були сформульовані у зворотному стилі, тобто як антидемократичні судження. У випадку авторитаризму використовувалися судження про можливість саме авторитарного лідера у задоволенні найважливіших суспільних потреб.

Якщо говорити про отримані результати в найзагальнішому вигляді, то українське суспільство є виражено авторитарним та антидемократичним, особливо антидемократичним, якщо говорити про демократію в Україні.

Перше питання тут стосується того, чи правильно говорити про авторитаризм у чистому вигляді. На мій погляд, за цим авторитаризмом насправді прихований різновид патерналізму, що є відповіддю населення України на наявні проблеми інституційного характеру. Розв’язувати індивідуальні проблеми звичайні громадяни навчилися, інституційні — ні. Звідси маємо очікування на політичного лідера, який ці проблеми повинен розв’язати.

Власне тут виникає певний патерналістсько-авторитарно-популістський симбіоз. Наше суспільство перебуває на такому рівні політичного розвитку, коли найкращий спосіб для політика заявити про свої можливості у владнанні спільних проблем — це саме популізм. Минулі вибори продемонстрували, що український політикум продукує найрізноманітніші за змістом форми популізму, що повністю задовольняють потреби нашого гетерогенного суспільства у політичних наративах. Але щойно черговий фаворит нації критично відхиляється від образу людини, яка може впоратися зі спільними проблемами, усі його авторитарні чари втрачають силу в очах масового споживача.

Така ситуація має як позитивний, так і негативний аспект. Позитивний пов’язаний з тим, що перехід до чистого авторитаризму є малоімовірним. Якщо це й відбудеться в результаті силового захоплення влади, то ніколи не здобуде широкої підтримки. Натомість негативний аспект пов’язаний зі

стійкістю патерналістсько-авторитарно-популістського симбіозу. Фактично суспільство не програє остаточно, але й виграти не може.

Описані проблеми тягнуть за собою втрату віри в конструктивні можливості демократії в нашій країні. Українська демократія виглядає для людей як засіб отримання влади групами партикулярних інтересів для подальшого досягнення власних цілей. Можна сказати, що політики є інсайдерами демократії в Україні, а усі ми — аутсайдерами. Тому треба усвідомлювати, що політичні еліти України зацікавлені не в розв’язанні зазначеної проблеми, а радше — у її підтриманні. Це такий рівноважний стан нашої політичної системи на сучасному етапі. Помаранчева революція та Революція Гідності, хоча й продемонстрували громадянський потенціал українського суспільства, але не вийшли за межі статусу-кво у взаємодії між елітами і масами, за якого інтенсивні сплески соціального напруження спрямовуються в річище конкурентної боротьби між політичними гравцями, які належать до політичних еліт.

З огляду на цей факт, не варто сподіватися на будь-які позитивні зміни в політичній культурі українського суспільства без зміни структури відносин між політичною владою і населенням. Фактично я говорю про формування нової політичної свідомості через опанування загальних демократичних практик, ґрунтованих на відстоюванні своїх конституційних прав, що передбачає перманентну участь в цих практиках. Фундаментом таких практик є два аспекти. Перший полягає у вибудовуванні прагматичного громадянського консенсусу, який буде поділяти переважна більшість громадян України. Другий — в перенесенні соціального конфлікту з дихотомії “захід — схід” на дихотомію “громадянське суспільство — владні еліти”. Звичайно, такий конфлікт не є принциповим, а має існувати лише за тих умов, коли владні еліти є носієм різних негативних явищ: корупції, групової закритості, популізму та ін. На даному етапі цей конфлікт існує в латентному вигляді й, відповідно, не може бути знятий.

❖ *Сергій Пролеєв:*

Чи не здається вам, що у вашому виступі виникла внутрішня суперечність? Бо ви розпочали з констатації (на підставі, як я розумію, соціологічних досліджень) того, що українське суспільство є авторитарним та антидемократичним. Принагідно було б цікаво, на підґрунті яких соціологічних даних зроблено такий висновок. Але разом з тим далі ви висунули таку тезу: мовляв, авторитаризм не матиме широкої підтримки в суспільстві. Якщо суспільство налаштоване проавторитарно, то можна очікувати на таку підтримку. Тому або з першою тезою щось не так, або друга теза не зовсім виправдана. Отже, по-перше, на які дані спирається твердження про авторитарний характер українського суспільства, а по-друге, як розв’язується зазначена суперечність?

❖ *Сергій Дембіцький:*

Дані становлять результати соціологічного тесту “Демократичні культури”, який розробив Євген Головаха, а я потім продовжив його вдосконалення. Запитання тесту формулювалися в контексті як української демок-

ратії, тобто її стану в нашій країні, так і демократії розвинених країн. Люди погоджуються, що в нашій країні демократія насправді являє собою певні механізми захоплення влади та забезпечення своїх інтересів. А що стосується авторитаризму, то висувалося твердження, що саме сильний політичний лідер, або “сильна рука” зможе задовольнити перелік певних суспільних потреб. І люди погоджуються із цим, як я казав. Це надалі трактується як ознака авторитаризму. Якщо ми беремо інші дослідження, з іншими запитаннями, то ми так само завжди фіксуємо (не тільки в моїх дослідженнях) великий авторитарний потенціал нашого суспільства. Що ж до суперечності, то справді у нас виникає суперечність. Якби все дійсно так прямо спрацьовувало, то наш попередній президент точно залишився би президентом, бо в нього дуже гарний авторитарний потенціал, як на мене. Але я вважаю, що за відповідями наших респондентів, за їхньою згодою з такими твердженнями стоїть не авторитаризм, а саме потреба людей у тім, щоб хтось виконав певну групу завдань на державному рівні, тому що самостійно вони на це не здатні. Тож коли вони бачать, що людина не впоралася, її відхиляють, хоч би який дискурс вона застосовувала у своїх промовах, гаслах й т. ін. Тобто зрештою я вважаю, що авторитаризм — це те, що фіксується радше на поверхні.

☛ **Євген Головаха:**

Теоретично ми авторитарні, а практично ...? Якби така персона, як Лукашенко, прийшов у нас до влади, може, Україна і стала б авторитарною.

☛ **Анатолій Єрмоленко:**

У мене таке запитання. Справді, з одного боку, в нас є потенціал авторитаризму, тому що у нас ще дуже багато, так би мовити, пережитків навіть патріархального суспільства, але чи не закладена отака можливість вже в нашій Конституції? В парламентсько-президентській республіці? Причому, якщо ми візьмемо повноваження президента, то це дуже великі повноваження. Подивіться, будь-який президент намагався перетягнути на себе всю владу. І чи не є в цьому якраз суперечність? Не тільки в тому, що існує такий патерналізм в нашому суспільстві, а й у тому, що в конституційній суперечності вже криється така небезпека.

☛ **Сергій Дембіцький:**

Я не фахівець із права. Ці проблеми — конституційні суперечності або законодавчі — вони втілюються в тому, що у нас існує закрита політична група, й вони насправді роблять, все що хочуть. Тобто в нас верховенства права як такого немає. Тобто проблеми йдуть саме від верхів. Для них право — це ніби такий собі м'ячик, яким можна гратися.

СЕРГІЙ ПРОЛЕЄВ,

доктор філософських наук, професор, завідувач відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ

Самозагрози демократії

Поняття “ризики демократії” за своїм сенсом є амбівалентним, й навіть — якщо вжити штучний вираз — тривалентним. По-перше, про ризики демократії йдеться у вимірі тих імпліцитних загроз демократії, які постають із самого процесу демократичного урядування. Демократія постійно залишається zagrożеною не тільки з боку якихось зовнішніх соціально-політичних сил чи практик, а й із боку себе самої. Вона повсякчас породжує небезпеки самоскасування через певний розвиток та трансформацію властивих їй самій засад урядування. Про природу таких ризиків, властивих демократії, йдеться від античних часів (зокрема, вже у Платона знаходимо системні міркування з цього приводу).

По-друге, демократія сама по собі створює певні ризики для існування суспільства, продуктивності економічного розвитку, деяких ціннісно-світоглядних систем та культурних патернів тощо. Уявляти її як якесь незаперечне абстрактне благо — цілком наївно і невиправдано. Демократія являє собою цілком конкретний соціально-політичний устрій, який має як свої переваги, так і вади — тим паче якщо розглядати його не в абстрактній теоретичній площині порівняння з іншими способами соціально-політичної організації суспільства, а в контексті конкретних історичних ситуацій та викликів. Зокрема, в плані розв’язання деяких проблем економічного розвитку, виконання завдань суспільної мобілізації, світоглядно-ідейної консолідованості, відсічі тероризму тощо. Те, як демократичні системи відповідають на деякі гострі виклики сучасності, не завжди виглядає оптимальним і найбільш сприятливим для конкурентоспроможності певного суспільства.

Третю особливу категорію становлять ризики *для* демократії — ті потужні й численні практики опонування їй, які постають з боку інших, ґрунтованих на відмінних засадах державних устроїв та соціально-політичних систем. Треба визнати, що для багатьох соціокультурних і державних традицій суспільств, залучених в обшир глобального світу, демократія не є природним чинником їх самоорганізації. Понад те, вона виступає для них як щось чужорідне й навіть вороже. Що, своєю чергою, спричиняє ворожість таких суспільств та державних устроїв до демократичних принципів облаштування суспільства. Глобальний світ є не тільки світом поширення демократії, а й світом різноманітних спроб її заперечення, відкидання та навіть цілеспрямованої боротьби проти неї.

Розмірковуючи про ризики демократії, необхідно методологічно розрізняти бодай ці три відмінні за своєю природою категорії ризиків. Коли їх аналіз здійснюється разом, то потенціал конструктивних пояснень значно зменшується. Відтак хочу позначити, що в подальших своїх міркуваннях буду вести мову передусім про першу категорію ризиків демократії — тих, що природно (чи то самочинно, спонтанно) постають із самого демократичного процесу. Не претендуючи на всеохопність, виокремлю кілька основних у вказаній категорії ризиків, обираючи, зокрема, ті, які мають особливе значення для сучасної української ситуації.

У виступі попереднього спікера йшлося про популізм в Україні. Але виникає питання, чому взагалі популізм стає впливовим, що робить його успішним? Явище популізму існує повсюдно, але ефект його доволі різний.

Пояснення сили популізму за вітчизняних умов впливає із соціальних особливостей самої української дійсності, і ці особливості можна узагальнити усталеним терміном охлократія — влада натовпу. Ми кажемо про демократію, маючи на увазі народовладдя. Але народ — не якась незмінна, собітожня величина. Від якості народу, громадянської спільноти залежить, що ми отримаємо — владу народу, правдиву демократію, чи охлократію, владу натовпу. Не занурюючись глибоко в соціальний аналіз та розгляд чинників і механізмів, що дають змогу народові бути сувереном влади, відзначу лише один індикатор, а саме — люмпенізацію населення.

Процес люмпенізації руйнує всі суспільні автономії та соціальні ідентичності, завадить людям бути дійсними громадянами, навіть повноцінними учасниками економічних процесів. Це і є переродження народу у натовп. Люмпенізований народ не здатен здійснювати демократичне урядування. Він не бере участі у владі, він *передорує* її іншим особам. Це передоручення складно назвати навіть представницькою демократією. Адже правдива представницька система налаштована на репрезентацію певних соціальних інтересів. Але не можуть бути репрезентовані належним чином інтереси, які не усвідомлені, не артикульовані, не визначені у той чи інший спосіб. Формула представницької демократії — діяти *від імені* виборців, громадян, народу. Формула політичного передоручення влади — діяти *замість* громадянської спільноти. Так відбувається не здійснення влади народом, процес народовладдя, а фактично відмова від влади на користь інших сил. Натовп — це і є спосіб відмови від влади, фактичне скасування демократії за номінального застосування її назви.

Таким чином, представницька демократія, створюючи можливість народовладдя, разом з тим одночасно створює не менш реальну можливість усунення народу від влади і концентрації всієї повноти рішень в руках обмеженої групи осіб.

Поруч з цим ризиком стоїть інший, про який також застерігали мислителі від античних часів. Це влада більшості. Власне, навіть диктат, диктатура більшості. Не буду покликатися у зв’язку з цією загрозою на відомі думки Платона, Аристотеля і мислителів вже модерної доби — на кшталт Токвіля чи Міля. Головне, що поширене і навіть узвичаєне уявлення про демократію як владу більшості за суттю є хибним. Демократичне урядування спрямоване на гарантію прав і свобод, а не створення самодержавства більшості. Метою демократії є створення продуктивного режиму спільного життя людей — такого режиму, в якому могли б оприлюднюватися всі наявні, реальні інтереси учасників суспільства і — згідно з установленими процедурами — можна було б доходити взаємопорозуміння, розв’язувати суперечності, запобігати конфліктам. Не влада більшості, а влада демократично встановленого закону — ось що є підставою демократичного урядування.

Ми бачимо, як цими базовими чинниками демократії знехтувано з боку нині чинного в Україні політичного режиму. Приклад дій так званої монобільшості у парламенті в цьому плані більш ніж красномовний. Закони приймають із прямими порушеннями процедури, самі депутати в цьому процесі постійно грають роль не правдивих законодавців, а формального “одобрямс”, що спонукає згадати часи радянської Верховної Ради (яка свої-

ми голосуваннями просто “підмахувала” партійні рішення). Показово, що ця політично дикунська більшість аж ніяк не залишається в межах своєї — цілком реальної, але далеко не тотальної — переваги. Маючи лише просту більшість, це депутатське угруповання (а точніше, політичні режисери, що стоять за ним) загарбало практично всі комітети (19 з 23-х!), не залишивши майже половині депутатського корпусу можливості впливати на розв’язання значущих питань бодай в якійсь царині суспільного життя. Демократія лише тоді міцна у своїх засадах, коли убезпечена від сліпої й беззастережної влади більшості, коли вона є, натомість, дієвим та чутливим механізмом визнання наявних різноманітних соціальних інтересів і досягнення консенсусу між ними.

Третій ризик демократії постає з її власних практик убезпечення суспільного контролю над діями державних інститутів, які є невіддільною частиною демократичного урядування. Цю роль покликані відігравати, зокрема, медіа. Однак за умов сучасних потужних інформаційних технологій у сполученні з політичною ангажованістю власників медіа останні із засобів суспільного контролю перетворилися на ефективні машини масової маніпуляції суспільними настроями та реакціями. Медіа стали індустрією бажаних станів суспільної свідомості. Таким чином, потужний засіб демократичного урядування, що забезпечує зворотний зв’язок і пильнування за діями можновладців, перероджується “з точністю до навпаки”.

Головний дефект новопопасталого політичного режиму в Україні (слово режим тут застосовується, звісно, в суто безоцінковому форматі — як одне з усталених політологічних понять, поряд із поняттям політичного ладу) полягає у відсутності достеменного розуміння природи урядування, що відповідає підвалинам демократії. Усіма силами нинішні можновладці споруджують конструкцію *своєї влади* замість того, щоб будувати систему влади, відповідальної перед суспільством і здатної діяти відповідно до його інтересів.

Невдячна справа — намагатись якимсь одним рецептом впоратися із комплексом різноякісних, гетерономних соціальних проблем. Попри те, зазначу один загальний чинник того, що може бути своєрідним антидотом щодо ризиків демократії в нашій країні. Сформулюю це як принцип: на сьогодні українська демократія дорівнює розвитку автономій. Застосовую це поняття у множині, бо йдеться про низку різноманітних автономій в суспільному житті. Насамперед йдеться про автономію особи й усі ті передумови, що її забезпечують — економічний статок, невіддільні права тощо. Але йдеться і про автономію бізнесу від влади та гарантію права власності (що фатально відсутнє в Україні), про автономію/розподіл державних влад і реальну владу закону (оприравнену дієвим судочинством), про автономію розуму, про автономію тих же медіа (що передбачає звільнення їх від ангажованості корисливим інтересом і підпорядкування служінню спільному благу) тощо. Автономія — це один із чільних універсальних принципів демократичного урядування. Саме розвиток автономій в усіх вимірах суспільного життя може стати, на моє переконання, запобіжником проти тих ризиків демократії, які спонтанно постають з неї самої.

☛ **Сергій Дембіцький:**

Автономія нам потрібна, але як її досягти? Як громадянин може вибороти автономію?

☛ **Сергій Пролеєв:**

Я наголошував, що це не автономія, а **автономії**. І відповідно до кожної сфери, в якій автономія вибудовується, механізми і засоби різні. Тобто якщо йдеться про автономію судової влади, передбачається одна програма. А якщо йдеться, скажімо, про автономію особи — інша.

☛ **Євген Бистрицький:**

Але закони ухвалює більшість...

☛ **Сергій Пролеєв:**

А підпорядковуються цьому закону всі. Тому головне не те, що за закон голосує більшість, а мотиви, якими керуються при ухваленні закону. Лише коли закон вмотивований прагненням спільного блага — це закон, а якщо корисливим інтересом більшості (чи її лаялькарів) — це просто свавілля. По-перше, право не дорівнює закону. А по-друге, судова система і законодавство — це різні величини. І жоден закон не може переступати ті невіддільні людські права, які мають дійсно утвердитися, і для цього існують конкретні механізми. Я можу, звичайно, ту чи ту сферу обрати, якщо ми хочемо отримати більш конкретну відповідь щодо автономій. Візьмемо, скажімо, відокремлення бізнесу від влади і з’ясуємо, що треба зробити, щоб це відбулося.

☛ **Євген Бистрицький:**

У мене конкретне запитання. Колись ми зустрічалися з Кондолізою Райс і говорили про медіа. Я кажу: “Пані Кондолізо, у нас абсолютно немає вільних медіа”. А вона у відповідь: “Знаєте, і в нас немає. Тому що це ринок”. Тож у мене просте запитання. Ми ризики позначаємо і кажемо, що їх треба долати. Це т.зв. *must*, що має бути, але яким чином це обґрунтувати? Тобто які реальні механізми демократії є, щоб ці імперативи втілити в реальність?

☛ **Сергій Пролеєв:**

Це продовження попереднього запитання. Чому я говорю про автономію? Треба розуміти, що є засадові речі. Розпочав би з того, що люмпенізований народ не здатен створювати й підтримувати режим демократичного врядування. Вибачаюсь, що мушу казати банальні речі, але без перетворення цієї люмпенізованої маси, якою є на сьогодні українське населення, на потужний клас власників — на те, що ми називаємо середнім класом, — демократія не матиме соціальної опори і реальних учасників. Всі інші автономії “зависають” без цього. І якщо йти далі й говорити про репліку Кондолізи Райс, то треба зауважити, що в розвиненому демократичному суспільстві існує автономія самого медіа-простору, загалом публічного простору. Там справді ті чи інші гравці в цьому просторі є ангажованими певними інтересами. Утім, і там не всі таким чином ангажовані.

Я гадаю, що сам режим існування медіа за наявності такого простору та ефекти автономії цього публічного простору внеможлижують зісковзування суто у боротьбу інтересів власників медіа. Це відкрите питання для дискусії, його можна аналізувати як конкретне питання. Я ж висловлюю загальну тезу. До цього ще хочу додати, що коли ми говоримо зараз про медіа, це інтернет-простір сьогодення. Ніхто не здатен в принципі його проконтролювати.

🗣️ **Репліка:**

Це вже п'ята влада.

🗣️ **Сергій Шмена:**

Я хотів додати — демократичні країни безпосередньо функціонують у ринковій економіці. На мою думку, саме впровадження ринкових правил, першою чергою, конкуренції, і є головним запобіжником задля того, щоб Україна пішла в демократичному напрямку. Якщо ми порівняємо сусідні країни — Росію чи Білорусь, то передусім побачимо, що там набагато менше дрібного бізнесу. Там немає підстав для конкурентних відносин у суспільстві. Відповідно моя думка як соціолога така: за умови, якщо в Україні не будуть штучно створювати монополії, якщо розвиватиметься конкурентне середовище та існуватиме конкуренція, це має привести нас до демократичного суспільства.

🗣️ **Сергій Пролеєв:**

Все відбувається поступово. Посилення класу власників розширює можливості створення демократичних інститутів і процедур, які звичайно не стануть повновладними, але посилюватимуться. Своєю чергою, ці посилені демократичні інститути розширюватимуть можливості подальшого розвитку соціальної автономії. Одне тягне за собою інше, і звичайно цього не можна зробити одразу. Прихильники ідеї революції сказали б, що можна, але гадаю, що навіть революція здійснюється не одразу, а шляхом взаємоопосередкованих зусиль. Я сказав би, що так відбувалося і так може відбутися і в нашій країні.

🗣️ **Євген Головаха:**

Я не знаю, чи такий вже у нас люмпенізований народ. Я вивчав певні соціальні групи, а такої не вивчав. Але в мене є чітке уявлення — не знаю як народ, а от еліта у нас люмпенізована. Я можу це точно сказати. Мене самого фактично зробили жебраком. Я не можу прийти на роботу, бо там нема опалення. І я не один такий. Ми часто отримуємо неповну зарплату. Наука точно люмпенізована. Науковців зробили жебраками інші люмпенізовані люди, бо вони й собі перебувають на утриманні. Вони цілком залежні. Як представник люмпенізованої еліти, як я можу говорити про те, що хтось є люмпенізований? До мене приходять, наприклад, ремонтники і так дивляться на мою квартиру, що мені навіть ніяково. Як я можу казати, що він люмпенізований, а не я. Чи не в цьому проблема нашого суспільства, що у нас залежна, в чомусь люмпенізована, в чомусь угодівська, але не самодостатня еліта?

☛ **Сергій Пролеєв:**

Цікаве спостереження. Звичайно, я не хотів би, щоб визначення люмпенізованості українського народу якимось абсолютизувалося, але, як на мене, тут критерієм могло б прислужитися завдання виживання. Тобто якщо людина витрачає левову частку своїх життєвих зусиль на розв’язання проблем виживання, то власне це і є стан люмпена. Він перешкоджає певним чином самостверджуватися, бо особа стає заручником задачі виживання й не може поводитися як самоврядний суб’єкт.

Можна запропонувати і критерій люмпенізованості еліти, застосовно до якої критерій виживання насправді не підходить. Ці люди мають “заводи, газети та пароходи”, а також вілли й т. ін., але є й інший ракурс. Він полягає у відповідності власному покликанню. Насправді належний до еліти — це той, хто керується не власним корисливим інтересом, але, згадаймо Аристотеля, спільним благом. Так от, власне той, хто у лавах еліти начебто перебуває, але керується власним корисливим інтересом, — це і є люмпенізована еліта. За цим стоїть, як на мене, більш потужне соціальне явище — узурпація влади та власності в нашій країні в межах замкненої корпорації осіб, яку умовно можна назвати можновладцями. Це та небезпечна соціальна хвороба, яка є передумовою дуже багатьох інших згубних тенденцій і симптомів.

☛ **Олег Білий:**

Дозволю собі прокоментувати дещо, дуже коротко. Перша репліка стосується ринкової економіки. Світ має багато прикладів ринкової економіки за авторитарних і тоталітарних режимів — Китай, Сінгапур. Сама по собі ринкова економіка не є запорукою розвитку демократичних інституцій. Другою фундаментальною умовою якраз і є колективна автономія, про яку говорив Сергій Вікторович Пролеєв. А тепер кілька слів про ризики демократії, які системно закладені в самій ідеї демократії. Це ризик хаосу — хаосу публічності та паралічу політичного, за якого часом загалом неможливо ухвалити рішення. Це породжує спокусу авторитаризму і, зрештою, авторитаризм. Друга обставина пов’язана з тим, що і диктатура більшості теж підштовхує до авторитаризму, до авторитарного лідера. Ми не застережені від того чи того перебігу подій. Історія засвідчує, як, скажімо, хаос за часів ІV республіки у Франції обернувся авторитаризмом Шарля де Голя. І ще одна обставина. Ішлося про середній клас, про так званий середній клас, на мій погляд. Річ у тім, що це соціологічна фікція. Чому? Тому що ознаки, особливо комунікативні ознаки людей, які можуть співіснувати в межах цієї категорії, настільки неосяжні, що вона, здається, не працює. Наприклад, так званий середній клас породив феномен Трампа. Це саме середній клас, якщо підійти за майновим стандартом. І Макрона породив ніби середній клас. Гадаю, що варто відмовитись від таких дослідницьких утопій, як би їх Макс Вебер схарактеризував. Та й від Марксового поняття люмпена, в контексті того, що говорив сьогодні Євген Головаха. З цими категоріями ми не зможемо збагнути ризиків сучасної демократії.

☛ **Сергій Пролеєв:**

Звісно, я погоджуюсь. Просто казав про це як очевидний наслідок. І ситуація охлократії, що кореспондує зрештою з тою невпорядкованістю, яку ви означили як хаос, і ситуація влади більшості, безумовно, продукують авторитаризм. Вони продукують тирана, як це показав ще Платон. Також погоджусь і з тим, що середній клас — це не клас. Це певна метафора, але не безглузда, не позбавлена змісту метафора. Вона позначає, що для стійкості та ефективності демократичного режиму принципово важлива наявність соціального базису. Природа цього базису і його вияви насправді не зводяться до елементарного питання. А що стосується поняття люмпена, то це не Марксове поняття, воно тягнеться від Стародавнього Риму і характеризує ситуацію соціальної маргіналізації, яку бачимо наразі. Її треба констатувати і позначити. Якщо вам не подобається слово “люмпен”, назвіть інше, але від цього явище не зникне. Ігнорувати його, як на мене, це дуже недалекоглядно й уразливо для будь-яких пояснювальних схем щодо наявної соціальної реальності.

☛ **Анатолій Єрмоленко:**

Щодо зауваження, яке висловив Олег Васильович Білий. Річ у тім, що будь-яке поняття, соціально-філософське чи соціологічне, — це, якщо згадати Макса Вебера, певний ідеальний тип. І поняття “люмпен” чи поняття “пролетаріат” — це теж не є однозначні емпіричні величини. Головне, що це певний ідеальний тип і діє він в певних межах. А стосовно того, що всі такі поняття є тільки фікції і з ними не можна працювати, я б не сказав.

☛ **Олег Білий:**

Я не про те говорив. Я говорив про те, що ці поняття є вкрай недостатніми для того, щоб збагнути сутність кризи сучасної демократії. Вони відтворюють картину позаминулого століття. Тобто самі категорії дають можливість в дослідницькій уяві відтворити лише минуле, ті моделі, які вже зжили себе, втратили свою чинність. Нинішня модель — вона несподівана. Я мав на увазі саме цей нюанс, а не можливість застосовувати дослідницькі утопії.

☛ **Євген Бистрицький:**

Між іншим, поняття “люмпен” до латини ніякого стосунку не має, натомість має стосунок до німецької мови й означає, як правило, найбідніші верстви робітничого класу, а в точному розумінні неосвічені верстви.

☛ **Сергій Пролеєв:**

Поняття “люмпен-пролетаріат” застосовується римськими істориками, починаючи від Момзена, для характеристики соціальних процесів Римської імперії.

☛ **Євген Бистрицький:**

Цілком можливо, але до чого тут Рим? Етимологія походить від німців. З 1850-го року існує власне це поняття.

☛ **Сергій Пролеєв:**

Я не про етимологію, я про сутність соціального явища. Мене не цікавить етимологія слів, мене цікавлять соціальні характеристики. Якщо німецький вчений Теодор Момзен, найвидатніший дослідник Риму у XIX столітті, застосовує німецьке слово для позначення явища стародавньої, античної історії, то нічого неприйняттого в цьому немає. Але маємо зосередити увагу на природі явища, і його придатності для характеристики сучасних соціальних процесів. Мене дивує покликання Олега Васильовича на начебто застарілість цього явища. Давайте запитаємо пересічного українця про зубожіння — відчуває він щось подібне на собі чи це вже явище з минулих часів? Відповідь неважко передбачити.

ІРИНА БЕКЕШКІНА,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України, директор Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, Київ

Громадянське суспільство як гарант демократії

Цілком очевидно, що громадянське суспільство є невіддільним компонентом демократії. Понад те, сама демократія є наслідком тривалої боротьби громадянського суспільства за народовладдя — можливість громадян самим обирати владу, загальне виборче право, рівність усіх громадян перед законом тощо.

У незалежній Україні громадянське суспільство відігравало особливу роль, “тримаючи” країну від сповзання до авторитарного режиму, як це сталося у більшості пострадянських країн, включно з Росією. Відоме міжнародне дослідження “Нації в транзиті”, що його здійснює Freedom House, всі роки оцінює рівень розвитку громадянського суспільства в Україні як істотно вищий, ніж усі інші складові демократії.

Активне громадянське суспільство принаймні кілька разів спасало країну — від фальсифікації виборів і загрози встановлення авторитарного режиму (Помаранчева революція), від зміни проєвропейського вектора розвитку та спроб встановити диктатуру (Революція Гідності). І після агресії Росії Україна, за умов цілковитої неготовності армії та паралічу державних інституцій, навряд чи змогла б відстояти свою незалежність без активізації громадянського суспільства, без волонтерського руху, добровольців на фронті, збирання коштів для армії тощо.

Недержавні громадські організації, аналітичні центри активно залучилися до процесів проведення реформ, зокрема виникло унікальне громадське об’єднання “РПР” (“Реанімаційний пакет реформ”), яке охоплювало понад 80 НДО. Чимало законопроектів важливих для суспільства реформ були розроблені експертами РПР, передані у комітети Верховної Ради та ухвалені — реформа децентралізації, державних закупівель “Prozorro” та деякі інші. Під тиском громадянського суспільства були ухвалені деякі за-

кони, що викликали значний спротив політичного класу, наприклад електронне декларування статків посадовців.

Загалом після Революції Гідності впливовість громадського сектору істотно зросла — за даними опитування громадських організацій, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва, можливість громадських організацій впливати на ухвалення рішень влади зросла з 2,1 бала у 2013 році до 3,5 бала у 2014-му (за 5-бальною шкалою). У наступні 2015–2018 роки ці оцінки дещо знижувалися, але все ж таки не нижче за середній бал (3,2–3,3 бала).

Водночас впливовість громадянського суспільства значною мірою зумовлювалася втратою довіри до державних інституцій, тому громадяни покладали сподівання щодо потрібних змін на недержавні інституції. Так, за даними соціологічного опитування, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” спільно з Центром Разумкова, громадяни вважали, що добором суддів в антикорупційний суд повинні займатися представники українських антикорупційних організацій (48%) та експерти із західних країн (38%). А от самим суддям довірити цю справу були готові лише 9% громадян, депутатам Верховної Ради — 13%, представникам президента — 5,5%.

І рушіїв реформ населення вбачало у громадських організаціях нарівні з урядом та президентом, яких, утім, так само рівною мірою вважали й гальмами реформ, на відміну від громадських організацій.

Після парламентських і президентських виборів і зміни влади політична ситуація істотно змінилася.

Вперше за всю історію виборів новообраний президент отримав у другому турі 73% виборів і став переможцем майже в усіх областях (за винятком Львівської) та в усіх вікових та освітніх групах. Вперше за всю історію незалежної України політична партія (по суті новоутворена) отримала монопольну більшість у Верховній Раді та монопольно сформувала уряд.

Нарешті, вперше новообраний президент мав довіру в 70% і тримає цей рівень вже більш ніж півроку. І вперше позитивний баланс довіри має і нововибрана Верховна Рада, і новопризначений уряд.

Як ці зміни позначилися на ставленні громадян до громадянського суспільства? Якщо раніше на тлі втрати довіри до всіх державних інституцій (за винятком армії) громадяни покладали свої надії на недержавні інституції — волонтерів, громадські організації, медіа, наших західних партнерів, то після виборів всі сподівання зосередилися насамперед на президенті, його більшості у Верховній Раді та уряді, як про це свідчать результати опитування населення щодо головних рушіїв реформ. Довіра до громадських організацій залишається, але вони, начебто, відходять на другий план.

Колишня влада, яка не мала довіри з боку громадян, так чи інакше була змушена брати до уваги громадських активістів — або співпрацюючи з ними, або імітуючи співпрацю, або й репресуючи, особливо антикорупційних розслідувачів. У нинішньої влади поки що не склалося однозначного ставлення до громадянського суспільства.

З одного боку, деякі міністерства вже починають налагоджувати досить плідну співпрацю з громадськими організаціями та активістами, зокрема,

прем’єр-міністр Гончарук провів зустріч з експертами, на якій обговорювалися різні питання проведення реформ. З іншого боку, деякі провідні посадовці нової влади час від часу проголошують намір розвивати “пряме народовладдя”, для якого не потрібні “посередники” — усілякі там журналісти чи громадські організації. Таке “спілкування з народом” має відбуватися через пряму трансляцію народові від влади меседжів через ЗМІ або соціальні мережі, а думка народу, яку має втілювати влада, дізнаватися через референдуми. При цьому під “народом” розуміють атомізовану неструктуровану масу індивідів, чий “голос” — це думка більшості.

Так, заступник Голови Верховної Ради Руслан Стефанчук нещодавно оприлюднив плани щодо внесення до парламенту законопроектів, які приносять у країну справжнє народовладдя: про референдуми — всеукраїнський та місцеві, законодавчі ініціативи через електронні петиції, відкликання посадовців, народне вето, народний порядок денний для влади.

Звичайно, зараз важко судити про те, якими саме будуть ці закони, бо, як відомо, “диявол криється у деталях”. Хто буде вирішувати, які питання виносити на референдум? Хто буде формулювати запитання для референдуму? Бо, як відомо, дуже часто результат заздалегідь запрограмований маніпулятивною постановкою питання.

Що означає “законодавча ініціатива” громадян і як будуть враховувати петиції? Адже ми чудово знаємо, що в інтернеті можна штучно набрати голоси для будь-чого.

А що означає “народне вето”? Якщо виходити з даних опитувань, то у нас не буде ані приватизації державних підприємств (а вона вкрай необхідна), ані земельної реформи (яка вже давно назріла й перезріла, хоча, звісно, і тут “диявол у деталях”).

Люди досить часто емоційно реагують на ті чи інші запитання, зовсім не маючи потрібної компетенції. Так, в нашому опитуванні виявилось, що респонденти здебільшого дуже погано знають Конституцію, а дехто взагалі її не читав, але більшість вважає, що вона потребує істотних змін. Звичайно, “голос народу” треба знати, але не завжди “Vox populi” — це “vox Dei”. Прагнення “сподобатися всім”, будь-що “тримати рейтинг” — це шлях не до демократії, а до охлократії, яка, врешті-решт, не може тривати довго.

Загалом “почути кожного” і врахувати “голос кожного” можливо лише в невеликій сільській громаді, та навіть там не збирають загальних зборів для розв’язання поточних питань, а обирають сільського голову та сільську раду, які й представляють громаду. Людство давно виробило складні механізми для здійснення народовладдя — *демо-кратію*. Це і чесні змагальні вибори, і закони, однакові для всіх, і механізми контролю за діяльністю влади, і вільні медіа, і розгалужена система організацій громадян,

Взаємодія з громадськими організаціями, які представляють інтереси різних соціальних груп, є реальною можливістю почути і врахувати у своїй політиці розмаїття “голосів”, себто інтересів різних соціальних груп та людей з різними інтересами, потребами, світоглядними установками. Свого часу класик теорії конфлікту Ральф Дарендорф дуже влучно сказав, що “демократія — це мистецтво жити в конфлікті”. Альтернатива дуже проста: або суспільне розмаїття потреб, інтересів, позицій доносить до влади організо-

ване громадянське суспільство — громадські організації, які входять у різноманітні дорадчі структури при органах влади, виступають з публічними зверненнями і не завжди публічними заявами, чиї представники зустрічаються з посадовцями, та в інших формах. Або ж, у разі “глухоти” влади, позиція громадян гучно звучить на протестних акціях.

Водночас громадянське суспільство поки що чути — через масові виступи. Зокрема, коли було скасовано парад на День незалежності, волонтери самі зорганізувалися. Або перед зустріччю лідерів “нормандської четвірки” у Парижі волонтери і громадські активісти зорганізували масові виступи “Ні капітуляції”, де означили “червоні лінії”, які президент не мав права переходити, що вважалося б капітуляцією.

Проте очевидно, що такий спосіб донесення до влади “голосу народу” не є кращим виходом, особливо в умовах війни. Значно краще було б проводити консультації та публічні дискусії перед ухваленням рішень, сприймаючи аргументи і доводячи свою аргументацію.

Ставлення до громадських об’єднань громадян — це тест влади на прихильність до демократії. Поки що тест триває.

☛ **Тетяна Гардашук:**

Чи не складається враження у нашій постситуації зміни влади, що громадський сектор є трохи змаргалізованим і деморалізованим? Це одне питання. І друге питання, може, більш загальне: чи брався у нас хтось досліджувати явище корумпованості самого громадського сектору? Бо це чи не глобальне явище.

☛ **Ірина Бекешкіна:**

По-перше, звичайно, є вочевидь певна розгубленість щодо представників цього сектору. Свого часу були певні зв’язки, такі чи інакші, з колишньою владою. А головна недовіра з боку нинішньої влади полягає в тому, що ви, мовляв, співпрацювали з колишньою владою. Значить, ви скнара і т.д., і т.ін. Але будь-яка громадська організація, яка хоче досягти своїх цілей, просто зобов’язана співпрацювати з владою, принаймні доки не впевниться у неможливості це робити. Тому недовіра до громадських організацій справді є, й очевидно, що це пов’язане зі зміною влади. По-друге, що стосується корупції. Давайте з’ясуємо поняття корупція. Це стосується надуживання службовим становищем, корупція стосується державних службовців. Якщо говорити про громадські організації, можна говорити про реальне крадійство чи щось такого роду. Це не корупція. Не надуживання службовим становищем. Із цим мусять розбиратися донори. Їм маю сказати, що організації, які отримують більш-менш істотні кошти, проходять зовнішній аудит, і не так-то просто там щось вкрати, хоча я не заприсягаюся, що ніхто цього не робить.

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України, Київ

Ризикоутворювальні феномени сучасної української демократії

Сьогодні ми зустрілися для чергового міждисциплінарного діалогу, відчуваючи ризикованість соціально-політичної ситуації, що склалася в Україні після президентських і парламентських виборів. Одним з потужних факторів ризику є невизначеність, яка була обрана майже в усіх регіонах і соціально-демографічних групах населення на цих виборах. Чому я вважаю, що вибір Володимира Зеленського та його політичної сили — це вибір невизначеності? Насамперед тому, що на відміну від голосування за передбачуваного Петра Порошенка або когось з інших досвідчених політиків, вибір “політиків без минулого” — це ризик отримати “інше”, яке зовсім не обов’язково має бути “кращим”. Але чому переважна більшість виборців обрали ризиковану формулу “нехай навіть гірше, аби інше”?

Відповідь на це запитання для мене зрозуміла і обґрунтована низкою багаторічних соціологічних досліджень ставлення громадян України до влади та політичного істеблішменту України: це наслідок розчарування в системних політиках та традиційних політичних силах, які майже за три десятиліття перебування при владі не змогли переконати більшість населення у своїй здатності поліпшити щось іще у країні, крім власного добробуту. Саме тому не допомогли Петру Порошенкові яскраві передвиборчі гасла, на які він покладав великі надії. Саме тому ніхто з відомих політиків-опозиціонерів не зміг скласти гідну конкуренцію лідерові “слуг народу”.

Сьогодні виборці пов’язують надії на покращення ситуації в країні саме з відсутністю в нових лідерів досвіду перебування в політичному істеблішменті як корумпованому середовищі, де зловживання владою з корисливими цілями перетворилося із соціальної патології на нормативний взірець. Але надії на нове покоління політиків можуть і не справдитися, якщо і за нової влади будуть відтворюватися старі феномени “демократії по-українськи”.

З точки зору мінімалістської концепції демократії, засновником якої був Йозеф Шумпетер, в Україні з демократією все не так вже й погано: є електоральна конкуренція, є конкурентні вибори, є зміна політичних сил і лідерів при владі. Але виходячи з більш ґрунтовного розуміння демократії, яке закладене у розрахунки світового індексу демократії, Україну можна розглядати як державу лише з окремими ознаками демократичної системи, яка ще не набула багатьох суттєвих рис сучасної розвиненої демократії. За даними 2018 року, лідерами світового рейтингу демократії є насамперед країни Північної Європи, а на останньому місці перебуває Північна Корея. Україна посідає 84-ту позицію, випередивши на одне місце славнозвісний Гондурас. Так, у нас наявна так звана електоральна демократія, але значно гірше з іншими складовими сучасної демократичної системи, такими як: політична участь, політична культура, громадянські свободи — за цими всіма показниками ми серед світових аутсайдерів. Чому? Тому що в нас, хоч би хто був при владі, відтворюються одні й ті самі проблеми, зумовлені специфікою “демократії по-українськи”.

Насамперед ідеться про хронічне недотримання принципу незалежності основних гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової. У нас, незалежно від наявних конституційних вимог, президентська влада абсолютна,

далі йде влада законодавча, а судова — вона взагалі живе своїм периферійним життям: або залежна від перших двох, або просто корумпована наскрізь. Саме тому, що постійно відтворюється феномен *субординації гілок влади*. У нас немає адекватних запобіжних механізмів для підтримання демократичного стану суспільства. Саме тому проти зловживання владою в українському суспільстві застосовується метод *керованої охлократії* (на відміну від горезвісної *керованої демократії* в Росії). Ідеться про специфічний феномен української демократії, коли політичні угруповання та олігархічні клани використовують найманих мітингувальників, які зображують масове незадоволення для тиску на владу.

Ще й досі надзвичайно поширеним залишається феномен *вибіркового правосуддя*, який походить з радянської судової системи, в межах якої партійні функціонери вирішували, кого судити, а кого милувати. Не менш поширеним є феномен *кон'юнктурного законодавства*, коли закони ухвалюють відповідно до поточних інтересів конкретних впливових груп та особистостей.

Щодо громадянського суспільства. Останніми роками найбільшої довіри населення удостоїлися волонтери, які допомагали армії та іншим силовим структурам України. Але успіхи волонтерського руху ще не означають, що в Україні є розвинене громадянське суспільство. Переважна більшість громадських активістів сьогодні — це професіонали, які отримують гроші від грантодавців за свою громадську діяльність. Нічого особливо поганого у феномені *грантозалежності громадянського суспільства* немає. Поки в Україні не сформовано потужного середнього класу, представники якого можуть брати безкорисливу участь у громадському житті, потрібне навіть сурогатне *наймане громадянське суспільство*. Але треба послідовно створювати потужний середній клас. Його треба створювати, хоч би що там було. І не метафора це, а реальний феномен; це певна частина людей, які мають надлишкові кошти на те, щоб використати їх на суспільне благо.

Отже, поки ми не подолаємо згадані вище ризикоутворювальні феномени, ми будемо жити так званою електоральною демократією. Ми будемо обирати нових чи переобирати старих політиків, але принципових змін не стане. Утім, я не песиміст. Чому? Тому що, за нашими моніторинговими дослідженнями, достатність соціальних благ за останні 25 років не просто суттєво, а принципово змінилася. У нас переважна більшість людей перебувала в ситуації соціальної депривації в більшості сфер життєдіяльності, а сьогодні цього нема. Ми перетнули умовну межу між масовою депривацією минулого і дедалі більшою доступністю соціальних благ сьогодення. Ця тенденція спостерігається вже майже 20 років, і вона стала особливо помітною останніми роками. Тобто ми зараз накопичуємо оту саму критичну масу людей, які вже найближчим часом будуть економічно незалежними від держави та інших джерел фінансування і впливу. Саме вони невдовзі зможуть принципово змінити ситуацію. Тому, на мою думку, найближчим часом треба утримувати ситуацію в умовах сучасної електоральної демократії, уникаючи спокуси авторитарного розв'язання нагальних соціально-економічних та політичних проблем.

☛ **Наталія Бойко:**

Хочу додати щодо зниження показників демократії. Це спостерігається не лише у нас, це світова тенденція, пов'язана з тим, що зараз застосовують як один з індикаторів, а саме показник свободи в інтернеті. Наразі вже багато країн зрозуміли загрозу, яку може нести мережа. Тож вони обмежують свободи саме в мережі. Таким чином, маємо світову тенденцію зниження демократичних індексів через це додаткове навантаження.

☛ **Вахтанг Кебуладзе:**

Я б не погодився з двома тезами. Перша щодо поділу влад. Мені дедалі більше здається, що у нас викривлений дискурс стосовно незалежності різних гілок влади. Проблема не в тому, що у нас судова влада залежна від інших, а в тому, що всі інші влади залежать від судової. Складається таке враження, що зрештою країною керує судова мафія. Тож проблема не в тому, як судову владу зробити незалежною від президентської гілки влади, від законодавчої чи виконавчої, а в тому, як всі гілки влади зробити незалежними від судової. Тобто я почасти погоджуюся, що у нас є проблема незалежності гілок влади, а почасти думаю, що проблема десь в іншому вимірі лежить. І друга теза. Я абсолютно не погоджуюся з тим, що у нас електоральна демократія. У нас є громадянське суспільство, воно, може не дуже потужне, але потужніше, ніж у розвинених країнах Заходу, тому що у нас членджі потужніші. Відчути те, що у нас є громадянське суспільство, можна лише будучи інсайдером цих процесів. Ззовні жодні соціологічні опитування не дадуть це відчути. Кількісна соціологія тут не спрацює. Що ж до прикладів громадянського суспільства, то не забуваймо про Майдан. Це прояв, абсолютно очевидний, дуже розвиненого громадянського суспільства. До речі, я не погоджуюсь і з тезою, що у нас, мовляв, був електоральний Майдан. Я називаю те, що відбулося у нас у цьому році, електоральною охлократією. Чим відрізняється електоральна охлократія від Майдану? Майдан — це справа вільних і відповідальних людей. Натомість електоральна охлократія — це процес, в якому беруть участь здебільшого упосліджені безвідповідальні, люди, які, зрештою, не відповідають за те, що роблять. Вони анонімно ставлять галочку і вважають, що на цьому їхня участь в демократичних процесах в країні закінчується.

Окрім того, у нас є очевидні інститути громадянського суспільства. Назву два, в яких я постійно беру участь. Це незалежні організації науковців, які функціують не на державні кошти, і не тільки на гранти, а вже, на щастя, завдяки спонсорству з боку середнього класу. Це також, хоч би як це дивно звучало, ОСББ. Дуже цікавий феномен, який виникає теж впродовж Майданів. Це інституції громадського суспільства. Вони є, вони працюють, може, не так ефективно, як хотілось би, але вони є.

☛ **Євген Бистрицький:**

Я б хотів стосовно громадянського суспільства сформулювати якийсь його образ. В Україні під громадянським суспільством часто-густо розуміють ті чи ті громадські організації, які кимось — не державою — фінансуються, які якось зорганізовані й т.ін. Таких організацій дуже багато, при-

наймні дієві із них у сфері культури, у сфері права й у сфері того, що називається виробленням політик, становлять 1520. Річ у тім, що громадянське суспільство, якщо звернутися до теорії громадянського суспільства — від Русо та Гегеля і до Грамші, до сьогодення, — це такий стан громадян, що коли вони відчують непідзвітність влади або протиріччя із владою, вони здатні зорганізовуватися, не обов’язково через якісь легалізовані громадські організації, і протистояти, чинити колективний спротив. І з цього приводу про наш Майдан. Я не характеризуватиму його. Тут вже багато зроблено. Але були й антимайдани по всій Україні. Я перебував у Харкові, коли був Євромайдан. Нас там переслідували харківські антимайданівці цілий день, за нами ганялися, поки не загнали в підвал і не кинули димові шашки. Що це — громадянське суспільство чи ні? А як щодо тих громадян, що йдуть на вибори? Вони громадяни, і чи вони утворюють громадянське суспільство? Не треба спрощувати. Я згоден із цим. Майдан мав дві чітко виражені орієнтації. Перша — на європейські цінності, бо там краще живуть, і ми хочемо до Європи. А друга орієнтація у нашого Майдану була і по всій Україні — це орієнтація на національну ідентичність на українськість. Якщо подивитися на сцену, то що там було? Українська пісня, українські виступи, українські артисти, українські священики і т.д. Коротше кажучи, це громадянське суспільство? Зараз ми бачимо те, що називають електоральним Майданом. Зараз відкат іде від жорсткої орієнтації суто на Європу. Я побоююсь, що це відбуватиметься зараз під гаслом примирення з Росією, фактично реінтеграції. А з іншого боку, бачимо послаблення проукраїнських орієнтацій.

ОЛЕГ БІЛИЙ,

доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики і естетики Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ

“Бовван авторитаризму ширяє просторами України”

Мені здається, що нашій дискусії бракує одного важливого компонента, що його заторкнув в останній репліці Євген Бистрицький. А саме — розвиток та динаміка української демократії відбувається за умов війни Росії проти України і проблеми суверенітету, яка постала у всій своїй гостроті. Річ у тім, що представники імітативної демократії, що вособлюють українофобську ментальність, не сприймають саму ідею української національної держави. І в цьому контексті я б хотів звернути увагу на дві важливі обставини. Починаючи з Корнеліуса Касторіадиса, у розумінні природи і функціонування демократичної моделі урядування домінує поділ на такі дефініції — “демократія як процедура” і “демократія як режим”. Ознаки демократії як процедури нині можна побачити у політичних устроях тоталітарного (Куба, В’єтнам, Китай тощо), теократичного (Іран) та авторитарного (Росія, Білорусь, Казахстан) штибу. Дуже часто процедурна демократія сприяла установленню диктаторських режимів, продовжуючи відігравати роль декоративного прикриття. Свого часу на підставі 48 статті Ваймарської конституції, яка надавала право Райхспрезидентові право запроваджувати стан облоги,

скасовувати демократичні права і свободи, видавати надзвичайні декрети, Гітлер позбавився політичної конкуренції у процесі виборів до парламенту, що були призначені на 5 березня 1933 року. Як відомо, спусковим гачком для запровадження надзвичайного стану послугував зорганізований, як згодом з’ясувалося, самими нацистами підпал Райхстагу. Примітно, що Ваймарська конституція офіційно не була скасована за часів Третього Райху.

Деякі закони Ваймарської конституції були чинними впродовж усіх дванадцяти років нацистської диктатури. Аналогічну історію маємо у випадку зі сталінською імітацією народовладдя. Головне, про що сьогодні варто говорити, так це про демократію як режим. Він являє собою соціальне узвичаєння, що постає як спосіб присутності у політичному та правовому просторі країни уявних демократичних інституцій. В Україні ми зіткнулися із ситуацією, коли заскочені зненацька люди посткомуністичних країн опинилися в ситуації повної девальвації інституційних цінностей старого режиму, панування подвійних стандартів та ритуального способу поведінки й лубкової пропаганди переваг демократичних інститутів. Демократичні інститути не стали частиною соціальної уяви, проте через інерцію самої форми певним чином почали впливати на свідомість. Проте діяльність можновладців була спрямована насамперед на перерозподіл власності й на усталення нігілізму та нігілістичного ставлення до інституцій, за лаштунками якого відбувалось упорядкування статків. Протягом багатьох років не здійснювалося глибинне демократичне виховання громадян. Натомість удосконалювалися специфічні політичні технології, що підривали віру в чинність демократичних інститутів, заперечували будь-які чесноти за представниками політичного класу в цілому. Розбещення нігілізмом досягло кульмінації в останніх виборчих кампаніях, виборах Президента і виборах до Верховної Ради. Хвиля охлократичного нігілізму поглинула значну кількість високофахових юристів, економістів, які зайшли до парламенту у складі різних фракцій. Суспільство, травмоване через прогресування пауперизму, почало дедалі більшою мірою жити в паралельній реальності, у світі утопії. Найвиразніше це виявилось в популярності серіалу “Слуга народу”. Іронія історії полягає в тому, що “слуга народу” — це саркастичний мем доби розвиненого соціалізму, що позначав касту компартійних функціонерів, які безсоромно користувалися цілою низкою класових привілеїв (спеціальними санаторіями, спеціальними медичними закладами, спеціальними магазинами тощо) і водночас постійно торочили про всезагальну рівність. Сьогодні ми переживаємо певний етап такого процесу. Його символом став велосипед, на якому сидить ще кандидат у президенти України Володимир Зеленський з булавою в руці. Насправді ж відбувалася зміна одного олігархічного угруповання іншим. У створенні декоративної етикетки брала участь і електоральна соціологія, яка, по суті, підживлювала посттоталітарну авторитарну уяву. Ідеться про принцип довіри до симульованого артефакту єдності на підставі формальної суми думок. Насправді думки не можна просто підсумувати, адже існує таке явище, як плинність конфлікту між соціальними групами, яка засадничо не може бути зафіксована. Це мені нагадує стару історію з роману Габріеля Гарсії Маркеса “Сто років самотності”, де, зокрема, ідеться про те, як один фотограф хотів зробити фотографію Господа

Бога, фотографуючи порожню кімнату. Та от, електоральна соціологія починає фотографувати порожню кімнату задля того, щоб вловити зміну в умонастроях. І замість старого вислову “Бог з нами” тепер звучить фраза “соціологія з нами”, як зауважував П’єр Бурдьє.

Цю уяву стимулював і традиційний патерналізм. На такому фундаменті розвинулася особлива спекуляція, що стала провідною електоральною технологією. Адже головними цінностями виборців, у тому числі виборців нинішнього президента, виявилися люди, для яких ключовими поняттями є ресентимент, суміш заздрості, ненависті, агресії, “жадоби крові”, політичної помсти, бажання побачити реальних та уявних кривдників у в’язниці. Скільки завгодно можна не сприймати Гонтареву, яка зробила більшість громадян утричі біднішими через курс долара, але я не виключаю, що колись їй поставлять пам’ятник за порятунок банківської системи України, радикальне зміцнення фінансового фундаменту майбутньої української демократії. Технологія електоральних переможців — це калейдоскоп численних псевдо, постійне перевдягання масок, торжество прозелітів хаосу і порожнечі. Ця технологія й досі вирує в публічному просторі, а тим часом виникає реальна загроза складної залаштункової гри й повернення старого правила аркана, коли за спинами громадян укладаються політичні угоди. Водночас триває криза сучасного парламентаризму як мандатної демократії. З горизонту парламентаризму зникли пленуми, пленарне обговорення, дискусії та утвердження не права більшості, а права меншості. Із девальвацією сучасних засад парламентаризму, яку певною мірою переживають і західні країни, виникає бовван авторитаризму, який зараз ширяє просторами України.

Отже, ми переживаємо кризу неусталеної державності і кризу парламентаризму, а отже, і кризу неусталеної демократії.

☛ **Євген Бистрицький:**

Щойно йшлося про уяву та уявлену спільність, а наприкінці чомусь про різні думки. Тож є спільна уява чи ні?

☛ **Олег Білий:**

Спільної уяви немає, є домінантна уява. Її не можна звести до електоральної статистики.

Посткомуністичне суспільство, спадщина авторитарної особи утворює цю уяву. Мене здивував феномен, як його сьогодні означено, люмпенізації інтелігенції. Річ у тім, що люди з мого близького оточення, з мистецького середовища всі водночас перетворилися на виборців Зеленського. Тобто було проведено психосоціальний експеримент через демонстрацію серіалу “Слуга народу”.

☛ **Тетяна Гардашук:**

У мене коротка ремарка стосовно того, що говорив Олег Васильович Білий. Він наголосив відповідальність соціологів у створенні тої ситуації, яку ми наразі маємо. Мене особисто дуже вразила поява Зеленського на певних етапах соціологічних опитувань як медійного персонажа поруч з персо-

нажами, вкоріненими в політиці вже досить тривалий час. Хоча було таких медійних персонажів чимало, але в усіх соціологічних опитуваннях з’являвся саме Зеленський. Після президентських виборів повторилася та сама ситуація щодо парламентських виборів, коли раптом в соціологічних опитуваннях з’явилася партія “Слуга народу”, наче вона існує, а втім реально ніякої партії не було (і зараз ми бачимо, що це не партія, це ніщо). І це поряд з тим, що в Міністерстві юстиції України зареєстровано 200 чи 250 партій. Але жодна з них, так чи так усталених в суспільному дискурсі, не з’являлася в соціологічних опитуваннях. Тобто електоратові постійно інкорпоровали у свідомість ту ідею, що якийсь політичний персонаж в особі Зеленського існує і що він на щось здатний, що існує якась партія, і люди, свідомо чи підсвідомо, мали на це реагувати. Тому я кажу власне про відповідальність соціологів. Якась частка соціологічного внеску в нинішню ситуацію є, на мою, стороннього спостерігача, думку.

☛ **Сергій Дембіцький:**

Соціологічний коментар щодо опитування. У своєму дослідженні в листопаді 2018 року я запитував так само, за кого людина планує проголосувати, але ставив лише запитання і не наводив списків. Зеленський тоді отримав 10%, Порошенко — 5%, Тимошенко — 5%. Там інших персоналій дуже мало було. А 50% ще не визначилися. Тобто, звичайно, можна сказати, що люди вже були готові про Зеленського говорити, але не треба перебільшувати роль соціології у формуванні таких електоральних настроїв. Це перше. І друге. В березні 2019 року я мав розмову з людиною, дуже близькою особисто до Зеленського. І в нього було питання: яким соціологічним фірмам можна довіряти? Я тоді здивувався, бо люди, схоже, не розуміють, що відбувається, навіть не орієнтуються в соціологічних фірмах. У них така фобія була, що соціологи малюють рейтинги. Тоді я дивувався, що вони не розуміють, що відбувається. А зараз я вже не дивуюся, бо вони й досі не розуміють.

☛ **Олег Білий:**

Я спробую дещо пояснити на одному прикладі. Ви знаєте, як працює балістична ракета? Треба, щоб була ракета і щоб був двигун, аби її запустити. Траєкторія її далі не змінюватиметься. Та головне, треба, щоб була ракета. Спершу треба, щоб прізвище з’явилося. У мене нема підстав не довіряти способам опитування і підрахункам.

☛ **Анатолій Єрмоленко:**

По-перше, я хотів би спростувати тезу, що при нацизмі залишалася Ваймарська конституція. Були певні кодекси — кримінальні й т.ін., а конституція фактично перестала існувати. Це перше. І друге. Я із самого початку казав, що суспільство зі знанням про себе є іншим, ніж без цього знання. Це проста річ. Гіпотезу, яка полягає в тому, що соціологія — це певне знання про суспільство, ще треба дослідити, перевірити. Це тільки гіпотеза, що соціологи фактично привели до влади того, кого привели. Дарендорф говорив, що

хоча німецькі соціологи не створювали націонал-соціалістичну ідеологію, але вони утрамбовували шлях до неї.

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, Київ

До виправдання популізму

У мейнстрімі наукової літератури про політику та політиків 10-х років нашого століття все помітніше хвиля (не дев'ятий вал, ні) публікацій про популізм — таке моє враження не особливо зацікавленого спостерігача, не підкріплене ані підрахунками, ані свідченнями. Детально розбирають, що таке популізм, якими є особливості його як конкретної політичної практики, оскільки саме популізм став тим засобом, який з високою ймовірністю успіху веде до командних постів в ієрархіях влади різного рівня. Загальний настрій однозначний: в остаточному підсумку, гранично принципово, популізм якщо й органічний для якоїсь форми політиї, то це демократія. Суто за демократії є припустимою щира толерантність до популізму, який дозволено часом лаяти, не без того, але й визнавати природним елементом політичного порядку.

У визначеннях частенько посилаються на Ернесто Лакло, котрого англійська Вікіпедія називає “винахідником” постмарксистської політичної теорії¹. Після його смерті 2014 року дружина і співавтор Шанталь Муф видає нову книгу про лівий популізм². Про популізм як глобальне явище розмірковує Бенджамін Мофіт³. На аналітичній платформі VoxUkraine Віталій Проценко виклав обкладинки й інших книг, в тому числі і щодо правого та щодо нового популізму, в серйозній статті про позитивні аспекти цього поняття та джерела підживлення відповідної практики в українських реаліях (“Антологія популізму: дійсна причина народної любові та ефективна зброя проти українських популістів”).

Однак за межами власне наукових розробок, у публічній сфері склався помітний дисбаланс позитивного і негативного значень концепту. Коли говорять про популізм, то в традиційних та новітніх медіа переважно мають на гадці щось дешеве, неякісне; те, що підлягає якщо не викоріненню, то радикальній маргіналізації з огляду, головним чином, на його неприйнятність як різновиду політичної патології. У тій же семантиці популіст звертається до далеко не найкращого в людях, до їхніх найпростіших, нехай і нагальних потреб, а так вчиняти не годиться. Загалом, матеріалізацію демонів популізму, чи то доктрин, чи то зразків поведінки, байдуже чийми пасами її провокують, подають як непроблематичний відгук на певну реальність. Такого роду пре-

¹ Laclau, E. (2005). *On Populist Reason*. London: Verso.

² Mouffe, Ch. (2018). *For a Left Populism*. London: Verso.

³ Moffitt B. (2016). *The Global Rise of Populism. Performance, Political Style, and Representation*. S.l.: Stanford University Press.

тензії до популізму (власне звинувачення на його адресу) грішать поверховістю і тривіальністю, хоча й агресивно претендують на репрезентацію відповідності. Мета і витоки такого спрощення та стигматизації приховані, ймовірно, у природній або ж обраній добровільно тенденційності, у властивій авторам мірі здатності розібратися в речах, по яких ковзає їхній погляд, і аргументовано висловитися. А з іншого боку, так само неправомірно прийняти популізм як універсальний код розуміння найсучасніших політичних тенденцій, очевидцями яких усі ми є: все ж таки національну соціально-політичну специфіку популізму слід відшукувати з усією доступною науковою ретельністю.

Хоч би в чому полягало виправдання популізму, воно неможливе без вказівки позиції / координат мовця чи спостерігача. У пропонованому повідомленні це координати соціологічного структуралізму, що означає от що: спостережуване описується і пояснюється властивостями та особливостями розрізень і конфігурацій (ансамблів) соціальних структур. При цьому йдеться про те, що інші схеми інтерпретації з властивими їм претензіями на те, щоб знати точно і достеменно, існують, але від них відволікаються. Через це заявлена позиція означає обмеження, спрощення й допущення, в чому дослідник віддає собі звіт, як і той, що створює наратив про відстежувану реальність. У структурній концептуальній перспективі домінантним розрізненням у популізмі виявляється конфліктний і для багатьох, у їхньому сприйнятті, жодними засобами не поновлюваний розкол на “панівний істеблішмент” і “безвладний народ”.

Пропонована в цьому тексті неоригінальна теза полягає в тому, що не варто інтерпретувати електоральну і постелекторальну ситуацію 2019 року в Україні та її розвиток в найближчій часовій перспективі в рамках суто концептуальної схеми з фокусом на популізмі. Вона (схема) вторинна стосовно більш “сильної” і здатна її доповнювати, але аж ніяк не підміняти. В обґрунтування тези доречно, як видається, залучити широко відому і часто цитовану лекцію М. Вебера “Політика як покликання і професія”. Далеко не про всякий твір вдається з’ясувати, чим його зумовлено, що спонукало лектора говорити саме про такі речі. Але в нашому випадку це можливо.

З початком Першої світової війни М. Вебер стає добровольцем. Але оскільки він (йому 50 років) не є міцним фізично, не в змозі довго йти пішки і не вміє їздити верхи, то його зараховано не власне до армії, а до резерву. В листах і висловлюваннях він безапеляційний: у цій війні Німеччина захищає своє право на життя. Під його керівництвом в Гейдельберзі та окрузі перебуває чотири десятки лікувально-санітарних установ, частину з яких він зорганізував особисто. Господарські справи, підтримання дисципліни персоналу та розв’язання міжособистісних конфліктів, відносини з військовою та цивільною адміністрацією — все на ньому. Деякі єхидні сучасники пізніше згадували, що вдома гостей він зустрічав у мундирі резервіста і не приховував мілітаристської налаштованості. Співчуваючи рідним і знайомим з приводу втрат у сім’ях, не забував додавати, що немає нічого більш гідного для німця, ніж віддати життя, захищаючи вітчизну.

Коли рік по тому комісії резервних лазаретів було скасовано, М. Вебер подає прохання про звільнення, і його задовольняють. Напевно він відчував

дискомфорт від того, що служить батьківщині не там і не тим, чим повинен служити інтелектуал-патріот. Політики, як відомо, М. Вебер не цурався, намагався створювати партію, брав участь у виборах. Тепер його аналітичні здібності та експертні знання мали бути спрямовані на відбір гідних обговорення та розв’язання проблем: що раціональніше робити за умов, що склалися, як завершувати війну, які з проблем є першорядними за своєю важливістю, якими можуть бути умови миру, який політичний устрій найкращий для Німеччини. Так-от М. Вебер мислить місію інтелектуала у війні: сприяти концентрації та збільшенню масштабу ціле-раціональних та ціннісно-раціональних дій. Його творчий доробок становлять три десятки статей у газетах, він пише аналітичні подання й надсилає їх до міністерства закордонних справ, до офісів політичних партій.

У відповідь — мовчання, експертна думка М. Вебера нікого не цікавить. В одному з листів він констатує, що “окомір для можливого і корисного відсутній у всіх”. Іншими словами, ті, хто перебувають при владі й ухвалюють рішення, являють собою кого завгодно, але тільки не політиків. І як такі є просто невігласами, не відрізняючи того, що важливо, від малоістотного, добре від поганого, що й неможливо без інтерналізованих моральних принципів та орієнтирів, які мали б слугувати хоч якоюсь гарантією ефективності у виборі способів досягнення суспільно значущих цілей. Структурне розрізнення між низькими професійними якостями можновладців і високими вимогами часу та обставин — все це вийшло на поверхню, стало видимим, відчутним. За Дюркгаймом — перетворилося на “річ”. Але токсичну, руйнівну для того, що можна / належить вважати за спільне благо.

М. Вебер, зрозуміло, шкодував і гнівався, але продовжував робити те, що вважав обов’язковим для себе — справу просвіти, напучував, залишаючись поборником раціоналізму в той час, коли війна руйнувала всі засади раціонального. Шанс полягав у тому, що не чиновники і не лідери партій, але молодь буде сприйнятливою до ідеалів та цінностей, до осмисленості й доцільності як передумов успішної політичної дії. Неможливість іншого стану справ він не бере до уваги, він не дозволяє собі, щоб розчарування геть у всьому взяло над ним гору. З доповідями він подорожує країною, у студентській аудиторії читає лекції, найвідомішими з яких є “Наука як покликання і професія” (листопад 1917 року) та “Політика як покликання і професія” (січень 1919 року). Остання лекція як за задумом, так і за виконанням є двоякою: оригінальною (конструктивною) і разом з тим утопічною.

Своєрідність і непересічність полягають у тому, що у складно упорядкованому та розподіленому політичному ладі, яким і є демократія, політика стає заняттям тих, хто до неї схильний, хто опанував відповідні знання та набув ефективні навички — став носієм певної компетенції, що дає змогу заробляти й утримувати себе і сім’ю. І, паралельно, лекція є нічим іншим, як натхненною утопією про раціонально налаштованого і здатного раціонально діяти на підставі загальнолюдських цінностей носія етики переконання та етики відповідальності, котрий примножує блага спільного і вільного користування: про ідеальний тип повноправного, автентичного популіста. Завдання дослідника, згідно з М. Вебером, — знаходити та описувати відхилення від ідеалу, емпіричні типи, допускаючи, однак, принципову мож-

ливість одиничного або відносно масового, нехай і неспішного, в кілька поколінь, втілення досконалого (або з незначними відхиленнями) взірця. Але й надія на молодь сприймається не інакше як вимушена і легка фантазія; це здавна є останнім притулком як романтиків, так і не в усьому зневірених позитивістів у їхніх передбаченнях еволюції соціально-політичного суцього. Але не за будь-якої доби: на рубежі нашої ери римляни відчували природну відразу до будь-яких форм звеличення або вихваляння молодості. (Втім, серед наших сучасників, ми знайдемо, безперечно, тих, хто вважатиме таку установку здоровою.)

Веберівська лекція передбачає також латентну конотацію, не розпізнану ні його слухачами, ні пізнішими інтерпретаторами. Вона стає явною при запитуванні: коли, власне, виникає гостра потреба в політиках, коли без них важко або неможливо обійтися? Відповідь класика соціології така: коли через війну деформовано структуру інститутів і її необхідно відновити, тобто в екстраординарній (надзвичайній) ситуації (а); коли потрібно сконструювати нову інституційну структуру, запровадити правила і норми соціально прийнятної поведінки, що відповідають вимогам спільного блага за певних, зазвичай непередбачувано утворених обставин (б). За межами таких періодів, часові рамки яких можуть варіювати в широких межах, потреба в політиках практично відпадає. Вони йдуть зі сцени самі або їх витісняють ті, хто бажає правити й панувати без особливої остороги на предмет цивілізованості та порядності.

Влада і сама по собі є надзвичайно привабливою і бажаною, так вже повелося, для певної категорії індивідів. Але, окрім того, за певних обставин — у разі хисткої чи аномальної інституційної структури — вона стає криміногенним середовищем. Усім відомо про кримінальні переслідування посадових осіб, в тому числі вищих, що трапляються, десь частіше, десь рідше, де завгодно, на всіх паралелях і меридіанах. І все тому, що у владі вельми поширені практики легально-незаконного збагачення. Причому остання формула аж ніяк не оксиморон, щодня доводиться читати і чути про ці захопливі й часом вкрай вигадливі заняття колишніх, рідше чинних, чиновників різних рангів із привласнення різноманітних ресурсів, а також про порушення кримінальних справ з цього приводу.

Певна нормативність таких злочинів і невгамовна пристрасть до збагачення мають і структурне пояснення. Коли склад і взаємне розташування соціальних інститутів є спотвореними, диспропорційними, то якщо не всі, то більшість місць / позицій у владі потенційно становлять місця промислу, і частина (точніше не встановити) осіб, що їх посідають, не є політиками, а є промисловиками. У таких місцях хіба що допитливий і надупереджений дослідник здатний виявити хоча б сліди етики переконання та етики відповідальності — тих самих, що мають бути, як переконував мюнхенських студентів сто років тому М. Вебер, вмонтовані в самі позиції та притаманні політикам.

Економічні, соціальні, інституційні, соціально-культурні підсумки 28 років новітньої української історії не дають жодного приводу підозрювати, ніби у нас були і є політики. Веберове розрізнення тих, хто перебуває при владі, тобто є присутнім у політиці, у просторі обговорення перспектив, що

стосуються поліпшення умов спільного існування, і знаходження способів реалізації відповідних постанов, указів, законів (А), а з іншого боку, політиків у високому, ідеально-типовому, мабуть, сенсі (Б) — це розрізнення, що зберігає актуальність упродовж усієї історії незалежної України. Політик за покликанням і професією знає, що, як і в якій послідовності робити.

Усі пам’ятають зізнання в некомпетентності (політичному безсиллі) другого президента країни, не дослівно, але за змістом: “Так скажіть мені, нарешті, що треба побудувати, і я побудую”. Інакше кажучи: не знаю, але вмію. Проте уявний веберівський політик неодмінно і знає, і вміє. Той, що перебуває при владі (не політик) робить найлегше з можливого; натомість політик володіє наукою і мистецтвом неможливого. Те, що зазвичай в медіа називають популізмом, — обіцянка простих рішень складних проблем — не просто риторичний прийом у комунікації з тою чи тою аудиторією. Це ще й прагнення її ідентифікувати, переконатися в її присутності, мобілізувати її, заручитися підтримкою задля того, щоб залишатися в політиці без потреби бути політиком за професією і покликанням.

Висновок зі сказаного, можна вважати, один-єдиний: популізм *не першою чергою* причетний (і в тому, власне, полягає його виправдання) до електоральної та постелекторальної ситуації в Україні. Просто у вітчизняних широтах політиків як не було, так не знайшлося аж до сьогодні. От у чому і полягає головна незнищенна небезпека. Разом з тим радикальна заміна людей, що населяють владу, яка відбулася влітку 2019 року і спантеличила багатьох, якщо й несе із собою якісь ризики, то мінімальні. Переважно не для демократії — для громадян. Мінімальні — тому що різні категорії громадян адаптувалися до політичної некомпетентності верхів і більш-менш опанували навички ухилення від або парирування загроз, що звідти надходять. Однак без постраждалих, а також приречених на повільне винищування, як завжди, не обійдеться. Причому не обов’язково внаслідок чийогось злого наміру; просто так-от складається, й тут вже нічого не вдіяти. З не нашого досвіду відомо, що для того, щоб еволюція процесів і станів натрапила на позитивну модальність, досить одного справжнього політика; він либонь зуміє. Але ніхто не знає, як вивести або створити, нехай в одиничних екземплярах, таку-от рідкісну нині породу професіоналів.

Щодо такої здійсненності не варто, мабуть, і турбуватися: відчуття, ніби розпочалася якась нова епоха, стає дедалі більш нав’язливим. Антиутопія з літературного жанру загрожує швидко втілитися в дійсність. З уже не надто віддаленого політичного майбутнього проступили риси, що обіцяють замість колишніх інші вельми цікаві інтриги. Виглядають вони приблизно так: успішно започаткований перебіг подій призводить, нарешті, до технологічної сингулярності та трансгуманізму. Експоненціальне ускладнення сучасних суспільств взагалі виводить політику як професію за межі здатностей біологічного виду *homo sapiens*. І вона стає покликанням нової гібридної істоти — *homo sapiens*, оснащеного імплантованими гаджетами, які розширюють діапазон науково-обґрунтованої та, потенційно, моральної поведінки, що має на меті, як проголошують, зростання масиву соціальних благ і полегшення доступу до них максимально великому числу людей.

Ці, невтомні трудоголіки, безперервно комунікують зі Штучним Інтелектом (ШІ), необхідні передумови для створення якого склалися в перші два десятиліття ХХІ століття. Вони виконують його інструкції, доповідають про стан середовища, про створені втручаннями ефекти. На нього (на ШІ) тепер перекладені тягарі та гризоти прийняття значущих для геть усіх рішень та відповідальності за них. Але оскільки вертикаль влади, а також ті, хто, любляючи підкоряти й розпоряджатися, її окупували, нікуди не поділися, остільки поставатимуть колізії, підступні каверзи та неабиякі пристрасті навколо того, які дані вводити до ШІ, а які краще притримати.

Відповідальність за всі халепи та мороки проведення реформ, ініційованих ШІ, покладатимуться на нього ж. Задум, а не виконання, відтепер і назавжди є первісно гріховним. Провину можна визначати, широко дебатуючи засоби покарання. А позаяк без ШІ вже не обійтися, покарання не має бути радикальним — так, задля остраху, в ім'я і під приводом справедливості. Так сором'язливо бажана і ретельно маскована за старих часів свобода від відповідальності перетворюватиметься на легітимний модус поведінки тих, хто належить до панівної верстви (не політиків). Потреба у виборах, а отже, і в тактиках комунікації з виборцями, схожих на популізм, із вагомих, але не до кінця зрозумілих, причин відпадає. Міф про політику як професію і покликання виводиться з наукового та медійного обороту як безпредметний. Статуси у просторі політики розподілятиме ШІ, але способи вплинути на його резолюції можна знайти. Слід лише відшукати порт підключення, інтригами, силою, підкупом домогтися доступу до нього та ввести потрібну інформацію.

Паралельно з біогаджетними істотами живуть і *homo sapiens*, які унікають щеплень гаджетами. Утверджуються нові нездоланні континентальні, регіональні, територіальні, соціальні поділи та жорсткі ієрархії. З утвореним станом речей доводиться миритися, його доводиться приймати: дедалі пришвидшуваний технолого-цифровий прогрес хронічно загрожує й такого роду згубами.

Тішить, однак, те, що поколінню, до якого я належу, не доведеться бути очевидцем чудасій такого ґатунку й такої якості — цієї втіленої антиутопії. Або ж, навпаки, розчаруватися через те, що нічого схожого не трапилося.

❖ **Євген Головаха:**

Тож чи є популізм загрозою демократії?

❖ **Сергій Макеев:**

Це власне не загроза. Моя теза така: популізм не становить жодної загрози демократії — ні зараз, ані в майбутньому.

Обрання, наприклад, президентів Франції, США, а тепер ще й України чомусь безпосередньо пов'язують з популізмом. Чому? Я не знаю, чому, популізм не має до цього ніякого стосунку. Популізм як пояснювальна схема незадовільний для опису конкретних випадків в Україні. У наш контекст популізм не вписується.

ВАХТАНґ КЕБУЛАДЗЕ

доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

“Додати Аристотеля до Платона”

Насамперед хотілось би прокоментувати саму назву нашого круглого столу “Шанси та ризики для демократії в Україні після виборів 2019 року”. Демократія сама для себе є найбільший ризик і найбільший шанс.

Зранку, читаючи новини, я натрапив на слова депутатки Верховної Ради від партії “Слуга народу”: “Мені здається, що у нас в Україні настільки сильна свобода слова, що її пора б уже приглушити. З повагою до інституту президентства слід фільтрувати свою мову”. Зміст і стилістику цього вислову коментувати зайве.

У восьмій книзі діалогу “Politeia” Платон пише про перехід від демократії до тиранії. Читаючи, з жахом відчуваєш актуальність цього. Демократія, деградуючи до охлократії, ризикує перетворитися на тиранію. Історія дає нам приклади демократично обраних тиранів. Дивлячись крізь таку інтелектуальну оптику на те, що відбулося в Україні цього року, я аж ніяк не згодний із пропозицією називати це “електоральним Майданом”. Український Майдан — це спільна справа вільних і відповідальних людей, натомість вибори цього року варто було б назвати електоральною охлократією.

Ще в минулому році я зрозумів, що вперше на цих виборах буде протистояння не прозахідної України і проросійської України, не україномовної і російськомовної України, а України тих, хто за ці п’ять років відчув себе неуспішним, і тих, хто відчув себе успішним, хоча вони, може, й не були успішними в загальному сенсі цього слова. Адже є різні виміри успіху, й не конче має йтися про фінансовий успіх. Окрім того, бути успішним і відчувати себе успішним — це різні речі. Тож я усвідомив, що ті, хто відчув себе неуспішним, голосуватимуть за будь-яких умов проти попередньої влади. За кого? Хто буде оцей Х? Тоді вважалося, що Тимошенко. Потім вигулькнув Зеленський. Хтось вважав, що це може бути Вакарчук, хоча це були доволі примарні очікування. Сталося, як сталося, і, як завжди, не так, як гадалося. Але в кожному разі поділ суспільства відбувся здебільшого за дуже простим принципом: суспільство розділилося на тих, хто відчув себе “лузером”, і тих, хто відчув, що може в цій країні бути успішним. Останніх виявилось менше. Але за часів реформ це логічно. Це і є підтвердженням того, що реформи все ж таки почалися. Адже коли на тлі війни відбуваються реформи, то ясно, що багатьом громадянам стає непереливки. Це складна ситуація. Тому лунали суперечливі звинувачення попередньої влади: з одного боку, мовляв, не йдуть реформи, а з іншого боку, реформи почалися і навіть реформ забагато. Візьмемо навіть наше середовище, науково-академічне. Оті реформи, дурнуваті багато в чому, неправильні, а в чомусь і добрі, які почалися в царині науки та освіти. Ми їх критикуємо, ми через них потерпаємо. Але цей шлях

із помилками, блуканнями манівцями й поверненнями ми маємо пройти самі. А це дуже некомфортно.

І так відбувалося в усіх верствах населення. Тому серед тих, хто прийшов голосувати, більше було тих, хто відчув себе “лузером”. Натомість менше було тих, хто відчув, що в цій країні можна жити і що в неї є майбутнє. А це і є пастка швидких реформ. Тобто це, зрештою, доволі логічна ситуація. І тут, згідно з Платоном, існує ризик того, що суспільство через демократію, де найвищою цінністю є цінність свободи, через охлократію, де вже свобода нівелюється і для переважної більшості людей свобода є порожнім словом, переходить до тиранії, де найголовніша цінність — це влада. Це жорстка влада, яка обіцяє розв’язати всі проблеми. І переважна більшість людей готові відмовитись від свободи заради тієї влади, яка розв’язує всі проблеми. Але Платон не враховував дещо. Отут, мені здається, помилка Платона як мислителя, який хоча й не був апологетом тоталітаризму в прямому сенсі слова, але спровокував багато тоталітаризмів. Він не врахував дуже важливий елемент демократичного суспільства, який помічає Аристотель. Ідеться про чесноти. Для демократії замало свободи. Дуже важливий дискурс чеснот і цінностей. Адже не випадково ми назвали Майдан Революцією Гідності. Не можна редукувати Майдан до інтересів і розглядати його лише як виступ за краще життя або до ресентименту і жаги помсти, мовляв, головною була вимога посадити Януковича та членів його злочинної зграї. Майдан також аж ніяк не був лише виступом за створення насправду української держави, вільної від руйнівного впливу російської імперії. Дуже важливим елементом дискурсу Майдану було відчуття власної гідності. Люди виходили не тому, що вони погано жили і, до речі, всі соціологи можуть підтвердити, що Майдани відбуваються не тоді, коли відчувається економічний занепад. Навпаки, люди виходять не заради того, щоб краще жити, люди виходять, бо відчувають, що їхня гідність під загрозою. Таким був перший Майдан, коли вийшли проти Януковича, тому що були сфальсифіковані вибори. Таким був Євромайдан, коли народ обурився тим, що одна людина чи група людей свавільно порушила суспільний консенсус щодо євроінтеграції. Потім було обурення злочинними діями силовиків. Тобто якщо додати до цього ще оцей вимір чеснот, тобто додати до Платона ще трохи Аристотеля, то, може, ми й знайдемо вихід з цієї ситуації, може, ми знайдемо той інструментарій, який дасть нам змогу зрозуміти, що нам робити далі.

Адже не можна сказати, що дискурс свободи та гідності взагалі втратив сенс у нашому суспільстві. І я не погоджуюся з тими, хто спирається на результати виборів, як на репрезентативне соціологічне дослідження, поділяючи суспільство на 25 відсотків тих, хто залишився вірним цим цінностям, і 75 відсотків байдужих до них.

Не можна сприймати результати виборів як результати репрезентативного соціологічного дослідження, хоча й вибірка була максимально великою. Першою чергою, тому що, зрештою, перед громадянами стояло лише одне питання і доволі жорстко сформульоване — або/або. Або попередня влада, або якась нова, і нове втілюлося в образ Зеленського і партії “Слуга народу”. І тому відповідь на цих виборах (тут я сам підважую власну тезу про електоральну охлократію) аж ніяк не змальовує якусь об’єктивну картину

щодо тих, хто проголосував. У виборців, про що неодноразово йшлося, були геть різні мотиви, хоча електоральне ядро, котре підтримало переможців, утворили саме ті люди, які відчували себе упослідженими й готові були відмовитися і від гідності, і від відповідальності, і від свободи заради того, аби прийшов будь-хто і порозв’язував усі проблеми, той, хто реалізує той самий ресентимент стосовно попередньої влади. Зрештою вони були проти всієї попередньої політичної еліти. Але там були й інші настрої. І нашим завданням є зрозуміти ці настрої. Чи залишився там дискурс свободи, дискурс цінностей вільного світу, дискурс гідності? Позитивні відповіді на ці питання дають нашій демократії шанс не перетворитися на тиранію.

☛ *Сергій Шмена:*

Ми проводили соціологічне дослідження електорату, й побачили, перше, що в електораті Зеленського більше жінок, по-друге, якщо порівняти з електоратами Порошенка, Тимошенка чи Ющенка, більше молоді, ніж людей похилого віку. І нашим завданням було з’ясувати, чого ці люди хочуть. І от кілька речей, які варто обдумати. Для більшості населення України немає війни, війна є переважно на Сході, й чим далі від Сходу, чим ближче до Заходу, тим далі від війни. Тому що життя більшості людей відбувається у їхніх містечках. Конкретні проблеми, які властиві цьому містечку, от чим керуються ці люди. Вони й уособлюють оту громадську думку, яка наразі панує. І ще: люди не стільки переймаються проблемами, які постають перед ними зараз, скільки тим, що очікує їх у майбутньому. Принаймні в найближчому майбутньому.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

доктор соціологічних наук, Ph. D. Манчестерського університету (Велика Британія), головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України, головний редактор журналу “Соціологія:теорія, методи, маркетинг”, Київ

Демократія в Україні: шанси чи ризики?

Замість післямови

Багато з питань, звернених до учасників нашого круглого столу, наразі вже порушено та обговорено. Я ж спробую актуалізувати деякі вже згадані та залучити нові аспекти міркувань про демократію як історичний політичний режим та цінності, а також про особливості розвитку демократії після виборів 2019 року в Україні. Ризики та шанси, як на мене, — дійсно вдала перспектива погляду на демократію, адже це підкреслює відкритість і нелінійний характер демократичного розвитку. Підхід до демократії як політичного режиму і суспільного устрою, що є відкритими до внутрішніх та зовнішніх ризиків, є універсальним для будь-яких демократій, зокрема тих, що вважаються усталеними, розвиненими, або, як їх методологічно коректно називають, “консолідованими”. Адже навіть такі демократії постійно потребують системних інституційних та рутинних суспільних зусиль для

подальшого їх відтворення та функціонування. Ця активність з відтворення та подальшого розвитку демократичних інститутів, відповідних правил та цінностей — своєрідного етосу демократії — відбувається у таких царинах, як виховання та освіта, медіа, діяльність громадських організацій та об’єднань, громадянська активність та участь. Відкритість процесу відтворення демократії полягає в тому, що залишаючись незмінною у своїх базових цінностях та правилах (як-от, скажімо, вільні, чесні та конкурентні вибори та верховенство права), сучасна демократія також трансформується, залучаючи в суспільні уявлення такі неklasичні або радше не притаманні історичній демократії смисли, як інклюзивність, деліберативність, безпека, якість життя, соціально-економічна рівність і навіть економічний добробут.

Універсальна проблема відкритості демократії як суспільно-політичної системи, її ризиків та нелінійності демократичного процесу є значно актуальнішою (коли не гострішою) для неконсолідованих станів демократії, таких як в Україні. Для неконсолідованої (“фасадної”, гібридної, електоральної тощо) демократії доволі характерними є суперечливість та непослідовність політичного процесу та неусталеність демократичних інститутів. Така непослідовність, характерна і для політичного процесу в Україні, охоплює коливання між активною демократизацією, як у періоди Майданів 2004 і 2013 років, і дедемократизацією, як у період 2010–2013-го. І хоча такі політичні коливання у масштабній історичній перспективі є типовими для формування багатьох демократій, як це показує у своїй порівняльній історичній методології Чарльз Тіллі, сучасники можуть переживати згортання свобод або деформації демократії як актуальні ризики та небезпеки “тут і зараз” для себе і своїх суспільств.

Президентські й парламентські вибори 2019 року, які завершилися перемогою В. Зеленського та його партії “Слуга народу”, позначили перехід до нової політичної реальності. Остання характеризується безпрецедентним в історії новітньої України висококонцентрованим контролем над державною владою у всіх її гілках, а також — великою мірою — над конституційними та законодавчими процесами з боку однієї політичної сили. Ця ситуація переконливо демонструє вже на сучасному українському прикладі внутрішні ризики демократії, адже така висока концентрація влади є результатом цілком демократичних і конкурентних виборів. Утім, концентрація влади, коли це базується на чесних результатах демократичних виборів, широкому суспільному консенсусі щодо головних принципів державної політики, причому за наявності дієвих інституційних механізмів балансів та противаг — сама по собі не є деформацією. Ба більше, це відкриває нові можливості — наприклад, для проведення багатьох непопулярних, але необхідних реформ у країні. Однак за умов нестійких інститутів така владна конфігурація у переважно патерналістському суспільстві несе загрози та ризики для самої все ще крихкої неконсолідованої демократії в сенсі можливої перспективи посилення авторитарних тенденцій. Зокрема це стосується зниження дієвості і без того слабкої системи балансів, стримувань та противаг різних влад, зокрема коли йдеться про такі інститути, як політична парламентська опозиція, незалежна судова система, дієві та відповідальні медіа.

Ці ризики значно підвищуються на тлі неусталеності демократичних традицій, низької якості та неефективності демократичних інститутів в Україні, а також в обставинах зовнішньої агресії з боку Росії та збройного конфлікту, що досі тривають. Чинник війни з усіма її аспектами, включно з травматичними соціально-психологічними наслідками та політичними проблемами досягнення миру на Донбасі, означає додаткові, доволі актуальні й, на жаль, тривалі ризики для суспільного порядку в країні та перспектив її демократичного розвитку.

Варто також наголосити, що завершення періоду 2014–2018 років не позначилось і поліпшенням громадської думки щодо стану та розвитку демократії в країні. Понад те, в ситуації сталого незадоволення якістю наявних інститутів у все ще переважно патерналістському суспільстві залишаються невгамованими спокуси авторитарних сподівань та очікувань щодо “сильної руки”: так, у 2018 році дві третини респондентів тією чи іншою мірою погоджувались із твердженням, що *“для нормального розвитку країни потрібна “сильна рука”, а не розмови про демократію”*¹.

Виникає питання — чи є в українського суспільства взагалі запит на демократію як суспільне благо та політичний устрій? І коли так — чи є цей запит сталим? Загалом можна ствердно відповісти на ці принципові питання. Підтвердженням цього є не лише практики двох вітчизняних Майданів, серед головних мотивів яких була не лише боротьба за свободу та захист свого вільного вибору, а й традиції козацьких вольностей, Магдебурзьке право від Львова до Глухова, самоврядність громад, віковична боротьба за державну незалежність та інші історично формовані демократичні практики українського народу. Водночас не варто недооцінювати інституційні, культурні, ментальні та навіть демографічні наслідки тривалішого і жорсткішого, аніж у країн Центральної Європи, комуністичного антидемократичного режиму в Україні й, відповідно, наслідки потужнішої комуністичної індоктринації та соціалізації принаймні трьох поколінь українського суспільства. Патерналізм, брак суспільної та особистої відповідальності, низька правова та нерозвинена політична культура, зневага до законів, корупція — ці та інші деформації українського суспільства та вітчизняного політичного процесу великою мірою є також проявами інституційного комуністичного спадку.

Ставлення українського суспільства до демократії є амбівалентним, роздвоєним між переважним визнанням демократії як нормативного та бажаного політичного ідеалу і низькою оцінкою її стану та реальних політичних практик у країні. З одного боку, переконлива більшість (дві третини) українських громадян у 2016–2017 роках погоджувалися з тим, що *“демократія забезпечує людині найбільші можливості для індивідуального політичного вибору, порівняно з іншими режимами”*. З іншого боку, більш як половина респондентів були незадоволені її розвитком у 2016 і 2018 роках, а частка тією чи іншою мірою задоволених не перевищує 20%. З одного боку, маємо

¹ Тут і далі наведено результати моніторингових опитувань “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України відповідних років. Опитування — загальнонаціональне, репрезентативне, вибірка — 1800 респондентів (від 18 років), з 2014 року — за винятком неконтрольованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим.

досвід антиавторитарних рухів та Майданів, потужний сплеск громадянської активності, волонтерства та патріотизму після Євромайдану й під час війни на Донбасі, з іншого — масові прояви політичного патерналізму, безвідповідальності та суспільного інфантилізму, зокрема під час виборчих кампаній.

Основний, хоча, можливо, і дещо тривіальний, висновок щодо головних ризиків демократії в Україні полягає, на мою думку, в тому, що демократія може бути поступово дискредитована низькою якістю та неефективністю її інститутів. Вона може бути також дискредитована циклічним політичним процесом, що насправді не долає численних пасток інституційного репродукування гібридного політичного режиму та перебування суспільства у так званій “екстрактивній” моделі розвитку. Остання характеризується непрозорими, переважно неформальними правилами монополістичного політичного й економічного контролю та корупційно деформованим розподілом суспільних благ бюрократичними елітами та олігархічними кланами, що дає змогу їм зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму.

І на завершення. Демократичні інститути (у соціологічному розумінні їх як не лише організаційних структур, а радше як правил та норм) можуть формуватися і бути сталими, а демократія — ефективною та консолідованою за умов розвитку демократичної культури для переважної більшості громадян, зокрема їхньої активності, відповідальності та критичного мислення. Я наведу лише один приклад з наших досліджень. Більш як половина респондентів, опитаних 2018 року, відмовляються визнавати та простежувати свою власну відповідальність за вибір президента і народних депутатів. Це — симптом не лише безвідповідальності та низької політичної культури суспільства, а й браку розвитку інституційної та суспільної пам’яті. Утім, очевидно, що саме цей шлях важкого навчання, зокрема через особистий досвід переживання всіх суспільно-політичних та соціально-економічних наслідків безвідповідальності та політичного популізму, і є тим необхідним важким, але корисним уроком, який допоможе здолати дурну звичку ходіння по колу і пришвидшить демократичне дорослішання нашого суспільства.

Матеріал надійшов 19.12.2019

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

МАРІЯ СТУКАНОВА,

кореспондент відділу “Суспільство”, газета “День” (03115, Київ, проспект Перемоги, 121д)

MARIIA STUKANOVA,

a reporter and feature writer, “The Society” section, “The Day” newspaper (121d, Peremohy Avenue, Kyiv, 03115)

e-mail: chedit@day.kiev.ua

“Формувати нове покоління”¹

У Києві відбулися XIII Соціологічні читання, присвячені пам’яті видатної української соціологині, лавреатки Державної премії в галузі науки і техніки Наталії Паніної, якій 10 грудня виповнилося би 70 років.

Зорганізували захід Інститут соціології Національної академії наук України та Соціологічний центр імені Наталії Паніної.

Особливістю цього річної події, що мала тему “*Соціологічний порядок денний від лавреатів конкурсу “Кращий молодий соціолог” (2007–2018)*”, стало те, що на ній зібралися переможці всіх попередніх читань, щоб поділитися підсумками року та спільно обговорити бачення соціології в майбутньому.

Про це в коментарі газеті “День” розповів професор, заступник директора Інституту соціології НАН України Євген Головаха: “Ми збираємо переможців за всі роки існування конкурсу, від 2007-го до 2018-го, щоб вони розповіли про свої соціологічні досягнення та поділилися своїм баченням розвитку соціології. Такі заходи потрібні для того, щоби формувати нове покоління. Ми хочемо, щоб воно переймало від нас найкраще”.

Професор переконаний, що соціолог може стати гідним лише тоді, коли він має добрих наставників. “Бо ж для того, щоб формування науки було якісним, потрібні видатні постаті. Наталія Паніна була саме такою. А лідери, як відомо, не виникають з нічого — вони з’являються завдяки гідним прикладам”, — стверджує Євген Головаха.

Найактуальніші проблеми

Структурно захід складався із головної панелі та п’яти секцій, присвячених найактуальнішим проблемам сучасної соціології.

¹ Оригінал цього матеріалу було опубліковано в газеті “День” 12 грудня 2019 року (№ 229): <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayiny/formuvaty-nove-pokolinnya>

Учасниками головної панелі стали засновники Центру імені Наталії Паніної — справжні метри вітчизняної соціології. Поряд з уже згаданим Євгеном Головахою це очільник Київського міжнародного інституту соціології Володимир Паніотто та генеральний директор “Kantar TNS в Україні” Микола Чурилов. Також до дискусії долучилися представниця Щецинського університету Славоміра Грушевська, а модератором виступив ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Віль Бакіров. Видатні науковці й соціологи-практики згадали шлях, пройдений соціологією незалежної України, та задали робочий настрій учасникам секцій.

Перша секція мала загальний характер та була присвячена *інноваціям і сучасним технологіям*, які бере на озброєння соціологія. Ключове питання, на яке намагалися дати відповідь доповідачі, полягало в тому, чи встигає соціологія за темпоритмом, заданим високими технологіями. Питання було розглянуто з кількох перспектив. Юлія Дукач розповіла про успішний досвід видання “Texty.org.ua”, відомого своїми візуалізаціями, зокрема соціологічних даних (під час президентської та парламентської виборчої кампаній усім запам’яталися їхні медіани — середні значення від рейтингів, оприлюднених різними соціологічними компаніями). Світлана Хутка (Київська школа економіки) розповіла про роботу з big data та алгоритмами.

Варто додати, що локація, де відбувався захід, не була випадковою. Ресторан “Urban Space 500”, як відомо, є тим місцем, де гуртуються урбаністи та обговорюються цікаві урбаністичні практики. Саме тому друга секція була присвячена *соціології міста* та охоплювала три аспекти обговорення. Дмитро Заєць з Харківської школи архітектури, Наталя Отріщенко з Центру міської історії Центрально-Східної Європи та Олександра Ненько з Інституту дизайну та урбаністики Університету ІТМО (Інститут точної механіки та оптики, Санкт-Петербург) виступали із доповідями про соціологію міста в контексті “річок, будівель та емоцій”.

“Ми маємо пам’ятати, що міста — це насамперед люди, які в них живуть. Діти, дорослі, старенькі — всі зі своїми реальними потребами. Тому нам треба думати про те, як будувати наші міста, щоб вони були не лише красивими, а й зручними”, — переконана Наталя Отріщенко.

На третій секції під назвою “*Соціальні групи та проблема справедливості*” виступила соціологиня Оксана Дутчак (НТУУ “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”) з доповіддю про жіночу продуктивну та репродуктивну працю. А викладачка Аліна Калашнікова (ХНУ імені В.Н. Каразіна) розповіла про соціологічні дослідження фрілансу.

Значний інтерес викликала четверта секція — “*Українська соціологія за кордоном*”. Світлана Бабенко з Київського національного університету імені Тараса Шевченка розповіла про те, як створити міжнародну магістерську програму, а Тетяна Любима (Інститут соціології НАН України) поділилася секретом, як переконати західного видавця видати вашу книжку. Після цього відбулася презентація підготовленої співробітниками ІС НАНУ колективної монографії під назвою “Україна у трансформації: Від радянської республіки до європейського суспільства”, що вийшла з друку англійською мовою в листопаді 2019 року.

Нагородження провідних ЗМІ

Нарешті, п’ята секція була присвячена найбільшій інтризі — нагородженню провідних українських засобів масової інформації за внесок у популяризацію та поширення соціологічного знання.

Напередодні команда Соціологічного центру імені Н.В. Паніної провела закрите голосування, в результаті якого перемогли шість ЗМІ.

Першою нагороду отримала головна редакторка газети “День” Лариса Івшина. “Дякую всім, хто проголосував, — сказала пані Лариса, — це зворушливо. Мені

Євген Іванович Головаха приніс матеріальний доказ наших взаємних почуттів”, — Лариса Олексіївна продемонструвала історичний номер газети “День” від 2007 року, в якому на першій шпальті було надруковано статтю про перші Панінські читання, що відбулися 12 років тому. І це не випадково, адже “День” завжди був другом соціологів та філософів — редакція так само впродовж усіх років існування видання прагне вдивлятися в суспільство та визначати його “зони ризику” й “точки зростання”. Лариса Івшина наголосила, що актуальність читань і досі залишається високою, бо, як і тоді, суспільство ще добре себе не знає. “Активні трансформації та зміни в суспільстві дають простір для нових досліджень. Тому попереду ще багато спільної роботи”, — зауважила головна редакторка газети.

Окрім газети “День”, нагородами було відзначено видання “Українська правда”, “Дзеркало тижня”, “LIGA.net”, “Texty.org.ua” та “VoxUkraine”.

Матеріал отримано 27.02.2020

ОЛЕКСІЙ МУСІЄЗДОВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (61022, Харків, Майдан Свободи, 4)

OLEKSIY MUSIYEZDOV,

Doctor of Sciences in Sociology, professor of the Department of sociology at V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Square, Kharkiv, 61022)

musiyezdov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2929-7333>

СВІТЛАНА ЛУЧІК-МУСІЄЗДОВА,

магістр соціології, незалежна дослідниця, Харків, Україна

SVITLANA LUCHIK-MUSIYEZDOVA

Master of Sciences in Sociology, independent researcher. Kharkiv, Ukraine

luchik.project@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8867-8614>

Про традиції та нетрадиційні методи викладання в соціології

“Продовжуємо вчитися, продовжуючи вчити” — під такою назвою 22 листопада 2019 року в Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна відбувався круглий стіл, присвячений 90-річчю Іделаїди Дмитрівни Ковальової та Володимира Олександровича Ядова. Цю назву запропонувала Іделаїда Дмитрівна

Цитування: Лучік-Мусієздова, С., Мусієздов, О. (2020). Про традиції та нетрадиційні методи викладання в соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 1, сс. 173–175.

для свого чергового майстер-класу, який вона планувала провести цього року. Останніми роками ці майстер-класи, організовані в неї вдома, збирали не лише учнів і колег, а й друзів та однодумців.

Творчі та життєві долі І.Ковальової та В.Ядова склалися по-різному — по-різному цікаво та яскраво. Однак починався їхній “соціологічний шлях” на філософському факультеті Ленінградського університету. Студентська дружба та спільні наукові інтереси пов’язали їх на все життя. Кожна зустріч цих людей була радісною можливістю поділитися новими думками, знаннями, цілями. До речі, їхньою однокурсницею також була відома і шанована представниця радянської, а згодом української соціології Ірина Марківна Попова.

На круглому столі було чимало розповідей і спогадів — про життя і творчість І.Ковальової та В.Ядова, про перші зустрічі з ними і перші враження, про той вплив, який вони справили і на тих, хто прийшов цього дня згадати про них, і на багато інших, хто, можливо, лише чув розповіді про них.

У своєму виступі *“В.О.Ядов та І.Д.Ковальова — знакові постаті у становленні вітчизняної соціології”* академік В.Бакіров розповів про перші зустрічі з ними й те значення, яке вони мали для його професійного розвитку і яке було пов’язане передусім з їхніми особистісними якостями — порядністю, інтелігентністю, уважністю до чужої думки, стремлінням допомогти, підтримати творчий пошук. У цьому вони були не просто схожими одне на одного, а ніби перебували на одній хвилі, що завжди можна було побачити, спостерігаючи, як зустрічаються ці давні друзі.

Життєвий шлях Іделаїди Дмитрівни Ковальової висвітлювала професорка Л.Сокурянська у своїй розповіді *“Іда Дмитрівна Ковальова — творчість довжиною з життя”*. Вона зробила наголос на біографічних подробицях життя — народження в далекому забайкальському містечку в сім’ї залізничника, навчання в Ленінграді, робота в Харкові, зустріч з майбутнім чоловіком, народження і виховання дітей, дружба та співпраця з Оленою Олександрівною Якубою та іншими колегами, допомога учням. Все в цій цікавій біографії несло на собі відбиток особистості людини, яка насамперед цінувала людяність і власним прикладом показувала, що це і є найголовніше.

Професорка Ю.Сорока у виступі *“І.Д.Ковальова: поєднувати світи”* звернула увагу на рідкісну здатність Іделаїди Дмитрівни поєднувати у науковому пошуку сфери, які нібито є надто відмінними одна від одної: різні часи (минуле і сьогодення) і простори (Далекий Схід, Ленінград, Харків), науку та повсякденне життя, професійне та особисте. Було згадано і своєрідний девіз Ковальової: “Найкращі фахівці з методики викладання — це студенти”. Для цього їх необхідно “лише” змотивувати й надихнути, впевнивши в їхніх власних силах, у безмежній силі творчості, й у всьому цьому Іделаїда Дмитрівна була неперевершеним майстром.

Професор В.Паніотто в доповіді *“Перебираючи фотографії (спогади про В.Ядова)”*, як і Ю.Сорока, нагадав присутнім про звичку і Ковальової, і Ядова поєднувати між собою людей, створюючи якщо не “наукові колективи” у формальному сенсі цього слова, то принаймні “команди” чи “мережі” однодумців, а інколи і друзів, які підтримували дружбу впродовж усього життя, із вдячністю згадуючи про тих, хто їх об’єднав.

Професор Є.Головаха (*“Зустрічі з Ядовим: завжди доленосні”*) розповів про головне враження від зустрічей з Володимиром Олександровичем — “сміливість і свобода” — риси, які хочеться наслідувати. Це могло виявлятися в різних речах: у запрошенні молодого колеги з іншого міста для обговорення його ідей або ж у визнанні своїх помилок після десятиліть перевірок. Знову ж таки — це дещо спільне для Ядова та Ковальової. Як і інтерес до методології соціального пізнання.

Для професора І.Кононова (*“В.О.Ядов: соціологія під наглядом історичного матеріалізму”*) тема круглого столу стала приводом для глибоких роздумів щодо сучасної соціології, до яких нерідко вдавався і важливість яких наголошував В.Ядов. Причиною до цих роздумів стала зміна того образу соціології, який було сформовано в Радянському Союзі. Йдеться не лише про комерціалізацію науки, коли вона сприймається лише як інструмент, що обслуговує різного роду “замовників”. Йдеться про недооцінку теорії (без якої соціологія справді втрачає свій предмет) та наукових узагальнень — саме того, що завжди вирізняло соціологію як окрему дисципліну.

Не менш цікавим був і виступ доцентки С.Романенко *“Шестидесятники. Соціологія “Haute couture” або “висока” для всіх”*. Вона звернула увагу на надзвичайну спільність покоління соціологів-шестидесятників — В.Ядова, І.Ковальнової, І.Попової, О.Якуби та інших. Спільним для них був і світогляд, який попри складні часи (а може й завдяки їм) передбачав свободу та оптимізм. Спільною була і віра в науку, працю і людяність. Спільною була емоційність та захопленість власною справою. Спільним було стремління до точності та зрозумілості кожного слова. Це й робить їхній “витончений за виконанням” доробок надбанням для всіх, а не лише вузького кола професіоналів.

Ідея про покоління шестидесятників видається ключовою у роздумах щодо феномену В.Ядова, І.Ковальнової та їхніх сучасників. Як це зрозуміти? Чим пояснити? Як розвинути в собі такі якості? Як передати їх майбутнім спеціалістам?

Можна припустити, що слід виходити з *особистого* інтересу та усвідомлення важливості *спільної* справи, для якої вкрай необхідно не лише залучити учнів, а й зробити їх *однодумцями*, виховати з них справжніх колег, насамперед через *співпрацю* над серйозними науковими питаннями. Прикладами такої співпраці є, зокрема, книги *“Процессы идентификации российских граждан в социальном пространстве “своих” и “несвоих” групп и сообществ (1999–2002 гг.)”* та *“Нетрадиционные методы преподавания социологии”*¹.

Жага до знань представників цього покоління вражає. Їхня ерудиція навчає й собі орієнтуватися у найрізноманітніших питаннях, джерелах, постатях — згадаймо не лише кількість їхніх учнів, а й про різноманіття їхніх наукових тем. Їхнє узвичаєння за руку підвести студента до науковця, праці якого той наразі вивчає, і представити їх один одному — це те, що надихає чи не найбільше. А їхня уважність і повага до думки студентів і молодших колег є свідченням справжнього бажання не лише вчити, а й вчитися.

Творчий, науковий та громадський доробок Іделаїди Дмитрівни Ковальнової та Володимира Олександровича Ядова вражає глибиною пошуку та неймовірними за шириною обріями, яких сягала їхня думка. Чи зможемо ми продовжити цю традицію?

Матеріал надійшов 12.12.2019

¹ Процессы идентификации российских граждан в социальном пространстве “своих” и “несвоих” групп и сообществ (1999–2002 гг.) / Мастер-класс профессора В.А. Ядова. (М.: Аспект Пресс, 2004); Нетрадиционные методы преподавания социологии : учеб. пособ. / под общ. ред. И.Д. Ковалевой (Харьков, 2001).

ІГОР БУРОВ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології, Інститут соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

IHOR BUROV,

PhD in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

biv00700@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7488-6698>

Вектор “Схід–Захід” в умовах геополітичних змін

20 лютого 2020 року в столиці Казахстану, місті Нур-Султан відбулося засідання міжнародного круглого столу з теми “Регіональна безпека в умовах геополітичної турбулентності”. Організаторами зустрічі були Міжнародний центр геополітичного прогнозування “Схід–Захід” і Незалежний інформаційно-аналітичний центр “Infogamma”.

Модератор дискусії Карлигаш Нугманова, доктор політичних наук, професор, президент Міжнародного центру геополітичного прогнозування “Схід–Захід”, євразійський комісар Євразійської організації економічного співробітництва з питань геополітики продемонструвала високий організаційний рівень, надавши можливість усім присутнім виступити і долучитися до часом гострих дебатів, що тривали й по завершенні офіційної частини цього заходу.

У роботі круглого столу взяв участь міністр закордонних справ Республіки Казахстан Мухтар Тлеуберді. Слід відзначити також участь у засіданні депутата Мажиліса Парламенту Республіки Казахстан, послів Арабських Еміратів, Узбекистану і Держави Кувейт у Казахстані, представників Азербайджану, Ірану, Киргизстану, Росії, Таджикистану та України.

Казахстан не випадково був обраний майданчиком для проведення такого заходу. Серед усіх незалежних держав, що входять до СНД, такого штибу творчі ініціативи універсального характеру, як правило, надходять від Казахстану. Перебуваючи в непростих взаєминах із державами, які мають кордони з Казахстаном, і будучи, за визначенням З. Бжезинського, центром “Євразійських Балкан”, Казахстан повною мірою відчуває на собі геополітичну турбулентність сучасного світу. Тому Україна, як держава, що вже не одне десятиліття намагається вивести свій суверенітет на рівень рівноправних відносин світового порядку, становить для Казахстану та інших пострадянських азійських країн особливий інтерес.

На засіданні було розглянуто широке коло питань: геополітична турбулентність і геостратегічна напруженість; зростання недовіри на глобальному рівні; небезпека нових технологій, зокрема інформаційних; нетрадиційні загрози безпеці в сучасному світі та шляхи запобігання їм.

Цитування: Буров, І. (2020). Вектор “Схід–Захід” в умовах геополітичних змін. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 1, сс. 176–177.

Учасники круглого столу виявили неприхований інтерес до результатів дослідження Інституту соціології Національної академії наук України “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”. Презентовані в динаміці показники ставлення наших громадян до союзу з Росією і Білоруссю, а також до вступу в Євросоюз і НАТО викликали жваве обговорення та бажання докладніше ознайомитися з результатами моніторингу. Тому питання наукової й інформаційної співпраці на найближче майбутнє постало саме по собі, і це відкриває нові перспективи наукових взаємодій між нашими країнами.

Матеріал надійшов 10.03.2020

**Соціологічна асоціація України та
Соціологічний центр імені Н.В.Паніної**

Оголошують конкурс “Кращий молодий соціолог року – 2020”

До участі в конкурсі запрошуються особи, які мають повну вищу освіту (диплом бакалавра, магістра або спеціаліста) і яким на 1 вересня 2020 року не виповнилося 35 років.

Подання документів для участі в конкурсі здійснюється до **20 вересня 2020 року** включно.

Для участі в конкурсі на розгляд конкурсній комісії слід подати три документи в електронному вигляді (як додаток в одному листі):

1. **Одна наукова робота** номінанта без співавторів у вигляді статті в журналі/збірці статей. Обсяг роботи — до 2 др. арк. (до 80 000 знаків). Ця робота має бути опублікованою в офіційно зареєстрованому українському чи іноземному виданні в паперовому або електронному вигляді (*що підтверджується повним посиланням на джерело публікації*). До конкурсу приймаються роботи, від дня публікації яких (тобто від дати, коли видання було підписано до друку) минув не менш як один місяць, але не більш як три роки. Текст статті слід надіслати до конкурсної комісії разом з іншими конкурсними документами *українською, російською або англійською* мовою з позначенням вихідних даних публікації.
2. **Сторінка з інформацією про автора та його професійні здобутки (CV)**, де необхідно зазначити: ПІП номінанта, поштову та електронну адресу, номер телефону, відомості про освіту та досвід роботи, перелік публікацій номінанта.
3. **Есе з оригінальною авторською назвою** (обсягом не більш як 20 000 знаків) на тему *“Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство”*.

Усі файли мають бути у форматі MS Word (doc або docx).

Документи слід надсилати прикріпленими файлами в одному електронному листі на електронну пошту **panina.fund@gmail.com**. У темі електронного листа слід вказати: *Конкурс “Кращий молодий соціолог – 2020”*.

Учасниками конкурсу можуть бути переможці конкурсу “Кращий молодий соціолог року” минулих років (до участі в конкурсі не приймаються роботи дворазових переможців конкурсу).

Автори прийнятих на конкурс робіт будуть запрошені взяти участь у XII Міжнародних соціологічних читаннях пам’яті Наталії Паніної (Київ, 10 грудня 2020 року), де конкурсна комісія оголосить *переможців конкурсу, які будуть нагороджені преміями*: перша премія — **4000 грн**; друга премія — **3000 грн**; третя премія — **2000 грн**.

Вручення премій приурочується до дня народження Н.В.Паніної — 10 грудня.

У рамках конкурсу відбудеться вручення спеціальної **премії імені І.М.Попової** за роботу, що має найбільшу соціально-практичну значущість. Розмір премії **2000 грн**.

***Пропонуємо фаховим виданням із соціології рекомендувати
своїм кращим авторам брати участь у конкурсі***

Соціологічний центр імені Н.В.Паніної

01021, Україна, м. Київ, вул. Шовковична, 12, кім. 313

Тел. (044) 255-60-65

e-mail: panina.fund@gmail.com

Засновники: Соціологічний центр імені Н.В.Паніної — Є.І.Головаха, В.І.Паніотто, М.М.Чурилов.

Члени конкурсної комісії: С.С.Бабенко, А.П.Горбачик, О.В.Жуленова (секретар конкурсної комісії), Н.В.Костенко, П.В.Кутуєв, О.Д.Куценко (голова конкурсної комісії), С.О.Макеев, О.Г.Стегній (заступник голови конкурсної комісії), Н.Й.Черниш, Р.П.Шульга, С.С.Дембіцький.

ДЕПАРТАМЕНТ АТЕСТАЦІЇ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ МОН УКРАЇНИ ІНФОРМУЄ...

У 2019 році захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук:

- Глебова Наталя Іванівна. “Специфіка соціальної компетентності фахівців водного транспорту в умовах сучасного ринку праці”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Голіков Олександр Сергійович. “Фабрикація порядку. Знання в конституюванні соціального”. Харківський національний університет ім. В.Каразіна МОН України.
- Гордієнко Наталія Миколаївна. “Освітні заклади інтернатного типу як агенти кумуляції соціалізаційного потенціалу”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Дембіцький Сергій Сергійович. “Розробка соціологічних тестів: методологія та практики її застосування”. Інститут соціології НАН України.
- Кухта Мирослава Павлівна. “Соціальний потенціал людей старшого віку в сучасному українському суспільстві”. Інститут соціології НАН України.
- Малиш Ліна Олександрівна. “Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології”. Інститут соціології НАН України.
- Мельніков Андрій Сергійович. “Генеza та розвиток екзистенційної соціології як новітньої парадигми соціологічного теоретизування”. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України.
- Паращевін Максим Анатолійович. “Трансформація соціального інституту релігії в сучасному українському суспільстві”. Інститут соціології НАН України.
- Симончук Олена Володимирівна. “Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу”. Інститут соціології НАН України.
- Скокова Людмила Георгіївна. “Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри”. Інститут соціології НАН України.

У 2019 році захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук:

- Білоус Євгеній В'ячеславович. “Емпірична ідентифікація ідеологічних уявлень повсякденної свідомості”. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України.
- Бліхар Мирослава Петрівна. “Духовні цінності студентської молоді в сучасному українському суспільстві”. Львівський національний університет імені Івана Франка МОН України.

- Бойко Дмитро Миколайович. “Речі в інструментарії символічного насильства в постсучасному суспільстві”. Харківський національний університет ім. В.Каразіна МОН України.
- Бойко Ірина Ігорівна. “Конструювання соціальної проблеми бідності в медіапросторі сучасного українського суспільства”. Львівський національний університет імені Івана Франка МОН України.
- Вашинська Ірина Іванівна. “Соціальні ідентичності та групові лояльності в сучасному українському суспільстві”. Львівський національний університет імені Івана Франка МОН України.
- Власова Наталія Федорівна. “Регіональна специфіка соціального управління фізичною культурою і спортом (на прикладі Запорізької області)”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Дикань Любов Вікторівна. “Творчі дозвіллі практики як фактор формування соціальної суб’єктності сільських підлітків”. Харківський національний університет ім. В.Каразіна МОН України.
- Дідик Лучезара Анатоліївна. “Трансформації комунікативних практик молоді у соціальних мережах”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Дукач Юлія Олександрівна. “Структура протестного поля суспільних рухів в Україні”. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України.
- Дутчак Оксана Анатоліївна. “Відтворення робочої сили на українських швейних фабриках у глобальних ланцюгах постачання”. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України.
- Єременко Юлія Вікторівна. “Самореалізація обдарованих учнів у сучасній Україні: основні чинники та ризики”. Харківський національний університет ім. В.Каразіна МОН України.
- Зеленкевич Ліана Павлівна. “Соціокультурні чинники та соціальні ризики децентралізації в сільських громадах (на прикладі Запорізької області)”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Ковальська Єлена Валеріївна. “Валідизація використання Індексу Соціального Статусу Особи в емпіричному соціологічному дослідженні в Україні”. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України.
- Кравченко Наталя Юріївна. “Регіональна специфіка організаційної культури в умовах транзитивного українського суспільства (на прикладі Запорізької області)”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Матюхін Дмитро Анатолійович. “Регіональні особливості соціальних практик сучасної української молоді (на прикладі Запорізької і Тернопільської областей)”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Мацко-Демиденко Ірина Вікторівна. “Зразок мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст”. Інститут соціології НАН України.
- Нваолахун Ебере Олучі. “Фемінізація бідності: порівняльне дослідження Нігерії та України”. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України.
- Новосад Крістіна Ярославівна. “Соціальні ризики міжнародної трудової міграції з України”. Львівський національний університет імені Івана Франка МОН України.

- Пак Інна В'ячеславівна. “Академічна культура українського студентства: фактори формування та особливості прояву”. Харківський національний університет ім. В.Каразіна МОН України.
- Пархоменко Олег Іванович. “Гендерні стереотипи як інструментальна основа маніпулювання в сімейному судочинстві України: соціологічний аспект”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Пилипенко Яна Сергіївна. “Соціальна темпоральність регіональних конфліктів (на прикладі воєнного конфлікту на Сході України 2014–2019 рр.)”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Половая Наталія Олександрівна. “Практики впровадження електронних технологій навчання в закладах вищої освіти технічного спрямування: соціокультурний вимір”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Світлов Олександр Романович. “Концептуалізація процесуальних та феноменальних характеристик міграції в сучасних теоріях соціального простору”. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України.
- Склярєнко Катерина Олександрівна. “Дискурсивний простір повсякденності у соціологічному аналізі поколінної диференціації”. Запорізький Класичний приватний університет.
- Уджмаджурідзе Георгій Гурамович. “Політична участь як соціальна практика самоідентифікації особистостей у сучасному українському суспільстві”. Запорізький Класичний приватний університет.

*Матеріал підготувала
секретар Спеціалізованої Ради Інституту соціології НАНУ
АЛЛА ПЕТРІВНА МУХАЄВА*

Одержано 04.02.2020

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, Київ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEYEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakeev950@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Ми в нерівності і нерівність в нас

Bottero W. A Sense of Inequality.

London, New York: Rowman & Littlefield International, Ltd., 2020. 251 p.

Перелік слів, за допомоги якого нерівність та її наслідки якщо й не вичерпно, то впізнавано характеризується в соціології, не надто великий. Достатньо згадати диспропорції в доходах (багаті і бідні), асиметрію відносин (панівні і підлеглі), несправедливість і напруженість (конфлікти). Грунтовність пізнання засвідчують слова “гординя” і “приниження”, “самоповага”, “гідність”, “ідентичність”, “соціальні патології”, “стратифікований доступ до освіти, медицини, відпочинку”. А про тенденцію говорять взагалі і менш багатослівно, і більш неспростовно — “нерівність зростає” або ж “нерівність поглиблюється”. І хоча зростання і поглиблення не синоніми, але уявлення про процес складається, а сигнал про неблагополуччя легко зчитується і поза науковою громадськістю.

Соціальна нерівність була головним предметом обговорення на конгресі Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) 2014 року, як і численні супутні негативні ефекти, що загрожують усталеності соціального порядку, консистенції суспільної солідарності, благополуччю матеріального становища індивідів, їхньому самопочуттю, якості життя певних верств населення. Не бракує і соціологічних монографічних публікацій, предметом яких є стратифікація (розшарування) суспільства. Втім, вони — так уже повелося — мають помітно менший суспільний резонанс порівняно з економічними, і жодна з них не стала бестселером. Навіть книга Г. Теборна з по-

Цитування: Макеєв, С. (2020) Ми в нерівності і нерівність в нас. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 1, сс. 182–190.

кликаною привернути увагу назвою про нерівність як театр воєнних дій, де нас убивають (*“The Killing Fields of Inequality”*, 2013), суттєво поступається в популярності монографіям Д. Стиглиця про ціну нерівності або Т. Пікетті про капітал у XXI столітті. До того ж соціологи, на відміну від економістів, як зазначалося у статті від 17 березня 2017 року в “Нью-Йорк Таймс” із назвою “Якби ж соціологи були так само впливовими, як економісти?” (*“What if sociologist had as much influence as economists?”*), не мають доступу до вуха вищих урядових чиновників: існують групи економічних радників, але не соціальних.

Соціологічне уявлення про ієрархічні відмінності та нерівноправність не можна вважати бодай якимось твердо сформованим і завершеним. І не через те, що смисл чи смисли нерівності нібито суто латентні, надійно приховані: радше він/вони зростають і набувають нових відтінків із плином часу, який породжує події. Світове дерево нерівності — чому б не дозволити собі таку метафору — безупинно пускає свіжі паростки з несхожими одне на одне листками та бруньками. Тому кожна нова публікація не проходить повз увагу тих, хто за родом занять і культивованої компетенції намагається розібратися в тенденціях і наслідках розширювання суспільств. А якщо книгу написав автор з Великої Британії, то не помітити її означає змарнувати шанс поповнити свої знання, ба й часом сумніви. Адже немає нічого більш природного для соціолога у Великій Британії, ніж досліджувати соціальні структури в найширшому їх розумінні: інститути, організації, класи та категорії населення, стратифікацію та мобільність. До цього схиляє як багата наукова традиція, що надійно екіпірує необхідними відомостями й навичками, так і активна дослідницька спільнота, яка винахідливо, методично старанно вивчає диференційовані й вертикально впорядковані соціальні структури.

У грудні 2019 року надійшла у продаж книга викладачки і дослідниці зі Школи соціальних наук університету Манчестера Венді Боттеро *“A Sense of Inequality”*. Її добре знають у колах соціологів-структуралістів різних країн Європи за попередніми працями і з вартою заздрості частотою — за українськими мірками — цитують. І в цій її книжці найповніше, мабуть, реалізовані її наукові пристрасті та захоплення, що їх на своєму сайті вона підсумовує в таких от визначеннях:

“Я вивчаю соціальні ієрархії й те, як нерівності пошкоджують наші персональні зв’язки, соціальні контакти і взаємовідносини. Я розглядаю все це у трьох перспективах: застосовуючи конфігурації соціальних зв’язків для впорядкування карти ієрархій; обмірковуючи те, як соціальні зв’язки та взаємодії сприяють нашому теоретизуванню про ієрархію й нерівність; виявляючи, яким чином павутиння наших соціальних взаємовідносин сприяє візуалізації нерівності”.

Читач, більш проникливий, ніж я, до, а не після перегляду принаймні змісту розпізнав би два повідомлення, зашифровані у назві монографії. Перше пов’язане зі словом “sense”, що в англійській означає як щось раціональне, що підлягає аргументованому опису і розтлумаченню якомога точнішими поняттями й термінами, так і щось зовнішнє, що перейшло у відчуття, яке стало афектом. Це водночас і щось таке, що перебуває поза будь-ким, і

смысл (значення), і сприйняття (почуття, відчуття). Інакше кажучи, ми всі присутні в нерівності, стикаємося з нею як об'єкт з об'єктом. Але, одночасно, нерівність дражливо присутня в нас, доторкується зсередини і бентежить.

Друге повідомлення не менш певне: перед нами не звіт про проведене емпіричне обстеження — кількісне, якісне або побудоване на їх комбінації. Навпаки — це досвід генералізації, узагальнення твердо встановлених фактів у світлі концептуальних соціологічних уявлень про те, як взагалі соціальні феномени продукуються, відтворюються, модифікуються у процесах спільного мультиваріантного існування/взаємодії інститутів, організацій, спільнот, індивідів. І виходить, що книга — про те, що являють собою і як взаємозалежать індивідуально продукowane сприйняття присутності/побутування в нерівності, спричинені нею афективні стани, схильність до дії і власне дія.

Умови скільки-небудь ефективної реалізації такого роду стратегії важко виконати. Потрібні, як мінімум, персонально успішна наукова історія в обраній спеціалізації, а також володіння мистецтвом ставити “правильні” (оригінальні) запитання, відповіді на які можна шукати через інтерпретації наявної літератури. Видобування нових смислів з уже наявних текстів із застосуванням нетривіальних запитів удавалося Е. Дюркгайму і М. Мосу, котрі ніколи в експедиції за емпіричними даними не вирушали, а працювали зі звітами в музеях і з доступними публікаціями. У їхньому випадку, що, правда, коректніше говорити не про чи то коротке, чи то розгорнуте запитання, а про більш-менш сформовану концепцію, поняттєвий схематизм, що потребує вкорінення в достовірних спостереженнях та інтерпретаціях. Шлях, що веде до фактів у новому концептуальному обрамленні, торується інтуїцією і натхненням дослідника, а тому є своєрідним, ба й самотутнім.

В. Боттеро прокладає власний маршрут, проміжними станціями на якому є розділи книги, а їхні назви повідомляють про те, з чим доведеться зустрітись тому, хто приєднається до автора в його подорожі. От вони, зрозумілі й без перекладу: розділ 1 “Restricted visions?”; розділ 2 “Attitudes to inequality”; розділ 3 “Misrecognising inequality”; розділ 4 “Affective inequality”; розділ 5 “Protesting inequality”; розділ 6 “Resisting inequality”; розділ 7 “Making sense of inequality”; розділ 8 “Conclusion”. Як ілюстрації та на підтвердження авторка наводить (вкрай рідко) дані національних і порівняльних обстежень, подає (постійно) інтерпретацію їх у контексті різноманітних парадигм і концепцій: прагматизм, у симпатії до якого зізнається автор, інтеракціонізм, етнометодологія, акторно-мережева теорія, феноменологія.

У бібліографії 587 найменувань на 22-х сторінках дрібним шрифтом, практично на кожній сторінці основного тексту — по 10 посилань. Але такий рівень насиченості неавторськими оцінками і констатаціями не залишає враження надмірності. У нашій дисципліні множинність схем інтерпретації поведінки людей, їхніх реакцій на ситуації та життєві обставини залишає дослідників не універсальний, проте вибірковий, шанс на задовільне виконання важкого завдання пояснити/витлумачити побачене і надійно зафіксоване. Найкраще — безспідставно вважає В. Боттеро після огляду запропонованих іншими парадигмами пояснень — висвітлення і розуміння феноменів стратифікації з'являється саме в перспективі прагматизму.

Властива прагматизму аксіоматика, дізнаємося з перших двох розділів (розділ 1 “Restricted visions?”; розділ 2 “Attitudes to inequality”), безапеляційно очевидна. Індивідам назагал зрозуміла картина їхнього власного становища й умов повсякденного існування, вони впевнено орієнтуються в доступному їм соціальному просторі, усвідомлюючи його незручності, небезпеки та хиткість. Далі — люди не безпомилкові, але надійні експерти в розрізненні дозволеного і забороненого, досяжного і неймовірного, можливого і незбутнього, недостатнього і надмірного за даних їм обставин місця і часу. Вони впевнено ідентифікують власне те, що обмежує їх, залучає до чи, навпаки, відлучає від лотереї шансів; це те, що безпосередньо стосується їх самих або таких людей, як вони самі. Їх різною мірою влаштовують як вироблені самостійно або з допомогою значущих інших, варті довіри калькуляції ймовірності досягнення бажаного на підставі наявних у розпорядженні ресурсів, так і туманного походження, але внутрішньо виправдовувані, а відтак переконливі, передчуття успіху чи поразки. Водночас їм притаманно оцінювати власну ситуацію позитивніше, ніж вона може видаватися з боку, неначе підноситись над нею.

І тоді у фокусі дослідження опиняється сприйняття опитуваними диспропорційно розподілених життєво важливих благ крізь призму життєвого досвіду і нагальних потреб. Тобто уявлювана нерівність, з якою корелюють деякі афективні стани (що є емоційно забарвленими, але не є предметом інтересу психіатрів), оцінки, схильності до дії. В. Боттеро трактує таке сприйняття — вигадливу комбінацію раціонального та емоційного, в якій пропорції навряд чи можна виміряти — як повноцінну “реальність”, що фіксується дослідником і стає предметом його міркувань. Тим самим відкривається можливість предметно обговорювати суперечливі за змістом атрибути такої реальності — реальності сприйняття — у наступних розділах. Вони такі: атитюди, переконання й упередження щодо нерівностей, почуття, спричинювані ними, протести проти нерівності, опір їй.

Якщо вже мова заходить про стратифікацію матеріального становища, того, що є повсякденною турботою кожного, то домінантний атитюд добре відомий — “нерівність надто велика”. Саме таку відповідь на запитання про нерівність у доходах і добробуті, що існує в країні респондента, одержують інтерв’юєри по всьому світу. У ній містяться певні *очікування* більшої рівності, генеровані наявними в індивідів уявленнями про деяку *ідеальну модель* стратифікації, про *прийнятний* рівень нерівності, про *міру справедливості виробництва* наявної нерівності. Походження їх у кожному конкретно-груповому випадку, мабуть, не варто з’ясовувати. Соціологові, якщо він не залучений у компаративні пошуки, достатньо знання про те, що зміст таких уявлень зумовлений соціально-політичними та соціально-культурними особливостями конкретної країни, такими собі, абстрактно кажучи, режимами відтворення нерівності, форматованими соціальними інститутами.

Утім, порівняльними дослідженнями достеменно встановлено й описано деякі залежності. У багатих (розвинених) країнах, приміром, ставлення до нерівності терпиміше, ніж у країнах бідних. Респонденти з високим статусом і вищою освітою не настільки радикальні у своїх оцінках стратифікації порівняно з менш освіченими й тими, хто перебуває на нижчих щаб-

лях соціальної ієрархії. Вони не так часто визнають необхідність перерозподілу доходів, запровадження прогресивного оподаткування. У такій установці закодовані як толерантність, так і знижена чутливість до диспропорцій і розколів у соціумі, а також властивий їм різновид соціальної короткозорості, що маскує дистанцію між “верхами” і “низами”, багатими і бідними. Не скрізь, однак, так. У Китаї, читаємо в другому розділі, благовоління до нерівності більш поширене серед малоосвічених сільських жителів, а критичний настрій — серед освічених жителів великих міст. Таким є дещо несподіваний ефект економіки, що швидко зростає.

У розділі 3 (“Misrecognising inequality” — Невизнана нерівність) розглядаються причини неадекватного (спотвореного) сприйняття індивідами поділу на домінуючих і підлеглих, панівних і пригноблених порівняно зі здійснюваними статистикою та економістами вимірюваннями нерівності, що претендують на точність. Або, по-іншому, якими є причини аберації сприйняття, що згладжує неминучий і нездоланий поділ на тих, кому дозволено багато чого, і тих, хто задовольняється малим? Це дія, свідчать дослідження, багатьох чинників: люди порівнюють себе із “ближнім життєвим світом”, з колегами по навчанню, роботі, сусідами; вони заспокоюються, якщо не знаходять великих відмінностей і не заздрають стилю життя селебритіс; задовольняються здійсненою мобільністю порівняно з батьками або особистою кар’єрою, коли бачать перед собою перспективи поліпшення матеріального становища чи підвищення статусу; змиряються, усвідомлюючи в період кризи, що вона заторкнула більшість.

У наступних трьох розділах після огляду наявних у соціології концептуальних механізмів пояснення того, як формуються реакції індивідів на нерівність (смирненість, емоційне збудження, протидія), перевагу віддано прагматичним інтерпретаційним практикам, що відсилають до локальних умов життя. Порівняння нерівності з потоком (плином), подибуване на деяких сторінках, саме в цьому випадку виявляється доречним. Дещо дивно було б говорити про опір глибині, розривам чи різкій асиметрії, але боротися з плином, плисти/йти проти нього — слушний і зрозумілий образ. До того ж приборкання руйнівної сили потоку можливе через колективну чи індивідуальну дію, підтримувану емоційною реакцією на стратифікацію.

У фокусі розділу 4 (“Affective inequality”) — джерела формування й відтворення станів роздратування, гніву, сорому, ображеної гідності, апатії, безсилля в індивідів, залучених у відносини домінування/підпорядкування. Ніхто й не думає, ніби всі люди постійно думають про те, як вони живуть і чи є їхнє життя гідним. Багато хто здатен змиритися з тим, що маємо, вишукуючи спосіб пристосуватися до обставин або якимось обернути їх на свою користь. Хтось впадає в депресію — доволі частий ефект нерівності. Але якась частина індивідів у змозі співвідносити належне і суще критично, опираючись тискові узвичаєного й не допускаючи остаточної девальвації принципів справедливості, чесності, визнання, поваги, відповідальності. Так складаються спільноти на засадах протестної дії, неоднорідні за статусними, кваліфікаційними та освітніми ознаками.

У розділі 5 (“Protesting inequality”) обґрунтовується, що обмеження щодо схильності, готовності колективно протестувати проти наявних ієрар-

хічних порядків, змінювати чинні правила й утверджувати нові правила спільних дій встановлюються не тільки загрозами легітимного насильства і репресій з боку соціальних інститутів, а й обставинами та умовами повсякденного існування. При цьому колективна дія спирається також на здатність індивідів виходити за межі власних потреб, бажань, інтересів. У розділі 6 (“Resisting inequality”) обговорюється можливість коректного пояснення неорганізованих, індивідуальних форм опору нерівності — недотримання норм і правил, непокори, аж до виходу з ієрархічних порядків, дауншифтингу — у термінах практичних проблемних ситуацій, в яких перебувають люди.

Зміст двох останніх розділів (розділ 7 “Making sense of inequality”; розділ 8 “Conclusion”) резюмую в такому пасажі, що не становить переклад якогось конкретного фрагмента книги, але є найближчим за змістом до її прикінцевого абзацу:

Смисл (значення) і сприйняття (відчуття) нерівності формуються в повсякденному житті — коли індивіди у спробі розібратися і впоратися з цілком практичними проблемами стикаються із проявами примусу та обмежень; коли виявляється, що для успіху в розумінні і подоланні життєвих негараздів їм бракує потрібних ресурсів, доступ до них обмежений їхнім низьким соціальним статусом, підлеглим становищем, відсутністю засобів вплинути на рішення, що не залежать від них, прийнятими або нав’язаними зобов’язаннями і рамками дії; коли їх охоплює страх і тривога з приводу того, що їм несила здолати побутові чи професійні негаразди, що ситуація остаточно вийшла з-під контролю і будь-який вибір лишень погіршує стан справ. Смисл нерівності усвідомлюється, а його сприйняття загострюється тоді, коли індивіди розуміють, що вони не можуть жити так, як бажають, робити те, що необхідно, і не робити того, чого не потребують; що вони принижені та ображені, світ управляється чимось значно могутнішим, ніж вони самі, а потреби і схильності інших людей залишаються незрозумілими. Тоді, коли альтернативи зміни ситуації відсутні або неприйнятні, коли доводиться визнати: світ саме такий і з ним нічого зробити не можна.

Однак вони залишаються у своєму праві тоді, коли смисл нерівності відкривається, а сприйняття артикулюється в перебігу спроб подолати негаразди і тягар повсякденного життя індивідуально або спільно. Коли люди обурені, роздратовані несправедливістю і нечесністю розподілу благ і привілеїв, обіцяють не змиритися й погрожують відплатою — комусь усе це не минеться. Вони праві й тоді, коли відчують ворожість соціальних відносин у суспільстві, визнають невіддатливість соціальних відносин, що завзято пручаються змін, доходять невтішного висновку про те, що їхні практичні дії часто являють собою стратегії переговорів і маневрів усередині середовища, жодним чином на нього не впливаючи. Але згода з нерівністю, смиренність перед її непозбутністю можуть поєднуватися з ваганнями, критикою та опором, змушуючи індивідів залучатися до різно-

манітних легальних або ж незаконних форм практичних дій з делегітимації наявних нерівностей — демонстрацій протесту, страйків, участі в тіньовій економіці, порушень правил, приписів тощо.

За всіх безперечних переваг монографії є в ній і та обставина, що має насторожити прискіпливого читача — чи то упередження, чи то некритично сповідувана разом із більшістю тих, хто вивчає стратифікацію, недовіра до того, з чим має справу соціолог. Вона (ця обставина), в найзагальнішому сенсі, наперед визначена дихотомією “об’єктивне vs суб’єктивне” в її природничонауковій інтерпретації. У мові наукових публікацій “об’єктивне” має неспростовний статус і наукову перевагу, його можна виміряти, і ця операція відтворюватиметься з ідентичним результатом, натомість “суб’єктивне” є стигматизованим, подаючи спотворений і неповний образ зовнішньої реальності. Дихотомія постійно присутня в обрії соціологічної уяви, але в разі економічної нерівності її (уяву) безпідставно, гадаю, дезорієнтує щодо спрямованості та тону міркувань. Оскільки нерівність є щось зовнішнє, атрибут соціального, остільки часто цікавляться, як співвідносяться об’єктивно наявна нерівність із її сприйняттям. Епістемологічна реакція в узагальненій формі відома: сприйняття об’єктів скрізь і всюди, за будь-яких обставин є неповним (обмеженим), а незрідка ще й спотвореним.

Проте в такого роду дискусіях абсолютно незбагненим чином ігнорують інші принципи, яких дотримуються, скажімо, у фізиці. Адже встановлено, що опис залежить від позиції спостерігача, що не існує абсолютної позиції чи універсального спостерігача, який бачить одномоментно, панорамно, багатовимірно. Іншими словами, значущість дихотомії “об’єктивне vs суб’єктивне” у природничих науках було помітно дезавуйовано, сферу її застосовності треба спеціально обговорювати. Обмеження на те, що ми можемо бачити і достеменно встановити, тут нікого не бентежать і не змушують виправдовуватися. От і в соціології вона підлягає видаленню за обрій уявлюваного, звільняючи простір для побудови і пред’явлення різним аудиторіям сповнених внутрішньої гідності, без слідів комплексу наукової меншовартості інтерпретацій, відтінків, варіацій складного світу спільного існування людей.

Проте В. Боттеро так і не вдається уникнути спокуси повторювати тривіальні констатації, які не містять нічого нового про недосконалість сприйняття економічної нерівності. Або, інакше, їй не вдається постійно дотримуватися заявленої в першому розділі стратегії на сприйняття ієрархічних порядків як самодостатньої фактичності. У другому розділі постійно бачимо відсилання до “об’єктивного рівня” нерівності, і авторка солідаризується з майже одностайною думкою про те, що він (рівень) *недооцінюється* людьми. Наводяться свідчення з обстежень у різних країнах, згідно з якими люди не знають, скільки насправді заробляють вищий менеджер приватної компанії, лікар чи кваліфікований робітник і яким є коефіцієнт Gini в країні. Тим самим нею визнається і приймається першість зовнішнього (реального) над сприйнятим.

Водночас необов’язковість такої властивості апеляцій уявнюється, якщо всерйоз взяти до уваги завжди наявну неточність у калькуляціях нерівності доходів і добробуту. Економістам добре відомі спрощення і допу-

щення, на які доводиться йти в таких вимірювальних практиках, так само як і неповнота офіційної статистики в багатьох країнах. Не кажучи вже про тіньову економіку доходів, що лише приблизно піддається оцінюванню і взагалі не враховується в економетриці стратифікацій. Тому соціологові резонно говорити не про недооцінку, а про відсутність претензії видавати сприйняття за оцінку зовнішнього (стану справ), про прийняте і чітко виконуване зобов'язання виявляти аспекти спільного життя, для яких таке сприйняття має значення, — а також трактувати сприйняття нерівності як симптом вад у функціонуванні соціально-економічних механізмів у конкретному суспільстві.

До того ж питання про те, хто і скільки заробляє, як у модулі “Соціальна нерівність” Міжнародного проекту соціального дослідження (ISSP), — зовсім не тест на знання респондентами “реального стану справ”. Резонно запитати — а хто знає “точно”? Економістові або соціологові необхідно вдатися до непростих пошуків, аби скласти прийнятне уявлення. Але навіть тоді доводиться апелювати до середніх значень (або медіан) заробітних плат менеджера, лікаря, кваліфікованого робітника, не забуваючи (що рідко роблять) вказувати коефіцієнти варіації навколо середніх (медіан).

Середні ж, як відомо, взагалі вельми умовне свідчення, що нівелює розбіжності за величиною підприємств, галузями економіки, територіальною та поселенською належністю. До того ж ніхто не перевіряв, наскільки повідомлювані респондентами цифри збігаються чи не збігаються із варіаціями офіційно фіксованих статистикою виплачених робітникам сум. У результаті замість з'ясовувати, чим же зумовлене таке чи інше “сприйняття винагород”, розмову ведуть про речі, які прямо не називають хиткими й ненадійними, хоча вони, по суті, такими є, тобто фактично визнають за економічними викладками обґрунтованість претензій на точність, науковість та об'єктивність, на протипагу суб'єктивним оцінкам, з якими має справу соціологія.

Навіть якщо це й так, то все одно ніяково за публічно демонстровану експертом згоду з констатаціями про обмежене знання, про недооцінку масштабів стратифікації з боку тих, хто відгукнувся на запрошення інтерв'юєра поділитися своєю думкою; про їхнє наївне чи інспіроване внутрішньо/зовні незнання/відчуження. Тож чого тоді варті повідомлення про більш точне знання вченого порівняно з респондентами? Та й утриматися від нього неважко, зважаючи на те, що вони (респонденти) чинять так не спеціально, не з метою засмутити вченого. І вже годі говорити, що завдання дослідника не полягає в тому, щоби пояснювати окремим категоріям людей, наскільки більше вони ображені та принижені своїм становищем і статусом, ніж можуть собі уявити. Нехай навіть у публікації, адресованій (майже без винятків) академічній спільноті.

У наступних розділах автор, утім, значною мірою дезавує тезу про спотворені або неправильно уявлювані індивідами образи нерівності і соціально зумовлені перешкоди задоволенню потреб і бажань. Різноманітними практиками або навмисною пасивністю люди беруть участь у відтворенні нерівності зовсім не тому, що вони “хибно уявляють” її глибину і масштаби. Виходити слід із факту їхньої поінформованості про ситуацію, в якій

вони перебувають; варто ретельно з'ясовувати зміст і структуру ресурсів і можливостей подолання наявних соціальних обмежень на індивідуальні або колективні дії в конкретних обставинах країни, географії, типу поселення. Тоді й випаде шанс побачити й обміркувати нерівність у соціологічній перспективі найбільш адекватно: що люди *думають* про нерівність, як її *уявляють* і як на неї *відгукуються* — емоційно і/або дією; у цьому полягає “найоб'єктивніша реальність” для прискіпливого дослідника, яка й підлягає теоретичній та емпіричній інтерпретації.

В оцінці книги Венді Боттеро “**A Sense of Inequality**” ніяк не помилитися: маємо в розпорядженні теоретиків, аналітиків і викладачів докладний компендіум соціологічного трактування соціальних диспропорцій, несумірності, дисгармонії, що містить багатий словник асоціацій і конотацій нерівності. Книга стане у пригоді й тим, хто працює з емпіричною інформацією, намагаючись її переконливо і коректно витлумачувати.

Отримано 28.01.2020

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Анатолію Олександровичу Ручці — 80!

Доктор філософських наук, професор Ручка Анатолій Олександрович все своє професійне життя присвятив соціології та соціальним дисциплінам. Він закінчив філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка (1967), аспірантуру при Інституті філософії АН України, працював молодшим, старшим, провідним науковим співробітником цього Інституту (1971–1990). Захистив кандидатську (1971) та докторську дисертації за спеціальністю “прикладна соціологія” (1990).

З часу створення Інституту соціології НАН України Анатолій Ручка очолював відділ соціології культури та масової комунікації (1991–2006). У 1998–2001 роках він був заступником директора Інституту з наукової роботи. Нині працює в Інституті соціології НАН України на посаді головного наукового співробітника. Він є академіком Української академії політичних наук (1994), професором (2000), почесним доктором МКА (2000), лауреатом премії ім. М. С. Грушевського Президії НАН України за цикл наукових праць із соціології (2001), почесним членом Соціологічної асоціації України (2010). Брав участь у роботі редколегій часописів “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, “Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка” та ін. Анатолій Олександрович відомий активною викладацькою діяльністю в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Київському національному університеті культури і мистецтв та в інших вишах. Входить до складу

спеціалізованих рад із захисту докторських дисертацій Інституту соціології НАН України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Був керівником і науковим консультантом 13 докторських і кандидатських дисертацій із проблем соціології.

Анатолій Ручка стояв біля витоків становлення соціології як наукової дисципліни в Україні, є засновником аксіологічного напрямку в сучасній українській соціології. Має обширне коло наукових інтересів: історія та теорія соціології; соціологія культури; соціокультурний аналіз; ціннісна проблематика; соціологія демократії; медіа-дослідження; соціологія соціальних проблем та ін. Він є автором більш як 200 наукових публікацій з проблем соціології. Це численні монографії, навчальні посібники, статті в часописах і наукових збірках, які видавалися в Україні, Польщі, Словаччині, Угорщині. Професор Ручка має високий фаховий і моральний авторитет у соціологічній спільноті України.

* * *

Шановний Анатолію Олександровичу!

Від усього серця вітаємо Вас зі знаменним ювілеєм! Щиро дякуємо за щастя спілкування з Вами — людиною, яка ЗАВЖДИ перебуває у бадьорому, енергійному та доброзичливому стані, з посмішкою на обличчі, відкритістю до нових ідей, нових програм і нових пошуків! Ваша сердечність, щирість, бажання допомогти є тією чарівною ниткою, що тримає нас разом, робить живими та затишними приміщення, в яких ми працюємо, робить цікавими та водночас спокійними ті заходи (захисти, конференції, круглі столи), коли нам щастить брати участь в них разом з Вами! Дякуємо за те, що Ви є, дякуємо за Ваше ненав'язливе і зацікавлене керівництво у розв'язанні соціологічних проблем, за ті книжки, дисертації, статті, які ми написали разом з Вами і завдяки надихальному впливу Вашої Особистості! Здоров'я і многая літа!

Співробітники відділу соціології та масової комунікації

Найцінніший колега, дослідник, викладач, Вчитель, “старший професор”, соціолог не тільки за фахом, а й за покликанням — усе це поєднується в одній гармонійній особистості. Професор Ручка знає чи не всіх дослідників культури та цінностей у Центральній та Східній Європі, стежить за трендами і передає ці знання молодшим поколінням соціологів. Раді вітати із знаменною датою і переходом на вісімдесятий рівень життя шановного і дорогого Анатолія Олександровича! Що можна побажати людині з таким багатобарвним досвідом та різнобічними знаннями? Хіба що не переставати дивуватися цьому швидкоплинному соціальному світові, у якому доводиться жити, відкривати нові обрії й допитливо вдивлятися у створення нових соціальних спільнот, і щоб на все це вистачало здоров'я і натхнення. Ми щиро вдячні за можливість працювати поряд із Вами, чути актуальні поради та ділитися власними гіпотезами про те, що у цьому світі найцінніше. Вітаємо з ювілеєм і бажаємо захопливих подорожей науковими дискурсами та країнами!

Молоді співробітники Інституту соціології НАН України

Вітаємо Миколу Васильовича Туленкова з ювілеєм!

21 березня 2020 року Миколі Васильовичу Туленкову — доктору соціологічних наук, професору кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка виповнюється 70 років! Важко досягнути увесь життєвий та науковий доробок Миколи Васильовича й усвідомити, що таким плідним, розмаїтим та активним може бути життя однієї людини.

Якщо поглянути на його активну участь у різноманітних наукових заходах в Україні та поза її межами, а також на кількість публікацій, виникає відчуття, що ювіляр встигає скрізь, а інтерес до життя є його непохитним кредо! Як каже сам ювіляр: “Ні дня без рядка!” Тож результати самоорганізації, наукових пошуків та активної життєвої позиції справді вражають. Микола Васильович є автором та співавтором близько 500 наукових та навчально-методичних робіт, серед яких 28 наукових монографій, 52 навчальні посібники, підручники і словники, підготовлені особисто та у співавторстві. І плани, проголошені ювіляром щодо подальших наукових пошуків та звершень, дають підстави стверджувати, що соціологічна спільнота, принаймні в найближчі 20 років, матиме, що обговорювати, а студенти та аспіранти й далі навчатимуться за підручниками та посібниками, які написані Туленковим. Тож колектив кафедри галузевої соціології зокрема та факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка загалом щиро вітає Миколу Васильовича з ювілеєм!

Зичимо найміцнішого здоров'я, спортивного завзяття у справах та захопленнях, відчуття повноти та наповненості життя! Нехай Ваш оптимізм, енергія, бажання рухатися своїм науковим та професійним шляхом завжди

знаходять джерело підзарядки! Хай кожен день додає Вам життєвих сил, на-
снаги для реалізації найсміливіших планів і задумів! У цей святковий день,
коли оцінюється зроблене й окреслюються плани на майбутнє, земних Вам
щедрот та прихильності долі, розуміння і підтримки з боку рідних, друзів та
колег! За Вашими плечима — багаторічний досвід і визнання. Професіо-
налізм, талант, безмежна відданість справі, працьовитість і наполегливість у
досягненні поставлених цілей дали Вам змогу досягти нових успіхів у про-
фесійній та науковій діяльності, здобути шану і повагу серед колег та сту-
дентства, отримати заслужене визнання і винагороди від держави та науко-
вих установ.

Тож нехай і надалі Ваші професіоналізм, цілеспрямованість і наполег-
ливість слугують рушійними силами задля розвитку вітчизняної науки та
освіти, а невгасимий оптимізм та незламна воля підтримують Вас на подаль-
шому шляху до бажаних вершин!

Колеги та друзі

Вітаємо Юрія Івановича Яковенка!

26 березня 2020 року Юрію Івановичу Яковенку — 70 років.

Колектив факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка щиро вітає доктора соціологічних наук, професора Юрія Івановича Яковенка!

Від 1997 року впродовж 17 років він очолював кафедру галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За період роботи в університеті професор Яковенко показав себе чуйним і професійним педагогом, а також досвідченим і кваліфікованим науковцем. Викладацька, наукова, організаційна діяльність Юрія Івановича на кафедрі галузевої соціології, у спеціалізованій вченій раді КНУ імені Тараса Шевченка, в Інституті соціології НАН України — це цінний внесок у розвиток вітчизняної науки. Він сам — плідний в усіх сенсах автор. Причому автор не тільки наукових статей, монографій і навчальних посібників. Ю. І. Яковенко зробив багато і для науки як такої, і для підготовки наукових кадрів. Він має безпосередній стосунок до розроблення нормативних документів ВАК України, які дали змогу підняти “планку” кандидатських і докторських дисертацій.

Юрій Іванович, як це властиво багатьом не просто розумним, а мудрим людям, — майстер малого жанру. Із самоіронією цей міцний і масивний чоловік любить називати себе “найкрупнішим соціологом України”. Класичний “яковенківський” афоризм про те, що будь-яка вибірка є репрезентативною, потрібно тільки зрозуміти, яку генеральну сукупність вона репрезентує, не раз діставав підтвердження у працях соціологів-практиків. За свою багаторічну сумлінну працю, професійне ставлення до справи і толерантність до науково-педагогічних працівників і студентів професор Яковенко

заслужив велику повагу й авторитет серед педагогічної і наукової громадськості університету та соціологічної спільноти України загалом.

Багато років Юрій Іванович був душею організаційного комітету Всеукраїнської студентської олімпіади із соціології. Найбільше запам'яталася учасникам олімпіад та, що під його керівництвом відбулася навесні 2003 року в Запоріжжі, на прекрасному історичному острові Хортиця, навколо якого на берегах Дніпра розкинулося сучасне місто.

Величезне значення має внесок ювіляра в роботу САУ, в організацію постійного обміну думками соціологів із різних регіонів України.

Було б неправильно говорити про Юрія Івановича Яковенка тільки в контексті того, що вже зроблено. Енергійний, із проникливим і зацікавленим поглядом, зі своєю завжди логічно обґрунтованою й аргументованою позицією, він і далі залишається атрактором самоорганізації соціологічної спільноти на всіх рівнях — від малих до великих соціальних груп. Адже 70 років — не термін для вченого такого масштабу. Попереду ще багато задумів, справ і звершень.

Бажаємо ювілярові міцного здоров'я, щастя, благополуччя, оптимізму, невичерпної енергії, невинного руху до нових звершень і вражень! Нехай життя буде сповнене радощів для нього, нехай в усіх починаннях його супроводжують світлі та вдячні люди.

Добра Вам, Юрію Івановичу! Нехай Ваш життєвий шлях буде довгим і щасливим, а серце й далі випромінює світло і любов!

Колеги та друзі

ПАМ'ЯТІ КОЛЕГІИ

Пам'яті Ірини Ериківни Бекешкіної

20 березня 2020 року пішла від нас наша колега — Ірина Ериківна Бекешкіна, відомий український соціолог, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України.

Ірина Бекешкіна народилася 4 лютого 1952 року у м. Івдель Свердловської області (РРФСР) у сім'ї, де батько та дід були військовими. З дитинства Ірина мріяла стати акторкою, однак наявність аналітичного розуму зрештою спрямувала її на шлях вченої. Закінчивши школу із золотою медаллю, вона вступила на філософський факультет Київського держуніверситету імені Т.Г. Шевченка, де конкурс був 10 осіб на місце серед тих, хто поступав без стажу. У 1974 році закінчила університет із червоним дипломом, однак, не будучи членом партії, не могла тоді залишитися працювати в університеті, як і не могла одразу вступити до аспірантури Інституту філософії АН УРСР. Тому вона спочатку працювала науковим редактором журналу “Філософська думка”, де познайомилася з відомими філософами України, зокрема із М.В. Поповичем та С.Б. Кримським. Згодом вона перейшла до відділу соціальної психології, де опановувала нову дисципліну та готувала кандидатську вже за цим напрямком. Закінчивши аспірантуру, від 1977 року почала працювати молодшим науковим співробітником Інституту філософії АН УРСР. У 1983 році захистила кандидатську дисертацію на тему “Структура особистості” (спеціальність: соціальна філософія та філо-

софія історії). В Інституті соціології НАН України працювала від самого його заснування — з 1990 року на посаді старшого наукового співробітника.

Поряд із цим від 1996 року І. Бекешкіна була заступником директора Фонду “Демократичні ініціативи”, з 2001 року — його науковим керівником, а з 2010 року — директором.

Упродовж усіх років своєї діяльності І. Бекешкіна тримала руку на пульсі громадської думки за часів трансформацій українського суспільства. Вона стала визнаним фахівцем із вивчення електоральної поведінки, проблем демократизації та розвитку громадянського суспільства.

Ірина Бекешкіна вела активну громадську роботу з поширення соціологічних знань. Її публічна діяльність вражала кількістю виступів на міжнародних конференціях, круглих столах й у ЗМІ. Вона часто бувала у світових столицях, де гідно представляла здобутки України у громадянській сфері. В останні роки свого життя вона керувала низкою проектів, пов'язаних із розвитком громадянського суспільства, підтримкою важливих реформ та мирного процесу на Донбасі.

Вкрай важливою була її експертна діяльність з інтерпретації результатів численних опитувань громадської думки, коли вона могла сміливо викривати фальшовані опитування. Її метою було навчити журналістів відрізняти справжні дослідження від несправжніх. Така інтенсивна праця була вельми помітною в Україні, і як публічний соціолог вона стала загальнонаціональним авторитетом. Вона неодноразово потрапляла до списку 100 найвпливовіших жінок України за версією різних журналів.

Упродовж життя І. Бекешкіна вирізнялася волелюбністю, самостійністю та надзвичайним оптимізмом. В інтерв'ю тижневику “Дзеркало тижня” вона сказала: “Поки ми живі, нічого не вирішено остаточно. Це — мій девіз”. Її допитливість та комунікабельність давали змогу підтримувати взаємодію з великою кількістю науковців, політиків, громадянських активістів та звичайних людей, які мали за честь бути знайомими з нею. Ця публічна діяльність підживлювала її фантастичну енергійність та інтерес до навколишнього світу — “Мені дуже цікаво жити”.

Життя Ірини Еरिकівни обірвалося у часи складних випробувань для всього людства. Її мужність і працьовитість мають надихати людей на подолання всіляких труднощів.

Світла їй пам'ять.

*Відділ соціально-політичних процесів
Інституту соціології НАН України*

Пам'яті Анатолія Ілліча Зозулі

30 липня 2019 року пішов за межу свого життя Анатолій Ілліч Зозуля. Будучи керівником бюро соціологічних досліджень упродовж 1977–1980 років, а згодом, у 1980–1986 роках, — заступником керівника відділу наукової організації праці та зарплати на Чорноморському суднобудівному заводі (ЧСЗ), він неодноразово брав участь у наукових дослідженнях соціологів Інституту філософії Академії наук УРСР, звідки свого часу відбрунькувався Інститут соціології НАНУ.

Саме за років його плідної праці на суднобудівному гіганті за його участю Інститутом філософії НАН України було виконано дві госпдоговірні науково-дослідницькі теми. Перша: “Соціальні та соціально-психологічні фактори удосконалення методів трудової дисципліни, методів і стилю керівництва у виробничих колективах ЧСЗ”. Друга: “Розробка та впровадження системи комплексного стимулювання трудової поведінки працівників ЧСЗ”.

Анатолій Ілліч Зозуля як фахівець суднобудівної галузі мав не тільки креативне інженерне мислення, а й природний хист, що яскраво втілювався у його соціологічних опитуваннях. У цій царині при розробленні нами інструментарію для проведення соціологічних досліджень на ЧСЗ він був для нас незамінним партнером. Він досконало знав поведінкові стереотипи робітників, інженерно-технічних працівників, керівників усіх ланок управління і став нашим активним співавтором у розробленні соціологічних анкет різного спрямування. Зазначимо лише кілька: “Анкета для експертів” (Київ—

1979), “Ви і Ваша робота” (Київ–1984), “Керівник і ІТП про себе і свою роботу” (Київ–1984), “30 запитань інженеру-нормувальнику ЧСЗ” (Київ–1984). Він умів спілкуватися як із робітниками, інженерами, суднобудівельниками, керівниками, так і з нами — соціологами. Нам поталанило, що ми зустрілися з Анатолієм Іллічем Зозулею як замовником від ЧСЗ. Йому дирекція заводу довірила приймати звіт про виконання першої теми соціологічного дослідження на Вченій раді Інституту філософії.

А.І.Зозуля добре володів українською і був дуже радий, коли його висуп у Київському будинку Науково-технічної інформації на одній із нарад, у якій брав участь академік Б.Є.Патон, був схвально оцінений, зокрема в цьому плані, президентом Академії наук, коли той сказав: “молодець, володієш українською мовою”.

Анатолій Зозуля дуже переживав у ті часи, коли потужний Чорноморський суднобудівний завод руйнувався на очах. Він казав: “Завод, який створювався талантом усього Радянського Союзу, перетворився на руїни”. Та зустріч відбувалася у квітні 2000 року. На верфі заводу стояв недобудований крейсер “Варяг”, і ми вирішили на пам'ять сфотографуватися на його фоні. Але фото загубилося (очевидно, через чинну на той час інерцію секретності таких об'єктів).

Анатолій Ілліч пішов від нас, але пам'ять про нього, чудову людину, талановитого соціолога, залишиться в усіх, хто його знав та спілкувався з ним.

*Л.В.Сохань, М.О.Шульга, Є.І.Головаха, К.К.Грищенко, А.О.Ручка,
В.О.Піддубний, М.О.Сакада, В.О.Тихонович, В.О.Курганський*